

शुक्तयजुःप्रातिशाख्यम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे सुतदानाम्बुपूरिते ।

भाति रुद्राक्षमालेव स वः पायाद् गणाधिपः ॥ १ ॥

प्रणस्य परमात्मानं व्याख्यास्ये प्रातिशाख्यकम् ।

सरस्वतीं च जगतस्तमोनाशनदीपिकाम् ॥ २ ॥

जपादौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक्पाठमजानतः ।

प्रातिशाख्यमतो ज्ञेयं सम्यक्पाठस्य सिद्धये ॥ ३ ॥

स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः ॥ १ ॥

स्वर उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितलक्षणः । संस्कारो लोपा-
गमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः । तयोः स्वरसंस्कारयोः
छन्दसि विषये नियमोऽधिकृतो वेदितव्यः । प्रतिज्ञासूत्रमेतत्
प्रतिज्ञा च शिष्यबुद्धिसमाधानार्था ॥

लौकिकानामर्थपूर्वकत्वात् ॥ २ ॥

लोके विदिता लौकिकाः लौकिकानां शब्दानामर्थपूर्व-
कत्वाद्ययोजनपूर्वकत्वादस्मिन् शास्त्रे नियमो न क्रियते कथं
प्रयोजनपूर्वकत्वं कथं प्रयोजनपूर्वकाणां शब्दानां नियमो न
क्रियते आह देवदत्त गामभ्याज शृङ्गां दण्डेनेति यस्य पुरुषस्य
देवदत्तकर्तृका गोत्वजात्युपलक्षितशृङ्गद्रव्यकर्मिका दण्डकर-
णिकाऽभ्याजनक्रियाऽभिप्रेता स एवैतद्वाक्यं ब्रवीति । न
तत्सर्वं अतोऽर्थपूर्वकत्वं लौकिकानां शब्दानाम् अर्थपूर्वकत्वे

सत्यर्थाभावे नोच्चारणं लौकिकानां शब्दानां, छन्दसि पुनरह-
रहः स्वाध्यायमधीयीतेति श्रुतिचोदनात् अतः सदाकालं
छान्दसानां शब्दानामभ्यासः श्रुत्या विधीयते पुरुषस्याभ्युदया-
र्थम् अतस्तद्विषय एव स्वरसंस्कारयोर्नियम आरभ्यते न लौकि-
कानामर्थपूर्वकत्वात् ॥

न समत्वात् ॥ ३ ॥

नकारः प्रतिषेधवाच्युभयत्र सम्बध्यते काकाक्षिवत् न
चैतद् यद्वैदिकानां शब्दानां स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युदयहेतुः
किं तर्हि लौकिकानामपि नियमोऽभ्युदयहेतुरेव कुतः समत्वात्
तुल्यत्वाच्छब्दानां य एव वैदिकास्त एव लौकिकास्त एव तेषा-
मर्था इति अतो यदुक्तं वैदिकानामेव स्वरसंस्करणमभ्युदयहेतु-
रित्येतन्न समत्वात् ॥

स्याद्वान्नायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः ॥ ४ ॥

आन्नायो वेदस्तस्य धर्म आन्नायधर्मः आन्नायधर्मो
विद्यते यस्य शब्दग्रामस्य स आन्नायधर्मो तस्य भाव आन्नाय-
धर्मित्वम् तस्मादान्नायधर्मित्वात् भवेद्वा छन्दसि शब्दानां
स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युदयाय महते स्याच्छन्दसि नियमो महो-
दयः कतमत्तदान्नायधर्मित्वं नाम आह आन्नायः क्रियार्थो
यन्नार्थश्च । तद्यथा ब्राह्मणं विध्यर्थवादेरूपम् मन्त्रस्तु कर्माङ्ग-
भूतद्रव्यदेवतास्मारकः मन्त्रेण स्मृतं कर्म कर्तव्यमिति निय-
मार्थं वचनम् मन्त्रस्तु यदि मनागपि स्वरतो वर्णतो वा हीनो
भवति अथ कर्मासृष्टिः न केवलं कर्मासृष्टिः किन्तर्हि
दुरिष्टहेतुः प्रत्यवायः स्यात् । उक्तं च मन्त्रो हीनः स्वरतो
वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं
हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति दुष्प्रयुक्तमन्त्रविषयो

निन्दार्थवादः तथा स्वाध्यायविषयः फलार्थवादो भवति घृत-
कुल्यामधुकुल्याः पितृन् स्वधा अभिवहन्तीति न तु लौकिक-
शब्दविषयमिदं किञ्चिदुपलभ्यते अतः स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि
नियमो महोदय इति ॥

यत्तत्र ॥ ५ ॥

एवं स्वरसंस्कारौ छन्दसि विषये प्रतिज्ञातौ छन्दोविषये
महोदयफलवित्त्वधार्थ्यं, अधुना शब्दस्वरूपजिज्ञासविषयेद-
माह । यत् न ज्ञायते शब्दस्य कारणभूतं तद् वक्ष्याम इति
सूत्रशेषः ॥

वायुः खात् ॥ ६ ॥

वायुः कारणभूतः शब्दस्य स च खादाकाशादुत्पद्यते ॥

शब्दस्तत् ॥ ७ ॥

शब्दस्तदात्मको वायुात्मक इत्यर्थः ॥

सङ्करोप ॥ ८ ॥

यदि वायुात्मकः शब्दः वायोः सर्वगतत्वात् सदाकालं
सर्वतोपलब्धिः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । सङ्करोपेति । सम्यक्करणै-
रुपहितो हृदि वायुर्वेणुशङ्खादिभिः शब्दीभवति ॥

ससङ्घातादीन् वाक् ॥ ९ ॥

यो वायुः सम्यक्करणैरुपहितो वेणुशङ्खादिभिः शब्दीभवति
स एव सङ्घातादीन् प्राप्य वाग् भवति सङ्घातः पुरुषप्रयत्नः
स आदौ येषां स्थानादीनां ते सङ्घातादयः तान् प्राप्य वाग्भ-
वति वर्णो भवतीत्यर्थः ॥

वीणि स्थानानि ॥ १६ ॥

सङ्घातः पुरुषप्रयत्न इत्युक्तम् । अधुना सङ्घात आदिभूतो
येषां स्थानादीनां तान्युच्यन्ते त्रीणि स्थानानि वायोर्भवन्ति
उरःकण्ठशिरात्मकानि शरीरे ॥

इं करणे ॥ ११ ॥

संवृतविवृताख्ये वायोर्भवतः ॥

शरीरात् ॥ १२ ॥

ये एते करणे संवृतविवृताख्ये यानि च त्रीणि स्थानानि
शरीराद्वायोर्निर्गच्छतस्तानि भवन्ति यानि पुनरुपरिष्ठाद-
च्यति स्थानकरणानि तानि सुखस्थानानि अत एवमाह शरी-
रादिति ॥

शरीरम् ॥ १३ ॥

एवमेतेन प्रकारेण शरीराद्वायुर्निर्गच्छन् कादिवर्णविशेष-
व्यक्तिमापद्यते ॥

शरीरे ॥ १४ ॥

किं शरीराद्वायुर्निर्गच्छन्मात्रादिवर्णविशेषव्यक्तिमापद्यते
नेत्याह शरीरे शरीरैकदेशे मुखे प्राप्नो वायुस्तात्वादस्थानेषु
निषक्तः करणेन विशेषव्यक्तिरूपेण वर्णत्वमापद्यते ॥

तेषां समूहात् स उदयस्त्रैकाल्यम् ॥ १५ ॥

तेषां स्थानकरणप्रयत्नानां सम्बन्धिनः समूहात् स उदयन्
वायुर्गच्छन् त्रैकाल्यमभिधत्ते त्रयः कालाः समाहृताः त्रिका-
लम् त्रिकालमेव त्रैकाल्यं स्वार्थे षड् । त्रिकालसम्बद्धमर्थजाते
भवद्भूतमविष्यत्सम्बद्धमर्थजातम् । वायुर्वर्णीभूतः पदवाक्यैर-
भिधत्ते त्रिकालसम्बद्धस्यार्थजातस्य वायुः शब्दरूपेण प्रका-
शको भवतीत्यर्थः । वायोरित्यं विभक्तिर्या त्रयी विद्येति ॥

ओङ्कारः स्वाध्यायादौ ॥ १६ ॥

यत्तन्नेत्येवमादिना वायुः पदवाक्यरूपेण सर्वं प्रकाशय-
तौत्यक्तम् । अधुना स्वाध्यायविधिरुच्यते ओङ्कारः स्वाध्यायादौ
कर्तव्य इति सूत्रशेषः । तथा चाह मनुः ब्रह्मणः प्रणवं कुर्या-
दादावन्ते च सर्वदा । क्षरत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशी-
र्यते इति ॥

ओङ्कारायकारौ ॥ १७ ॥

ओङ्कारोच्चारणं स्वाध्यायादौ प्रतिज्ञातमेव तत्तुल्यफलोऽय-
शब्दोऽपीति सूत्रार्थः । तथा चोक्तम् । ओङ्कारश्चायकारश्च
द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्ग-
लावभौ ॥

ओङ्कारं वेदेषु ॥ १८ ॥

एवमधस्तनसूत्रेण ओङ्काराद्यशब्दयोः स्वाध्यायादाववि-
शेषणोच्चारणमुक्त्वाऽनेन सूत्रेण व्यवस्था क्रियते ओङ्कारं वेदेषु
प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः ॥

अयकारं भाष्येषु ॥ १९ ॥

भाष्येषु ग्रन्थेषु अयकारं प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः ॥

प्रयतः ॥ २० ॥

प्रयतः शुचिरुच्यते पादशौचाचमनादिना शुचिरधीयीते-
त्यर्थः ॥

शुचौ ॥ २१ ॥

शुचौ विविक्तदेशेऽधीयीत । उक्तञ्च । द्वावेव वर्जयेद्विद्य-
मनध्यायी प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचि-
द्विजः ॥

इष्टम् ॥ २२ ॥

अभिरुचितभासनमासीनः ॥

ऋतुं प्राप्य ॥ २३ ॥

हेमन्तऋतुं प्राप्य रात्रिगञ्चतुर्थप्रहरेऽधीयीत ॥

योजनान्न परम् ॥ २४ ॥

अधीयानो योजनात् परमध्वानं न गच्छेत् ॥

भोजनं मधुरठं स्निग्धम् ॥ २५ ॥

मधुररसप्रायं घृतप्रायं चान्नं भुञ्जीत ॥

वर्णदोषविवेकार्थम् ॥ २६ ॥

अकारादयो वर्णाः तेषां दोषाः तेषां विवेचनाय नाना-
करणाय तद्यथा त्रिमात्रिकस्य स्वरस्य द्विमात्रता द्विमात्रि-
कस्य मात्राकालता अनुनासिकस्य स्वरस्यैकदेशरङ्गता यथा
मह्नाइन्द्रइति तथा व्यञ्जनानामनेकप्रकारा दोषाः सम्भवन्ति
अयमपि वक्ष्यति ऊषभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोष इति ॥

तिङ्कृत्तद्धितचतुष्टयसमासाः शब्दमयम् ॥ २७ ॥

यत्किञ्चिच्छब्दमयमुपलभ्यते त्रयीलक्षणं तत् तिङ्कृत्तद्धित-
चतुष्टयसमासाः तिङ् खलु आख्यातका भवन्ति पचति पठ-
तीत्येवमादयः । कृतः कर्त्ता कारक इत्येवमादयः । तद्धिताः
आग्नेयः सारस्वत इत्येवमादयः । चतुःप्रकाराः समासाः
अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहयः । अव्ययीभावो यथा
समं भूमि उपरिनाभि । तत्पुरुषो यथा प्रजापतिः वृत्रहा ।
द्वन्द्वो यथा इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ । बहुव्रीहिर्यथा शुद्धबालः
सर्वशुद्धबालः ॥

तां वाचमोङ्कारं पृच्छामः ॥ २८ ॥

तिङ्कृतञ्चितचतुष्टयसमासलक्षणां तामित्यं भूतां वाचम्
ओङ्कारं पृच्छामः ओङ्कारो वाचः पुत्रः स पृष्टः सन् स्वाध्या-
यादावुच्चारणेन स्वां मातरमर्थतो ग्रन्थतश्च कथयिष्यति षतः
स्वाध्यायादौ प्रणवः कार्यः । द्विकर्मा च पृच्छतिर्धातुः । अतो
वाक्शब्दे ओङ्कारशब्दे च द्वितीया । माणवकं प्रम्यानं
पृच्छतीति यथा ॥

अथ शिञ्चा विहिताः ॥ २६ ॥

अथेत्ययं शब्दो विशेषाधिकारार्थः शिञ्चाविहिताः स्थान-
करणस्यप्रयत्नादयोऽभिधीयन्ते इत उत्तरमधिकारद्वयानुवृत्ति-
र्दृष्टव्या । स्वरसंस्कारानुवृत्तिः शिञ्चाविहितानुवृत्तिश्च ॥

सवनक्रमेणोरःकण्ठभूमध्यानि ॥ ३० ॥

अधस्तादुक्तं ससङ्घातादीन् प्राप्य वाक् तस्यास्त्रीणि
स्थानानि । ननु कतमानि तानीत्युक्तम् इह तु शिञ्चाप्रक्र-
मात्तत्पर्यायेणोच्यन्ते सवनक्रमेणोरःकण्ठभूमध्यानि । प्रातः-
सवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनक्रमेण उरःकण्ठभूमध्यानि त्रीणि
स्थानानि वायोर्भवन्ति ॥

आयाममार्दवाभिघाताः ॥ ३१ ॥

एवमेतेषु स्थानेषु वर्णेष्वार्यमाणेषु त्रयो विकाराः शरी-
रस्य पर्यायेण भवन्ति आयाममार्दवाभिघाताः आयामो नाम
ऊर्ध्वगमनं शरीरस्य । मार्दवं नामाधोगमनं गात्राणाम् अभि-
घातस्तिर्यग्गमनं गात्राणाम् ॥

उच्चनीचविशेषः ॥ ३२ ॥

योऽयन्नामाभिघातः स्वरितः स उच्चनीचविशेषः उच्चनी-

चाभ्यामभिनिवर्त्यन्ते । एवं शरीरस्य प्रयत्नेन ये निवर्त्यन्ते
तेषामुपरिष्ठात् संज्ञां वक्ष्यति उच्चैरुदात्त इत्येवमादिना ॥

अथाख्याः समान्नायाधिकाः प्राग्रिफितात्

॥ ३३ ॥

अथशब्दो मङ्गलार्थः संज्ञाः समान्नायाधिकाः वर्णसमा-
न्नायं वक्ष्यति अथातो वर्णसमान्नायं व्याख्यास्याम इति ।
तस्मादधिकाः प्राग्रिफितात् रिफितसंशब्दनाम्नाक् वक्ष्यति
विसर्जनीयो रिफित इति तस्मान्नाम्नाक् उपलक्षणार्थमेतत् परि-
भाषाप्यत्र भविष्यति तद्यथा ऋक्षग्रहणे दीर्घभूतो प्रती-
यात् प्रथमग्रहणे वर्गमिति ॥

उपदिष्टा वर्णाः ॥ ३४ ॥

वर्णसमान्नाये कथिता वर्णाः तद्यथा कितिस्थितिगिति-
घितिङिति कवर्गः अथवा ये पदेषूपदिष्टा वर्णास्त एव प्रत्ये-
तव्याः अन्यद्वचनाद्भवति तद्यथा इषे त्वा अत्र संहिताया-
मपि न वर्णान्यत्वम् वचनात् संहितायां विकारा भविष्यन्ति
तांस्तत्रैव वक्ष्यामः । अथवा पदेषु सङ्ख्योपदिष्टा वर्णाः
कर्त्तव्याः तद्यथा इषे त्रिवर्णं पदम् । त्वा त्रिवर्णं पदम् ।
ऊर्जे पञ्चवर्णं पदम् । उक्तं च स्मरो वर्णोऽक्षरं मात्रा तद्यप्रयो-
गार्थ एव च । मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे इति ॥

अन्याद्वर्णात् पूर्वं उपधा ॥ ३५ ॥

अन्ते भवोऽन्यो वर्णः ककारादिः अन्याद्वर्णात् पूर्वं उपधा-
संज्ञो भवति तद्यथा महान् इन्द्र इति अत्र नकारस्थाकार
उपधासंज्ञकः । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुनासिकमु-
पधा प्रागन्तस्थाया इति ॥

निर्देश इतिना ॥ ३६ ॥

वर्णानां निर्देश इतिना भवति तद्यथा कितिखितिगिति-
घितिङिति कवर्ग इति ॥

कारेण च ॥ ३७ ॥

कारप्रत्ययेन च वर्णानां निर्देशो भवति तद्यथा यका-
रवकारयोर्जास्यत्वे पद इति ॥

अव्यवहितेन व्यञ्जनस्य ॥ ३८ ॥

अकारव्यवहितेन कारप्रत्ययेन व्यञ्जनस्य निर्देशो भवति
यथा ककारपकारयोः सकारमिति व्यञ्जनस्येति किम् अकार
इकार उकार इति ॥

र एफेन च ॥ ३९ ॥

रः रेफस्य एफेन च निर्दिश्यते यथा रेफठं स्वरधाविति
चशब्दादितिना च यथा यितिरितिलितिविति ॥

स्वरैरपि ॥ ४० ॥

स्वरैरपि व्यञ्जनानां निर्देशो भवति यथा नु चक योः शम्
तथयोः समिति ॥

नानुस्वारयमविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपधा- नीयाः ॥ ४१ ॥

वक्ष्यति अं इत्यनुस्वारः तथा कुं खुं गुं घुं इति यमाः
तथा अः इति विसर्जनीयः । तथा ङ्क इति जिह्वामूलीयः ।
ऌप इत्युपधानीयः एतेन कारप्रत्ययेन निर्देष्टव्याः यथा
अनुस्वारठं रोषसु मकार इति अनुस्वारस्य स्वशब्देनैव निर्देशः
तथा ऊषभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोष इति यमस्य स्वशब्देनैवो-

पादानम् । तथा विसर्जनौयस्य विसर्जनौय इति । तथा जिह्वामूलौयोपधानौयी शाकटायन इति ॥

दन्यस्य मूर्धन्यापत्तिर्नतिः ॥ ४२ ॥

दन्यस्य मूर्धन्यभावो नतिरुच्यते तद्यथा परिसिञ्चन्ति परिषिञ्चन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनं स्थिति चानतावित्यादि ॥

समानस्थानकरणास्यप्रयत्नः सवर्णः ॥ ४३ ॥

समानमेकं स्थानं करणमास्यप्रयत्नश्च यस्य स एवमुच्यते यो यस्य वर्णस्य समानस्थानः समानकरणः समातमुखप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञो भवति । तद्यथा प्र अर्पयतु प्रार्पयतु तव अयम् तवायठ० सोमः स्तुचि इव स्तुचीव घृतम् अभि इत्यताम् अभीन्धतां मुखे अनु उज्जेषम् अनुज्जेषं वाजस्य अनु उज्जयताम् अनुज्जयताम् ऋकारलृकारयोरपि सवर्णदीर्घत्वमेव भवति यद्युदाहरणं कृन्दसि लभ्यते सज्ज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति । सिठं० सवर्णे दीर्घमिति ॥

सिमादितोऽष्टौ खराणाम् ॥ ४४ ॥

वर्णसमान्नायस्यादौ अष्टानां खराणां सिम् संज्ञा भवति अष्टाविति विभक्तिव्यत्ययेन षष्ठीबहुवचनं द्रष्टव्यं खराणामिति सामानाधिकरण्यात् यथा अत्राईउज्जकृत् वर्णसमान्नाये त्रिमात्रा अपि वक्ष्यन्ते इह सन्धौ तु तेषां ग्रहणं न सम्भवति प्रयोजनाभावात् त्रिमात्रान् हि स्वयमेव वक्ष्यति सर्वमग्नाऽइ३ लाजी३ क्वाची३निति त्रिमात्राणि चेत्यादिना सवर्णदीर्घत्वं च सज्ज्ञाकरणे प्रयोजनम् न च सवर्णदीर्घत्वमुक्तानां प्लुतानां च सम्भवति अतः प्लुता न गृह्यन्ते । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति सिठं० सवर्णे दीर्घमिति ॥

सन्ध्यक्षरं परम् ॥ ४५ ॥

स्वराणामित्यनुवर्त्तते स्वराणां यत्परमन्त्यमक्षरं तत्सन्ध्य-
क्षरसंज्ञं भवति सन्ध्यक्षरमिति जातावेकवचनम् यथा पक्वो
यव इति सन्ध्यक्षराणि पराणौत्थर्थः तानि चत्वारि द्विमात्राणि
गृह्यन्ते न प्लुतान्यपि प्रयोजनाभावात् प्रयोजनार्थं च संज्ञा-
परिभाषाः क्रियन्ते । अतो द्विमात्राण्येव गृह्यन्ते । न सर्वा-
णीति । वर्णसमान्नाये तु सर्वेषां वर्णानां पाठो युक्तरूप एव
तत्र हि एतावन्तो वर्णाः सम्भवन्तीत्येतदेव ख्याप्यते अत-
स्तत्र सर्वेषां पाठो युक्तरूप एवेत्यदोषः इह तु कार्यवन्त
एवोपदिश्यन्ते । तद्यथा ए ऐ ओ औ संज्ञायाः प्रयोजनं
सन्ध्यक्षरमयवायवमिति ॥

अकण्ठो भावी ॥ ४६ ॥

स्वराणामित्येव कण्ठो अकाराकारौ वर्जयित्वा स्वराणां
भावि संज्ञा भवति तद्यथा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ
औ । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति भाव्युपधश्चरिद्विसर्जनौय
इति ॥

व्यञ्जनं कादि ॥ ४७ ॥

ककारादि ऊष्मान्तं यद्वर्णजातं तद् व्यञ्जनसंज्ञं भवति
कितिषितिगितिघितिडिति इत्यादि अं इत्यनुस्वार एतदन्तम्
संज्ञाकरणे प्रयोजनं व्यञ्जनमर्द्धमात्रेत्यादि ॥

अनन्तरर्थः संयोगः ॥ ४८ ॥

अनन्तरमव्यवहितं व्यञ्जनं व्यञ्जनेन सह संयोगसंज्ञं
भवति तद्यथा पक्वम् कितिकितिबिति अश्वः शितिशितिबिति

संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति स्वरात् संयोगादिर्विच्यते सर्व-
चेति ॥

स्पर्शेष्वेव सङ्ख्या ॥ ४६ ॥

ककारादयः पञ्चवर्गाः पञ्चवर्णाः समान्नाये स्पर्शसंज्ञा
उक्ताः तेषु वर्गेषु संख्या ज्ञातव्या वक्ष्यति असंस्थाने मुदि
द्वितीयठं शीनकस्य पञ्चमे पञ्चममिति परिभाषासूत्रमेतत् ॥

द्वौ द्वौ प्रथमौ जित् ॥ ५० ॥

स्पर्शेष्वेव संख्येति परिभाषितमेव अतस्तस्याः परिभाषाया
इहोपस्थानम् द्वौ द्वौ प्रथमौ वर्णौ वर्गे वर्गे जित्संज्ञौ यथा ।
क ख च छ ट ठ त थ प फ संज्ञाकरणे प्रयोजनम् लुङ् मुदि
जित्पर इति ॥

जष्माणश्च हवर्जम् ॥ ५१ ॥

जष्माणश्च जित्संज्ञका भवन्ति । हकारं वर्जयित्वा तद्यथा
शषसाः च शब्दात् द्वौ द्वौ प्रथमौ वर्गे वर्गे क ख च छ ट ठ त
थ प फ एते त्रयोदशवर्णा जित्संज्ञा वेदितव्याः ॥

मुच्च ॥ ५२ ॥

मुक्तसंज्ञकाः शषसा भवन्ति च शब्दाज्जित्संज्ञकाश्च शष-
सेष्वेव मुक्तसंज्ञा यथा स्यादिति पृथग् योगकरणम् । संज्ञायाः
प्रयोजनं लुङ् मुदि जित्पर इति ॥

धिशेषः ॥ ५३ ॥

कृतसंज्ञकेतरवचनः शेषशब्दः शेषो यो वर्णराशिः स
धिसंज्ञो भवति तद्यथा वर्गाणामुत्तरास्तयो यरलवहकारा-
श्चेति विंशतिवर्णा धिसंज्ञा भवन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनम्
रेफठं स्वरधाविति ॥

द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः ॥ ५४ ॥

द्वितीयाः ख छ ठ थ फाः चतुर्था च भ ढ ध भाः एते दशवर्णाः सोष्मसंज्ञा भवन्ति इह यासां संज्ञानां शास्त्रे संव्यवहारो नोपलभ्यते पूर्वाचार्यसंज्ञास्ता वेदितव्याः शिष्यसंव्यवहारार्थाः शिष्या आभिः संव्यवहरेयुरिति पूर्वाचार्यसंज्ञानु-कथनमस्मिन् शास्त्रे मङ्गलार्थं च पूर्वाचार्यशास्त्रकीर्त्यपरिणाशार्थं वा यद्वा यथा एते वर्णा नित्या एवमेता अपि संज्ञा नित्या एव एवं च कृत्वा सर्वशास्त्रेष्वेता एव संज्ञा उपलभ्यन्ते द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः तथा ककारादीनां स्पर्शसंज्ञा तथा यकारादीनामन्तस्थसंज्ञा आभिः संज्ञाभिर्व्यवहरतां धर्मो भवति यद्वा नैव संज्ञा किन्तिर्हि वर्णस्वरूपमनेन सूत्रेण कथ्यते ऊष्मा वायुः ऊष्माणः सह वर्तन्ते इति सोष्माणः अतिशयार्थं वचनं महाप्राणा इत्यर्थः । अत एवैषां संयोगप्रीडने वायुर्निर्गच्छति तन्निर्द्धारयेत् । यथा । दद्वा दकारो धकारप्रकृति-र्यमः नकार इति संयोगः अत्र धकारप्रकृतित्वात् यमस्य प्रीडने ऊष्मा निष्क्रामति तं सन्वारयेत् तदात्मकत्वात्तस्य वर्णस्याचार्योऽपि यमस्य स्फोटने दोषं वक्ष्यति ऊष्मभ्यः पञ्च-मेषु यमापत्तिर्दोष इति, स्फोटनं च ककारवर्गं वा स्पर्शा-दिति ॥

अमात्रसरो ऋस्वः ॥ ५५ ॥

अकारमात्रसरो ऋस्वसंज्ञो भवति तथैवा य इ उ ऋ ए संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुस्वारो ऋस्वपूर्वोऽप्यर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रेति ॥

मात्रा च ॥ ५६ ॥

मात्रा च यत्र श्रूयते तत्र अकारकालः मात्रस्वरः प्रत्ये-
तव्यः ऋस्वो मात्रेति पर्यायावित्यर्थः ॥

द्विस्तावान् दीर्घः ॥ ५७ ॥

ऋस्वात् द्विगुणकालो वर्णो दीर्घसंज्ञो भवति यथा आ
ई ऊ ऋ ए ऐ ओ औ इति संज्ञाकरणे प्रयोजनं दीर्घा-
दृढमात्रा पूर्वा चाध्यर्द्धेति ॥

सुतस्त्रिः ॥ ५८ ॥

ऋस्वद्विगुणकालः सुतसंज्ञो भवतीति यथा आ३ ई३ ऊ३
ऋ३ ए३ ऐ३ ओ३ औ३ संज्ञाकरणे प्रयोजनं सुतमिता-
वित्यादि ॥

व्यञ्जनमर्द्धमात्रा ॥ ५९ ॥

कादीनां व्यञ्जनसंज्ञा कृता व्यञ्जनं कादीति अधुना
तस्यार्द्धमात्राकालतोच्यते यथा प्राङ् प्रत्यङ् डकारावर्द्धमात्रौ ॥

तदर्द्धमणु ॥ ६० ॥

अर्द्धमात्रार्द्धमणुसंज्ञं भवति संज्ञाकरणे प्रयोजनम् मात्रार्द्ध-
मात्राणुमात्रावर्णापत्तीनामिति ॥

परमास्वर्द्धाणुमात्रा ॥ ६१ ॥

अर्द्धाणुमात्रा परमाणुसंज्ञं भवति ॥

स्थाने ॥ ६२ ॥

अधिकरणं वर्णानां स्थानशब्देनोच्यते यदित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामः स्थाने इत्येवं तदेदितव्यम् अधिकारसूत्रमेतत् ॥

ऋस्वग्रहणे दीर्घसुतौ प्रतीयात् ॥ ६३ ॥

ऋस्वस्य वर्णस्य ग्रहणे दीर्घसुतावपि वर्णौ ग्रहीतौ द्रष्टव्यौ
परिभाषेयं स्थानाधिकारार्था ॥

प्रथमग्रहणे वर्गम् ॥ ६४ ॥

वर्गादौ प्रथमवर्णग्रहणे वर्गं जानीयात् परिभाषेयम् ॥

ऋ ऌ कौ जिह्वामूले ॥ ६५ ॥

ऋ ऌ ऋ ३ इति त्रयः जिह्वामूलीयः कवर्ग इत्येते नव
वर्णा जिह्वामूलस्थानाः ॥

इ च श्रेयास्तालौ ॥ ६६ ॥

इ ई ३ इति त्रयः चवर्गः शकार एकारो यकार इत्येते
एकादशवर्णास्तालुस्थानाः ॥

षटौ मूर्धनि ॥ ६७ ॥

षकारटवर्ग इत्येते षड्वर्णा मूर्धन्या द्रष्टव्याः ॥

रो दन्तमूले ॥ ५८ ॥

रेफो दन्तमूलस्थानः प्रत्येतव्यः ॥

लुलसिता दन्ते ॥ ६९ ॥

लृलृलृ ३ एते त्रयः लकारः सकारस्तवर्ग इत्येते दशवर्णा
दन्त्याः ॥

उवोपोपध्मा ओष्ठे ॥ ७० ॥

उऊऊ ३ एते त्रयः वकार ओकार उपध्मानीयः पवर्ग
एते एकादशवर्णा ओष्ठव्याः ॥

अहविसर्जनीयाः कण्ठे ॥ ७१ ॥

अकारो मात्रिको द्विमात्रिकस्त्रिमात्रिक इत्येते त्रयः
हकारविसर्जनीयौ इत्येते पञ्चवर्णाः कण्ठाः प्रत्येतव्याः ॥

सवर्णवच्च ॥ ७२ ॥

अहविसर्जनीयाः कण्ठे इति अकारस्य मात्रिकस्य द्विमा-

त्रिकस्य त्रिमात्रिकस्य च कण्ठस्थानत्वा उक्ता यथा कण्ठ्या
मध्येनेति समानकरणता त्रयाणामपि आस्यप्रयत्नस्तु भिद्यते
कोऽसावास्यप्रयत्नो नाम संवृतता विवृतता च असृष्टता सृष्टता
च ईषत्सृष्टता अर्द्धसृष्टता च इत्यास्यप्रयत्नः तद्यथा संवृतास्य-
प्रयत्नः अकारः विवृतास्यप्रयत्ना इतरे स्वराः यथा असृष्टास्य-
प्रयत्नाः स्वराः सृष्टास्यप्रयत्नाः स्पर्शाः तथा ईषत्सृष्टास्यप्रयत्ना
अन्तस्थाः अर्द्धसृष्टास्यप्रयत्ना ऊष्माणः अनुस्वारश्च व्यमास्य-
प्रयत्नः शिच्चाविद्भिरुक्त इह गृह्यते अतोऽकारस्य मात्रिकस्य
संवृतास्यप्रयत्नस्य इतरयोश्च विवृतास्यप्रयत्नयोर्द्विमात्रिकत्वि-
मात्रिकयोः सह सावर्ण्यं तुल्यं न सम्भवतीति तदर्थमिदमा-
रभ्यते सर्वर्णवच्च कार्यं भवति सर्वर्णदीर्घत्वं भवतीत्यर्थः तद्यथा
सोमऽ आभूयो भर, मात्वा अग्निः मात्वाग्निर्दध्नयौत् एव-
मन्यत्रापि सर्वर्णवत्कार्यं द्रष्टव्यम् ॥

ऐकारौकारयोः कण्ठ्या पूर्वा मात्रा तात्त्वो-
ष्ठयोरुत्तरा ॥ ७३ ॥

ऐकारस्य औकारस्य च कण्ठ्या पूर्वा मात्रा अकारमात्रा
उभयोरपि पूर्वा उत्तरा प्रथमस्य तालुस्थाना उत्तरा पूर्व एकार
इत्यर्थः । तद्यथा अ ए इति द्वितीयस्योत्तरा ओष्ठस्थाना
द्वितीयस्योत्तरा औकार इत्यर्थः तद्यथा अ ओ औ इति । अत्र
केचिदाहुः अकारस्यार्द्धमात्रा एकारस्याध्यर्द्धा ऐकारे अकार-
स्यार्द्धमात्रा औकारस्याध्यर्द्धा औकारे इति तथा चोक्तम् अर्द्ध-
मात्रा तु कण्ठस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् इति । अनेनैव क्रमेण
ऐकारौकारौ व्याख्यातौ ॥

वमानुस्वरनासिक्यानां नासिके ॥ ७४ ॥

चत्वारो यमाः अनुस्मरनासिक्यौ चेति षड्वर्णा नासि-
कास्थाना इति ॥

मुखनासिकाकरणोऽनुनासिकः ॥ ७५ ॥

मुखसहितया नासिकया क्रियते इति मुखनासिकाकरणः
मुखनासिकाकरणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञो भवति जातावेक-
वचनं स्वराणामयं वैकल्पिको धर्मः अन्तस्थानां रेफवर्जि-
तानां च वाचनिकश्चायं धर्मः तद्यथा अनुनासिकमुपधा
प्रागन्तस्थायाः यथा मर्हन् ॥ इन्द्रः उन्नयामि स्मरन् ॥ अहम् ये
वा वनस्पती १ ॥ रनु अग्ने क्रत्वा क्रतू १ ॥ रनु अन्तस्थासु भवति
वक्ष्यति अन्तस्थामन्तस्थास्वनुनासिकां परसस्थानाम् सँय्यौमि
सँवपामि तँल्लोकमुख्यं प्रज्ञेषमिति इत उत्तरं करणाधि-
कारो भविष्यति ॥

दन्त्या जिह्वाग्रकरणाः ॥ ७६ ॥

दन्त्या जिह्वाग्रेण क्रियन्ते तद्यथा तथेति ॥

रश्च ॥ ७७ ॥

रेफश्च जिह्वाग्रेण क्रियते अन्यस्थानोऽपि ॥

मूर्धन्याः प्रतिवेष्ट्याग्रम् ॥ ७८ ॥

मूर्धन्याः षकारटवर्गै एतौ प्रतिवेष्ट्य जिह्वाग्रेण क्रियन्ते ॥

तालुस्थाना मध्येन ॥ ७९ ॥

तालुस्थाना इच्छेया एते जिह्वामध्येन क्रियन्ते ॥

समानस्थानकरणा नासिक्यौष्ठ्याः ॥ ८० ॥

हूँकारो नासिक्यः स च नासिकास्थानः उवो धोपभा
ओष्ठ इत्योष्ठस्थानाः एतेषां यदेव स्थानं तदेवकरणम् ॥

वो दन्ताग्रैः ॥ ८१ ॥

वकारस्तु ओष्ठगोऽपि दन्ताग्रैः क्रियते ॥

नासिकामूलेन यमाः ॥ ८२ ॥

यमाश्चत्वारो नासिकामूलेन क्रियन्ते यथा यज्ञः याँश्च रुक्म इति ॥

जिह्वामूलीयानुस्वारा हनुमूलेन ॥ ८३ ॥

जिह्वामूलस्थाना अनुस्वारश्च हनुमूलेन क्रियते यथा ऋक्सामयोः अठं० शुना ते अठं० शुः ॥

कण्ठ्या मध्येन ॥ ८४ ॥

कण्ठ्या वर्णा मध्येन हन्वोरेव क्रियन्ते यथा अह इति ॥

प्रथमोत्तमाः पदान्तीया अच्ञौ ॥ ८५ ॥

एवं तावदधस्तनेन वर्णानां स्थानानि करणानि चोक्तानि आस्यप्रयत्नस्तु शिच्चान्तराद् गृह्यते सवर्णसंज्ञाङ्गभूतत्वात् अधुना पदान्तीयवर्णनिरूपणायाह प्रथमोत्तमाः पदान्तीया भवन्ति चकारञ्कारौ वर्जयित्वा प्रथमा यथा प्राक् अपाक् विराट् सम्वाट् यत् तत् त्रिष्टुप् अनुष्टुप् उत्तमा यथा प्राङ् प्रत्यङ् लीन् समुद्रान् तं यज्ञम् ॥

विसर्जनीयः ॥ ८६ ॥

विसर्जनीयः पदान्तीयो भवति यथा अग्निः घर्मः ॥

खराश्च लृकारवर्जम् ॥ ८७ ॥

खराश्च पदान्तीया भवन्ति लृकारं वर्जयित्वा यथा द्वीप्याय नदीप्याय अश्विना मित्रावरुणा सुवि इन्द्राग्नी मधु अनु वषण्णस् चमू द्वे विरूपे पृथिव्यै भूम्यै इन्दो अश्विनौ एतानि खरान्तान्युदाहरणानि ॥

णकारकर्तारवग्रहे ॥ ८८ ॥

प्रथमोत्तमाः पदान्तीया इत्यनेन णकारः पदान्तीयः
प्राप्तः स्वराश्च लृकारवर्जमित्यनेन ऋकारश्च पदान्तीयः प्राप्तः
अतस्तावभौ पदान्तीयावापद्येते अवग्रह एव स्थाप्येते यथा
पूषण्वान् वृषण्वसु पिढसदनाः पिढसदनम् ॥

अनुनासिकास्रोत्तमाः ॥ ८९ ॥

वर्गीत्तमाः उज्ज्वलमा अनुनासिका भवन्ति । चकारात्
स्वस्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानं द्वितीयमेषामि-
त्यर्थः । वर्णस्वरूपज्ञापनार्थमिदम् । संज्ञार्थमित्यपरे ॥

स्पर्शान्तस्य स्थानकरणविमोक्षः ॥ ९० ॥

स्पर्शान्तस्य पदस्य स्थानकरणविमोक्षः कर्तव्यः अत्र्येन
प्रयत्ने नान्यत्पदमारब्धव्यम् अन्यथा पदादेर्द्वित्वं भवति तद्यथा
तत् नः, तन्नो मिन्नो वरुणः, सं यौमि, सँय्यौमीदमग्नेः ॥

अवसाने च ॥ ९१ ॥

समाप्तौ च अर्द्धर्चादौ खरान्तानामपि पदानां स्थानकरण-
विमोक्षः कर्तव्यः यथा संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्छन्ताम्
शुक्रन्दुदुक्तेऽवज्ञयः ॥

प्रगृह्यम् ॥ ९२ ॥

प्रगृह्यमित्ययमधिकारः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः
प्रगृह्यमिति तद्देदितव्यम् प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रयोजनं प्रगृह्य
खरे इत्यादि ॥

एकारेकारोकारा द्विवचनान्ताः ॥ ९३ ॥

एकार ईकार ऊकार एते द्विवचनप्रतिपादकाः सन्तः

प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति यथा एकारस्य भक्ति इति शीर्षे इति
यथा ऊकारान्तस्य भवति अहर्ष्य इति बाह्व इति ॥

ओकारस्य पदान्तेऽनवग्रहः ॥ ६४ ॥

ओकारस्य पदान्ते वर्त्तमानोऽनवग्रहवर्जितः प्रगृह्य-
संज्ञो भवति यथा अर्ह्योऽअर्द्धिभिः चित्रभानो इति
इन्द्रायाहि चित्रभानो सुताः अनवग्रह इति किम् गोव्यच्छ-
मिति गो । व्यच्छम् । गोघातमिति गो । घातम् ॥

उकारोऽपृक्तः ॥ ६५ ॥

उकारोऽपृक्तः प्रगृह्यसंज्ञो भवति । उकारोऽपृक्तो दीर्घ-
मनुनासिकमिति वक्ष्यति एतेनैतत् रूपं भवति यथा ऊं मन्वे-
तवाउ नवा उऽएतत् अपृक्त इति किम् नु इन्द्र योजान्वि-
न्द्रते ॥

चमू अस्मे त्वे ॥ ६६ ॥

चमू अस्मे त्वे एतानि पदानि प्रगृह्यसंज्ञकानि भवन्ति
मू ॥ चमू त्वमू सोममिन्द्रचमू सुतम् अस्मे इत्यस्मे इन्द्रो-
ऽअस्मेऽपारात् त्वे इति त्वे बन्धुस्त्वे रायः ॥

मे उदात्तम् ॥ ६७ ॥

मे इत्येतत्पदमुदात्तं चेअग्रह्यसंज्ञं भवति यथा मे इति
मे, मे रायो मा ख्यम् उदात्त इति किं इमम्मे वृरुण ॥

अमी पदम् ॥ ६८ ॥

अमी इत्येतत्पदं चेअग्रह्यसंज्ञं भवति यथा अमी इत्यमी
एष वोऽमी राजा, ये वामो रोचने द्विवः, पदमिति किम्
पदाव्यवस्य माभूत् अमीषाञ्चित्तम् ॥

खरोऽक्षरम् ॥ ६९ ॥

स्वरोऽक्षरसंज्ञो भवति यथा अइति इइति अक्षरसंज्ञायाः
प्रयोजनम् प्रागुवर्णादक्षराणामेकीभाव इति वक्ष्यति । तथा
चोक्तम्, सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरमिति ॥

सहायैर्व्यञ्जनैः ॥ १०० ॥

आद्यैर्व्यञ्जनैः सहितः स्वरोऽक्षरं प्रत्येतथ्यम् यथा मो
ओकारसहितोऽक्षरं प्रत्येतथ्यम् यथा हुश्रुवाः हु'वाः उकारो
दकाररेफसहितोऽक्षरम् ॥

उत्तरैश्चावसितैः ॥ १०१ ॥

आद्यैर्व्यञ्जनैः उत्तरैश्चावसानगतैः सहितः स्वरोऽक्षरं यथा
वाक् वकारककारसहित आकारोऽक्षरम् प्राङ् पकाररेफङ्-
कारसहित आकारोऽक्षरम् एवन्तावद्यद्येकः स्वरो भवति तद-
धस्तनान्युपरितनानि च व्यञ्जनानि तदङ्गानि भवन्तीत्ये-
तत्प्रतिपादितम्, अधुना स्वरयोर्मध्ये द्विप्रभृतीनां व्यञ्जनाना-
मङ्गत्वनिरूपणायाह ॥

संयोगादिः पूर्वस्य ॥ १०२ ॥

संयोगादिभूतो वर्णः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं भवति यथा अश्रः
हो शकारो वकारश्च संयोगः तत्र संयोगादिः पूर्वस्येति क्त्वा
पूर्वः शकारः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गम् उत्तरशकारवकारावुत्तरस्य
स्वरस्याङ्गम् यथा ह्रस्वम् हो वकारो यकारश्च संयोगः तत्रैको
वकारः संयोगादिः पूर्वस्येति क्त्वा पूर्वस्याङ्गम् वकारयकारा-
वुत्तरस्य ॥

यमस्य ॥ १०३ ॥

यमैः पूर्वस्याङ्गं भवति चशब्दात् पूर्ववर्णसहितः यथा रुक्-
क्लम् ककारह्रस्वयममकाराः संयोगः तत्र ककारयमौ पूर्वस्य
मकार उत्तरस्य ।

क्रमजञ्च ॥ १०४ ॥

क्रमाज्जातं क्रमजम् यस्यैवयोगादेः परस्य वर्णस्य द्विरुक्त्या जायते तत् क्रमजमित्युच्यते यथा पाश्र्वं रेफो द्वौ शकारौ षकारो यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिः क्रमजश्च प्रथमः शकारः पूर्वाङ्गम्, द्वितीयः शकारो वकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् वर्षर्थाय रेफो द्वौ षकारौ यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिः पूर्वषकारः क्रमज एतौ पूर्वाङ्गम् अपरः षकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् ॥

तस्माच्चोत्तरं स्पर्शं ॥ १०५ ॥

तस्मात् क्रमजाद्यदुत्तरं व्यञ्जनं तत्पूर्वाङ्गं भवति स्पर्शं परभूते यथा पाष्ण्या रेफषकारौ द्वौ णकारौ यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिरिति कृत्वा षकारः क्रमजमिति कृत्वा तस्माच्चोत्तरं स्पर्शं इति कृत्वा पूर्वणकारश्च एते पूर्वाङ्गम्, द्वितीयणकारो यकारश्चोत्तरस्य स्वरस्याङ्गम् ॥

अवसितं च ॥ १०६ ॥

अवसानगतं पूर्वाङ्गं भवति यथा वाक् ककारोऽवसितः, कर्क् अत्र रेफककारयोः संयोगः रेफः संयोगादिः ककारोऽवसितः एतौ पूर्वस्य स्वरस्याङ्गम्, पूर्वाङ्गपराङ्गचिन्तायाः प्रयोजनमाह ॥

व्यञ्जनं स्वरेण सस्वरम् ॥ १०७ ॥

व्यञ्जनं यद्यस्य स्वरस्याङ्गं तत्तेनैव स्वरेण समानस्वरभावति षष्ठस्तनान्येवोदाहरणानि तथा चोक्तम् स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव च स्वरप्रधानं त्रैस्वर्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरमिति अथ शिच्चा विहितता इत्युपक्रम्य उरःकण्ठभ्रूम-

ध्यानं प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनेषु यथाक्रमं स्थानानि
भवन्तीति प्रतिपादितम् तत एकैकस्मिन् स्थाने वर्णेषु उच्चा-
र्थमाणेषु त्रयो विकाराः शरीरस्य भवन्ति पर्यायेण ते प्रति-
पादिता एव आयाममार्दवाभिघाता इत्यनेन सूत्रेण, अधुना
तेषु शरीरविकारेषु सत्सु ये स्वरानिष्पद्यन्ते तान्निरूपणा-
याह ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ १०८ ॥

आयामेनोर्द्ध्वगमनेन गात्राणां यः स्वरः निष्पद्यते स उदा-
त्तसंज्ञो भवति यथा (८अ० १० कण्डिका) अग्नाश्च (२२अ०
७ क०) लाजीश्च उदात्तवानुदात्त इत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ १०९ ॥

नीचैर्मार्दवेणाधोगमनेन गात्राणां यः स्वरः निष्पद्यते
सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति (२१ अ० ६१ क०) यथा आर्षेयऽऋ-
षीणाम् अनुदात्तप्रदेशाः उदात्तानुदात्तठं स्वरितमित्येव-
मादयः ॥

उभयवान्तस्वरितः ॥ ११० ॥

उदात्तस्योर्द्ध्वगमनं गात्राणां प्रयत्नं अनुदात्तस्याधोगमनं
गात्राणां प्रयत्नं आभ्यां प्रयत्नाभ्यां समाहारौभूताभ्यां यः स्वरः
उच्चार्यते स स्वरितसंज्ञो भवति यथा (१अ० २० क०) धान्य-
मसि (१अ० १२क०) वृष्ण्यौ स्तः ॥

एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः ॥ १११ ॥

एकस्मिन् पदे नीचपूर्वोऽनुदात्तपूर्वो यकारेण वकारेण
सहितो जात्यः स्वरः प्रत्येत्यः नीचपूर्व इति सूत्रवद्विशेष-
णम् । अपूर्वोऽपि भवति नीचपूर्वो यथा (१७अ० ८७क०)

क_२द्या इव (१२० २० क०) घ्राश्चमसि । अपूर्वी (१८३० ६४ क०)
यथा स्वेष्टि^१ वेष्टि^२ ॥

उदात्तादयः परे सप्त ॥ ११२ ॥

उदात्तादयः परे सप्त स्वराः प्रत्ये तव्या यथा अभिनिहित,
चैप्र, प्रश्निष्ट, तैरोव्यञ्जन, तैरोविराम, पादहत्त, तायाभाव्याः ॥

त्रयो नीचस्वरपराः ॥ ११३ ॥

त्रयो नीचस्वरपरा त्रयोः अभिनिहित, चैप्र, प्रश्निष्टाः ॥

एदोद्भ्यामकारो लुगभिनिहितः ॥ ११४ ॥

एकारौकाराभ्यामुदात्ताभ्यामकारोऽनुदात्तो यत् लुक्
लुप्यते तत्राभिनिहितः स्वरो भवति यथा एकारस्य भवति,
(२४३० ३७ क०) ते अस्परसाम् तृऽस्परसाम्, (१८३० ५८ क०)
ते अवन्तु तृवन्वस्मान् ओकारस्य भवति यथा (२३० २१ क०)
ज्जेदोऽस्मि वेदोऽसि, (५३० ३१ क०) तुयः अस्मि तुयोऽसि ॥

युवर्णौ यवौ चैप्रः ॥ ११५ ॥

इच्च उच्च यू युवर्णौ उदात्तावनुदात्तस्वरोदयो यकारवका-
राभ्यां वयासंख्येन युक्ता यदा तदा चैप्रसंज्ञः स्वरो भवति
इवर्णस्य यथा (३ ३० ६० क०) त्वि अम्बकम् त्राम्बकं व्यजा-
महे, (११ ३० ४४ क०) वाजी अर्वन् आशुर्भवं वाज्जुर्वन्
उवर्णस्य यथा (३ ३० ५१ क०) नु इन्द्र योजान्द्रिन्द्र ते हरी,
(११ ३० ७० क०) दृ अन्तः इन्द्रः सुपिः ॥

इवर्ण उभयतो ऋस्वः प्रश्निष्टः ॥ ११६ ॥

पूर्वो ऋस्व इकार उदात्तः परश्च ऋस्व इकारोऽनुदात्तस्वयोः
प्रस्वरप्रश्निष्टे प्रश्निष्टः स्वरो भवति यथा (११ ३० ६१ क०)

अभि इत्युताम् अभूयताम्, (२० अ० ७० क०) सुचि इव
सुचिव घृतम् ॥

खरो व्यञ्जनयुतस्तैरो व्यञ्जनः ॥ ११७ ॥

उदात्तात् पूर्वस्मात् परो यः खरो व्यञ्जनयुतः स तैरो
व्यञ्जनसंज्ञकः खरो भवति यथा (८ अ० ४३ क०) इडे रन्ते
हव्ये कास्ये ॥

उदवग्रहस्तैरो विरामः ॥ ११८ ॥

उदात्तावग्रहस्तैरो विरामसंज्ञकः खरो भवति अयं च
समस्तपदेषु भवति अवग्रहवचनात् अवग्रहाभावे तु तैरो व्य-
ञ्जन एव यथा (१ अ० १ क०) गोपताविति गो । पतौ यञ्ज-
पतिमिति यञ्जपतिम् ॥

विवृत्तिलक्षणः पादवृत्तः ॥ ११९ ॥

स्वरयोरन्तरयोरन्तरं विवृत्तिरुच्यते तथा लक्ष्यत इति
विवृत्तिलक्षणः स पादवृत्तसंज्ञः खरो भवति विवृत्त्या व्यव-
हित इत्यर्थः । यथा (२ अ० ६ क०) ध्रुवाऽग्रसदन्नृतस्य (२३ अ०
५५ क०) का ईम् काऽइमरे पिशङ्गिला ॥

उदात्तान्तोन्यवग्रहस्ताथाभाव्यः ॥ १२० ॥

उदात्तादिरुदात्तान्तो नीचावग्रहस्ताथाभाव्यसंज्ञः खरो
भवति यथा (५ अ० ५ क०) तनूनप्लऽइति तनू । नप्ले
(२१ अ० १० क०) तनूनपादिति तन । नपात् अयं तु स्वरि-
तानां मध्ये पठ्यते नत्विह माध्यन्दिनानां स्वरित उपलभ्यते
उदात्तानुदात्तौ तु पृथग्भूतावुपलभ्येते स्वरितश्चोदात्तानुदा-
त्तयोरेकौभावे सति तस्मिंश्च तिर्यग्गमनं गात्राणां भवति न
च तदिह किञ्चिदुपलभ्यते अतो माध्यन्दिनानां पदकाले

ताथाभाव्यसंज्ञकः कम्पो भवति तथा चोक्तमौज्जिहायनकै-
र्माध्यन्दिनमतानुसारिभिः । अवग्रहो यदा नीच उच्चयोर्मध्यतः
क्वचित् । तथाभाव्यो भवेत् कम्पस्तूनूपत्रे निदर्शनम्
यस्तु ताथाभाव्यस्य स्वरितानां मध्ये पाठः अयमन्येषा-
माचार्याणां मतेन तेषां हि मतेन तनूशब्दः संहितावद्भवति
अतोऽसौ स्वरितो भवति तदभिप्रायेण स्वरितानां मध्ये पाठः
अयमपि चोपरिष्ठाद्वक्ष्यति, निहितमुदात्तस्वरितपरमनवग्रहे,
स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिहन्त्यत इति तदभिप्रायेण वक्ष्यति,
एवमुदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणविधानानन्तरं हस्तलक्षणमाह ॥

हस्तेन ते ॥ १२१ ॥

अनेन प्रकारेण हस्तेन ते स्वराः प्रदृश्यन्ते तत्रोदात्ते ऊर्ध्व-
गमनं हस्तस्य अनुदात्तेऽधोगमनं हस्तस्य एतत्सर्वेषामाचा-
र्याणां मतेन स्थितं, स्वरिते तु विप्रतिपद्यन्ते तद्यकाशनाथ-
मिदमाह ॥

चत्वार स्तिर्यक्स्वरिताः ॥ १२२ ॥

जात्याभिनिहितचैप्रप्रश्चिष्टा एते चत्वारस्तिर्यग्घस्तं
कृत्वा स्वरणीयाः पितृदानवद्वस्तं कृत्वेत्यर्थः ॥

अनुदात्तं चैत्पूर्वं तिर्य्यङ् निहत्य काण्वस्य

॥ १२३ ॥

एतेषां चतुर्णां जात्यादीनां यद्यनुदात्तं पूर्वं भवति तदा
तिर्य्यग्घस्तं कृत्वा स्वरयितव्याः काण्वाचार्यस्य मतेन उदात्त-
पूर्वं अपूर्वं च न भवति अनुदात्तपूर्वी यथा (१अ० १२क०)
वृष्णव्यौ (१अ० २०क०) ध्राष्ट्रमसि (५अ० ३१क०) स्तुपोसि
(२अ० २१क०) वेदोसि (१७अ० १८क०) अभ्युर्षत (३अ० ५१क०)

गोत्रान्विन्दते (११ अ० ६१ क०) अभून्व्यतामुखे (२० अ० ७८ क०)
सुचौव घृतम् एतेषु तिर्यग्घस्तः क्रियते उदात्तपूर्वेष्वपूर्वेषु च
जात्यादिषु तैरो व्यञ्जनवद्वस्तः क्रियते उदात्तपूर्वी भवति यथा
(१४ अ० २३ क०) पृच्छदशो व्योम (३१ अ० १० क०) कृतिधा
व्यकल्पयन् अपूर्वी भवति (३ अ० ६० क०) यथा चाम्बकम्
(११ अ० ७० क०) इन्द्राः सुपिरासुतिः ॥

ऋजुन्निहत्य प्रणिहन्यते उदात्ते ॥ १२४ ॥

ऋजुन्निहत्य हस्तमनुदात्तवत् ततः प्रकर्षेण निहन्यते
नीचीक्रियते जात्याभिनिहितचैप्रप्रक्षिष्टा उदात्ते परभूते यथा
(३ अ० १ क०) भूर्भुवः स्वर्द्यौरिव (१ अ० १० क०) देवस्य त्वा
सवितुः) प्रसुवोऽश्विनोर्वाहुवभ्याम् (१७ अ० १६ क०) यासद्विष्-
श्वयतिणम् (२० अ० ६८ क०) सुचौवेति उदात्त इति कस्मात्
(१ अ० २०) धान्यमसि धिनुहि देवान् (१ अ० १२ क०) प्रवित्रे
स्थो वृण्व्यौ ॥

तौक्ष्णोऽभिनिहितः परम्परस्मृदुस्त्वन्यः ॥ १२५ ॥

तौक्ष्ण उच्चारणतो हस्तेन चाभिनिहितः स्वारो भवति
ततोऽन्यो मृदुप्रयत्नो भवति किमविशेषेणेत्याह परम्परम्
शब्दोऽव्ययम् पूर्वमपेक्ष्य परः परमपेक्ष्य पर इत्येवम् यथा
अभिनिहितमपेक्ष्य चैप्रः चैप्रमपेक्ष्य प्रक्षिष्टः चैप्रे जात्यस्थान्त-
र्भावो द्रष्टव्यः तथा चोक्तम् सर्वतौक्ष्णोऽभिनिहितः प्रक्षिष्टस्त-
दनन्तरम् । ततो मृदुतरौ स्वारौ जात्यचैप्रावभौ स्मृतौ १ ततो
मृदुतरः स्वारस्त्रौरो व्यञ्जन उच्यते । पादवृत्तौ मृदुतमस्त्वेतत्
स्वारवलाबलमिति २ ॥

तस्यादित उदात्तः स्वराईमाचम् ॥ १२६ ॥

स्वरितस्य स्वरस्यादावुदात्तं ज्ञातव्यं तच्च स्वराईमात्रा-

कालम् यद्येकमात्रो यदि द्विमात्रो यदि त्रिमात्रः स्वरस्तथा-
 व्यर्हमुदात्तं परमनुदात्तं अयं तु स्वरिते उदात्तानुदात्तप्रवि-
 भागो द्रष्टव्यः स्वरितशब्दे नोदात्तानुदात्तं निर्वर्त्य पृथक्
 श्रुतिस्वरान्तरमभिधीयते यथा त्रपुताम्बयोः संयोगे धात्वन्त-
 रस्य कांस्रस्योत्पत्तिः यथा च गुडदध्नोरेकौभावे मार्जिकोत्पत्तिः
 एवमुदात्तानुदात्तसंयोगे स्वरितोत्पत्तिः ॥

सप्त ॥ १२७ ॥

सामसु सप्तस्वरानाहुः षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-
 पञ्चम-धैवत-निषादान् ननु यजुर्वेदलक्षणप्रक्रमे एवं उदात्ता-
 नुदात्तसंयोगे स्वरितोत्पत्तौ कः सामलक्षणप्रसङ्ग उच्यते अग्नी
 यजुर्वेदे अध्वर्युः सामगानं विहितम् । नान्योऽध्वर्युर्गाये-
 दिष्टका वा एता विहितचितो हस्याद्यदृन्धोऽध्वर्युर्गायेत्
 इति ब्रा० २ । शतपथे ८ सञ्चितिकाख्ये, अतोऽध्वर्युकर्तृक-
 मिति कृत्वा कश्चिन्नक्षणांशः कृतः सामसु, अपरे त्वाहुः
 जात्याभिनिहितद्वैप्रप्रश्निष्टतैरोव्यञ्जनतैरोविरामपादवृत्ताः स-
 प्तस्वरा अत्रावधार्यन्ते तायाभाव्यस्तु वाजसनेयिनां निवा-
 र्यते ॥

त्रीन् ॥ १२८ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरितान् यजुर्वेदे त्रीन् स्वरानाहुः, तथा
 च उक्ता एव सन्तोऽनूद्यन्ते एवेदानीमपवादार्थम् ॥

द्वौ ॥ १२९ ॥

किमविशेषेण यजुर्वेदे त्रीन् स्वरानाहुः नेत्युच्यते द्वौ
 स्वरावुदात्तानुदात्तौ भाषितलक्षितौ शतपथब्राह्मणे आहुः

एकम् ॥ १३० ॥

तानलक्षणमेकं स्वरमाहुर्गुञ्जकर्मणि ॥

सामजपयूँखवर्जम् ॥ १३१ ॥

प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामशब्देनोच्यते विश्वे देवाः शृणुतेति
जपः, न्यूँखो बह्वृचि प्रसिद्धः एतानि वर्जयित्वा यज्ञकर्मण्येकः
स्वरो भवति तानलक्षणः ॥

प्रावचनो वा यजुषि ॥ १३२ ॥

प्रवचनशब्देनार्घपाठ उच्यते तत्र भवः स्वरः प्रावचनः स
च यजुषि भवति वा तान इति विकल्पः स च त्रैस्वर्यलक्षण
एव भवति प्रगृह्यं चर्चायामितिना पदेष्वित्यनेनैकस्मात् पर
आर्घ इति ॥

तमितिविकारः ॥ १३३ ॥

तमित्युत्सृष्टसर्वनामका द्वितीया विभक्तिर्गृह्यते द्विती-
यया यो निर्दिश्यते स विकारः प्रत्येतव्यः । यथा अनुस्वारठं
रोष्मसु मकार इति मकारोऽनुस्वारविकारमापद्यते भाविभ्यः
स षठं समानपद इति सकारः षकारविकारमापद्यते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १३४ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यन्तं परिगृह्यते सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य
कार्यं वेदितव्यम् पूर्वस्य पदान्तस्य विधिः प्रत्येतव्यः यथा
ककारपकारयोः सकारमिति तथयोः समिति ॥

तस्मादित्युत्तरस्यादेः ॥ १३५ ॥

तस्मादिति पञ्चमी निर्दिष्टात्परस्य कार्यं वेदितव्यम् यथा
उकाराक्तु, परेः सिञ्चते ॥

षष्ठीस्थाने योगा ॥ १३६ ॥

षष्ठी विभक्तिस्थाने योगिनी वेदितव्या षष्ठ्यन्तस्य कार्यं
भवतीत्यर्थः यथा यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः ऐकारो-
कारयोः कण्ठ्यापूर्वमात्रा ताल्लोष्ठयोर्हत्तरा इति ॥

तेनेत्यागमः ॥ १३७ ॥

तेनेति तृतीयाग्रहणम् तृतीयया यो निर्दिश्यते स आगमः
प्रत्येतव्यः यथा ङ्नी क्ताभ्यां सकार इति प्रगृह्यं चर्चाया-
मितिना पदेषु ॥

अन्तरेण पर्वणी ॥ १३८ ॥

पर्वशब्देन पदमुच्यते पदयोर्मध्ये आगमो भवति यथा
प्राङ्सोमः (१०अ० ३१क०) प्राङ्सोमः प्रत्यङ्सोमः (१८अ०
३क०) प्रत्यङ्सोमः त्रीन् समुद्रान् (१३अ० ३०क०) त्रीन्क्ष-
मुद्रान् अस्मान् सीते (१२अ० ७०क०) अस्मान्क्षीते ॥

पर एकस्मात् ॥ १३९ ॥

एकस्य पदस्य मध्ये य आगमो विधीयते स परो भवति
यथा (१७अ० १३क०) द्वे इति श्रौषे इति प्रगृह्यं चर्चायामि-
तिना पदेष्वित्यनेनैकस्मात् पदात् पर इतिकार आगमो
विधीयते इति ॥

उभयोर्विकारः ॥ १४० ॥

द्वितीयया निर्दिष्टो विकार इत्यधस्तादुक्तम् । स उभयो-
र्भवति अन्तरेण पर्वणी च पदान्तपदाद्योरित्यर्थः एकस्य वा
वर्णस्य निर्दिश्यते यथा आ इदम् (४अ० १क०) एदम् इह
ऊर्जम् (१८अ० ६३क०) इहोर्जन्दधातन एकवर्णस्य भवति
यथा मो सु नः (३अ० ४६क०) 'मोषूण्डुन्द्रात्' सुसाव (१८
अ० २क०) सुषाव सोमम् ॥

वर्णस्यादर्शनं लोपः ॥ १४१ ॥

दृशिरुपलब्धिवचनः । अनुपलब्धिरदर्शनं वर्णस्य लोप इत्युच्यते वक्ष्यति “लोपं धी” यथा अयुक्त्माः मा (४अ० १२क०) अयुक्त्मा मा वस्तेनः, सत्याः नः (२अ० १०क०) सत्या नः सन्त्वशिषः ॥

विकारी यथासन्नम् ॥ १४२ ॥

विकारोऽस्यास्तीति विकारी विकारी वर्णोऽवचने यथासन्नम् यो य आसन्नस्तमापद्यते वक्ष्यति स्वरे भाव्यन्तस्थाम् यथा त्रि अस्वकम् त्रिस्वकम् दुश्नुः द्वः (वचनादन्यदपि भवति यथा अनसो वाहौ सकारो डकारमिति अनङ्गान् वचनात् सकारस्य डकारः । परिभाषासूत्रमेतत् ॥

सङ्ख्यातानामनूदेशो यथासङ्ख्यम् ॥ १४३ ॥

समानसंख्यानां यः पञ्चादुद्देशः स यथासंख्यम् भवति यस्य या संख्या प्रथमस्य प्रथमः द्वितीयस्य द्वितीयः तृतीयस्य तृतीय इत्यर्थः । वक्ष्यति सदो द्यौर्नमस्कृतं पिता पथेषु यथा (१८अ० १८क०) सदः कृतम् सदस्कृतम् (१३अ० ६क०) तेभ्यः सुपेभ्यो नमः (२अ० ११क०) “द्यौः पिता” द्यौषि तोपमाम् (१८अ० ५१क०) नमः पथे, शर्म सुप्रथा नमस्तथे परिभाषासूत्रमेतत् ॥

सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टस्य ॥ १४४ ॥

यत्रोदाहरणसंशयः तत्रेयं परिभाषोच्यते सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरुदाहरणयोः सन्निकृष्टस्यैवोदाहरणस्य कार्यं प्रत्येतव्यम् न तु विप्रकृष्टस्य यथा असि शिवा सुषदेत्येवमादिषु परभूतेषु असि शब्द आद्युदात्त उक्तः तत्र सन्देहः किं सुक्त्मा चासि शिवा चासि सोना चासि सुषदेत्येवासि शब्द आद्यु-

दात्तो भवति उत स्योना चासि सुषदेति उभयोरप्यसि शब्दः
परभूतः तत्रानेनावधारणं क्रियते यवान्यत्रापि सन्निकृष्टानि
पदानि भवन्ति तत्र कार्यं भवति तद्यथा असि शिवा सुषदा
पयस्वतीत्यत्र परस्वतीसन्निधानात् सुक्ष्मा चासि शिवा चासि
स्योना चासि सुषदेत्ययमेवाद्युदात्तो भवति न तु स्योनासुष-
देति विप्रकृष्टत्वात् ॥

पूर्वोत्तरयोरुत्तरस्य ॥ १४५ ॥

यत्र पूर्वस्योत्तरस्य च युगपत्कार्यं प्राप्नोति तत्रोत्तरस्यैव
भवति न तु पूर्वस्य सृग्यसुदाहरणम् (२१अ० ६१क०) आ च
शाम्स्या च अत्र स्वरिताकार उदात्तः तत्र युगपत्कार्यमुभयोः
सन्धाबुदात्त एव स्वरविषयकं चैतत् सूत्रम् ॥

द्विरुक्तमास्त्रे ङितं पदम् ॥ १४६ ॥

द्विरभ्यस्तं पदमास्त्रे ङितसंज्ञं भवति यथा (२७अ० ४२क०)
यज्ञायज्ञावोऽग्नेये, तत्र आस्त्रे ङितसंज्ञायाः प्रयोजनम्
अस्त्रे ङितं चोत्तरमित्यादि ॥

सठं० हित् स्थितोपस्थितम् ॥ १४७ ॥

इत उत्तरं पदसंहिता वर्त्तिष्यते द्विरुक्तमित्यनुवर्त्तते ।
द्विरुक्तं यत्पदमिति करणेन मध्यस्थितेन आद्यन्तसंहितेन
पूर्वमादिसंहितमुत्तरपदमन्तसंहितं स्थितोपस्थितसंज्ञं भवति
यथा (१७अ० ८३क०) द्वे, इति द्वे, (१७अ० ८३क०) श्रौषे
इति श्रौषे, (४अ० १५क०) पुनरिति पुनः । (१अ० ८क०)
वङ्कितममिति वङ्कितम् । तमम् । (१अ० ८क०) सन्धितममिति
सन्धितम् । तमम् । (१अ० ८क०) पप्रितममिति पप्रितम् । तथा
चोक्तम् । उपस्थितं सेतिकारं केवलं तु पदं स्थितम् । तत्स्थि-
तोपस्थितन्नाम यत्रोभे आह संहिते । १ । अस्वार्थः । इतिकर-

णसहितमुपस्थितसंज्ञं पदं भवति । केवलमिति करणसहितं
स्थितसंज्ञं भवति यत्र पदान्तपदादी इतिकरणेन सहितौ आह ।
तत्स्थितोपस्थितपदमुच्यते । स्थितोपस्थितप्रदेशाः । पूर्वोत्तर-
संहितस्य स्थितोपस्थितमवगृह्यस्येति स्थितोपस्थितस्यैव साव-
ग्रहस्य स्वरविशेषविधानार्थमाह ॥

सठ०हितावद्वग्रहः स्वरविधौ परं च सर्वं
चेदनुदात्तम् ॥ १४८ ॥

अवग्रहश्च्येन सावग्रहस्य पदस्य पूर्वपदमभिधीयते ।
अवग्रहः स्वरविधौ स्वरचिन्तायां संहितावत्स्वरं लभते । इति-
करणेन सह सन्धौ तस्मिंश्च सावग्रहे पदे द्वे भवतः तत्र पूर्व-
पदं तावदितिकरणेन सह सन्धौ संहितावत्स्वरं लभते । परं
च अवग्रहात् परं पदं संहितावत्स्वरं लभते । यदि तत्सर्व-
मनुदात्तं भवति । यदि स्वतन्त्रं किञ्चिदक्षरमुदात्तं वा स्वरितं
वा भवति । तदा स्वकीयया प्रकृत्या भवति । यथा वार्ङ्गत-
ममिति वङ्गि । तमम् । गृह्णतइति गृह । पते । प्रजा-
वतीरिति प्रजा । वतीः । परं च सर्वेदनुदात्तमिति कस्मात्
जर्णामवेणेत्यूर्णी । सूत्रेण । विरुचुरिति वि । रुचुः ।
द्रोणकलशइति द्रोण । कलशः । उदात्तोदाहरणम्, राज-
स्वइति राज । स्वः । स्वरितपदोदाहरणम्, स्वरविधाविति
किम् । वर्णविधौ संहितावन्न भवति । महद्भइति महत् ।
भ्यः । तिष्ठद्भइति तिष्ठत् । भ्यः । (१६अ० २३क०)
धावद्भइति धावत् । भ्यः ॥

इति परस्तिर्यङ्नीचोऽन्तोदात्ते मध्योदात्ते
पर्वणि काण्वस्य वा ॥ १४९ ॥

इति परस्तिर्यङ्नीचो भवति अनुदात्तो भवतौत्यर्थः ।

अन्तोदात्ते मध्योदात्ते वा पदे वा शब्दो भिन्नक्रमो विक-
ल्पार्थः । काखस्याचार्यस्य मतेन । (१८अ० ७८क०) ऊर्ण-
सचेणेत्पूर्णा । मूत्रेण, (१८अ० २५क०) द्रोणकलश इति
द्रोण । कलशः ॥

उदात्तमयोऽन्यत्र नीच एव ॥ १५० ॥

काखस्येति वर्तते अन्तोदात्तमध्योदात्तयोः पर्वणोरन्यत्र
इति करणात्परो नीच उदात्तमय एव भवति । प्रचित एव
भवतीत्यर्थः । यथा । (१२अ० २०क०) सोमगोपा इति सोम ।
गोपाः । (१अ० ७क०) सस्त्रितममिति सस्त्रि । तमम् । परि-
तममिति परि । तमम् ॥

एकवर्णः पदमपृक्तम् ॥ १५१ ॥

एकवर्णस्यापृक्तसंज्ञा विधीयते पदस्य यथा (१अ० १क०)
आ (७अ० ४१क०) उ अपृक्तसंज्ञायाः प्रयोजनम् । अपृक्त-
मध्यानि त्रीणि स त्रिक्रमः ॥

स एवादिरन्तश्च ॥ १५२ ॥

स एवैको वर्णः पदसंज्ञः सन् पदादिसम्बन्धीनि पदान्त-
सम्बन्धीनि च कार्याणि लभते । यथा । (३३अ० २५क०) इन्द्रे
आ इहि । इन्द्रे हि ॥

अवग्रहः पदान्तवत् ॥ १५३ ॥

अवग्रहशब्देन पूर्वपदमिहाभिधीयते । अवग्रहः पदान्त-
सम्बन्धीनि कार्याणि लभते वर्णविधौ, स्वरविधौ तु अधस्ता-
दुक्तम् संहितावदवग्रहः स्वरविधाविति, यथा (१३अ० ५०क०)
भरहाज इति भरत् । वाजः । (१६अ० २३क०) तिष्ठ इति
तिष्ठत् । स्यः ॥

न त्विति करणम् ॥ १५४ ॥

अवग्रहः पदान्तवदित्युपदेशादितिकरणमपि प्राप्नोति तन्निषिध्यते । यथा । (१३अ० २३क०) अन्तुः (ः) श्लेषः इत्यन्ताः । श्लेषः । रिफितं च संहितायामनिरुक्तमित्यनेनेतिकरणमपि प्राप्नोति तन्निषिध्यते ॥

पूर्वेणोत्तरः सठं हितः ॥ १५५ ॥

इत उत्तरं संहितोच्यते पूर्वेण पदान्तेन उत्तरः पदादिः संहिता यदा क्रियते स्वरतो वर्णतश्च तदा द्विपदसंहितोच्यते यथा (१अ० १क०) इषे त्वा, त्वां जं क्रमसंहितेयम् ॥

पदविच्छेदोऽसठं हितः ॥ १५६ ॥

पदे पदे विच्छेदः पदविच्छेदः । पदविच्छेदो यदा क्रियते तदा असंहितः पाठः । यथा (१अ० १क०) इषे त्वा ऊर्जे त्वा ॥

एकपदद्विपदत्रिपदचतुष्पदानेकपदाः पादाः

॥ १५७ ॥

एकं पदं यस्मिन् पादे स एकपदः पादः सा च पद-संहितोच्यते । ऋक्सः पादपरिज्ञानार्थम् । एक पदः पादो यथा । (१५अ० ४४क०) हृदि स्थम् । द्विपदः पादो यथा । (१५अ० ४५क०) क्रतोः भद्रस्य । क्रतोर्भद्रस्य । त्रिपदः पादो यथा । (१५अ० ४४क०) अग्ने तम् अद्य । अग्ने तमद्य । चतुष्पदः पादो यथा । (१५अ० ४६क०) अग्ने विश्वेभिः सुमनाऽअनीकैः । अनेकपदः पादो यथा । (११अ० ३७क०) विधसम् । अग्ने अरुषम् मियेध्य । विधुसमग्नेऽअरुषमि येध्य ॥

वर्णानामेकप्राणयोगः सठ०हिता ॥१५८॥

एवं तावत्पादसंहिता ऋतु कर्त्तव्या यजुष्षु त्वयं विधिः ।
वर्णानामेकोच्छासोच्चारणयोगः पदे वा वाक्ये विश्रामः सा च
प्राणसंहिता यत्र भूयांसि पदानि अतिक्रम्यावसानं भवति
न त्वेकेन प्राणेन तान्विध्यामुं शक्यन्ते तत्रायं विधिः । यथा ।
(२१अ० ६१क०) “त्वामद्यऽऋषऽर्चयेद्यऽऋषीणाम्नापादवृणी-
तायं यजमानः” यत्र त्ववसानं शक्यते व्याप्तं, तत्रावसानं
एव विरतिः कर्त्तव्या यथा । (३६अ० ८क०) इन्द्रो विश्वस्य
राजति ॥

विप्रतिषेधऽउत्तरम्बलवदलोपे ॥ १५९ ॥

शास्त्रद्वयमन्यत्र चरितार्थमेकस्मिन्नर्थे सङ्गच्छते यत्र स
तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेध उक्तः । तत्रोत्तरं शास्त्रं बलवद्भवति
लोपं वर्जयित्वा लोपे तु यतो लोपस्तदेव शास्त्रं बल-
वद्भवति यथा “स्वरितवान्त्स्वरित” इत्यस्यावकाशः । अनु-
दात्तस्वरितसन्धौ स्वरितो भवति यथा (२२अ० ७क०) स्वाहा
अवक्रन्दाय । स्वाहाऽवक्रन्दाय, तथा च वक्ष्यति उदात्तवानु-
दात्तः । अस्यावकाशः । उदात्तानुदात्तसन्धौ उदात्तो भवति ।
यथा । (१अ० २७क०) सुक्ष्मा च अक्षि । सुक्ष्मा चाक्षि । स्वरि-
तोदात्तसन्धौ परत्वादुदात्त एव भवति । (१अ० ३क०) यथा
सुप्वा इति । सुप्वेति, (३अ० १०क०) रात्रेया इन्द्रवत्या ।
रात्रेयद्रवत्या, अलोप इति किम् । स एष चेत्यनेन शास्त्रेण
स्यशब्दस्य विसर्जनीयो व्यञ्जने परतो लुप्यते । यथा । (८अ०
१४क० एषः) । स्यः) । वाजी, एतच्च पूर्वं शास्त्रम् । अतोऽन्य-
द्भवति । रेफे लुप्यते दीर्घञोपधेत्यनेन शास्त्रेण रेफे परभूते
लुप्यते विसर्जनीय उपधा च दीर्घमापद्यते । एतच्च परं शास्त्रम्

ततो लोपस्य बलीयस्वालोप एव भवति नोपधादीर्घत्वम् ।
यथा (२३अ० १३क०) एषः) स्वः) राथ्यः) । एषस्य राथ्यो वृषा,
(२५अ० २६क०) एषः) क्वागं + । एषक्वागं + । विसर्जनीय-
लोपः चक्षयोः श्रमिति न शकारः ॥

विसर्जनीयो रिफितः ॥ १६० ॥

इत उत्तरमकारोपध आकारोपधश्च विसर्जनीयो रिफित-
संज्ञो भवति । वक्ष्यति करमनुदात्तम् । यथा । (२५अ० ४१क०)
अच्छिद्रा गात्राख्यसिना मिथू कः । संज्ञाकरणे प्रयोजनम् ।
भाव्युपधश्च रिद्विसर्जनीय इति । कुरिति कः ॥

करमनुदात्तम् ॥ १६१ ॥

करित्येतत्पदमनुदात्तं चेद्विरिफितसंज्ञं भवति । अधिकार-
सूत्रमेतत् । यथा (३३अ० ५८क०) महिपायः पर्युठं सुभ्र-
कः । अनुदात्तमिति किम् । (२३अ० ५८क०) कौऽअस्य वेद
भुवनस्य नाभिम् ॥

अन्तरनाद्युदात्तम् ॥ १६२ ॥

अन्तरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति आद्युदात्तं चेन्न
भवति । अन्तरित्यन्तः) (७अ० ५क०) । अन्तस्ते द्यावापृ-
थिवी । अनाद्युदात्तमिति किम् (१७अ० १क०) । समुद्रश्च मध्यं
चान्तश्च, (२३अ० ६२क०) इयं वेदिः परोऽघ्नन्तः ॥

अहरभकारपरम् ॥ १६३ ॥

अहरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति भकारपरं चेन्न
भवति । यथा । (१५अ० ६क०) प्रवयान्हाहर्जिन्ना (११अ
७५क०) अहरहरित्यहं + । अहः । अहरहरप्रयावम् । अभ-

कारपरमिति किम् (६अ० १५क०) तत्ते' शुध्यतु ग्रमहो'भ्यः
(३५अ० २क०) । व्युभिरहो'भिरक्तुभिर्व्यु'क्तम् ॥

आवर्वरिति समानर्चि ॥ १६४ ॥

आवः । वः । इत्येते पदे रिफिते भवतः । उभे अयेकस्या-
सृचि यदि भवतः । यथा (१३अ० ३क०) । आवरित्वावः । विसौ'-
मृतः) सुरुचो' वेनऽआवः । वरिति' वः । सतश्चयोनिमसतश्च
विव' । समानर्चीति किम् (४अ० ५क०) । आ वो' देवासऽई-
महे, (१६अ० ४६क०) नमो' वः । किरिकेभ्य' । (६अ० २२क०)
अस्मे वो' अस्विन्द्रियम् ॥

स्तोत-र्वस्तः सनुत-रभा-र्वावा ॥ १६५ ॥

स्तोतः वस्तः सनुतः अभाः वाः द्वाः । एतानि पदानि
रिफितसंज्ञकानि भवन्ति । यथा (२३अ० ७क०) एतत्
स्तो'तरनेन' । (३अ० २२क०) दोषावस्तर्हिद्या वृथम् । (२०अ०
५२क०) आराचिद्वेष' सनुतयु'योतु । (१२अ० ६१क०) अग्नि' ए
स्वे योनावभारु'खा । (५अ० ११क०) इदमहन्तु'स' वाव'र्हिद्या ।
(३०अ० १०क०) द्वाभ्यः) सामम् ॥

स्वः पदमनरणे ॥ १६६ ॥

स्वरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति । अरणशब्दो यदि
परो न भवति यथा (१८अ० ५०क०) स्व' न । स्वर्णं घर्मः) ।
(१अ० ११क०) स्व' अभि' विक्ख्येषम् । स्वरभि' विक्ख्येषम्,
पदमिति किम्, पदावयवस्य रिफितसंज्ञा माभूत् । (१०अ०
६क०) राजस्वु'इति राज् । स्तु' । सोमस्य दातमसि स्वाहा
राजस्वु' अनरण इति किम् । (२६अ० २क०) स्वायचारणाय
च ? पदादिश्चाजित्पर इति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

पदादिश्चाजित्परः ॥ १६७ ॥

पदादिश्च यदि स्वशब्दो भवति तदा रिफितसंज्ञो भवति
जित्परश्चेन्न स्यात् “द्वौ द्वौ प्रथमौ जित्” । “जम्भाणश्च हवर्ज”
जिदित्युक्तम् (११अ० २क० स्वर्ग्यायेति स्तुः । ग्याय । स्वर्ग्याय
शक्त्या । पदादिरिति किम् (१०अ० ६क०) स्वाहा राजस्तुः ।
अजित्परमिति किम् (३४अ० २०क०) स्वः सामिति स्तुः साम् ।
पदसंहितोदाहरणम् ॥

ह्वाः सवितः पुनस्त्वष्ट्रर्नेष्ट्ररकर्होतर्मातः
प्रातर्जामातरजौगः प्रणेतारिति च ॥ १६८ ॥

ह्वाः सवितः पुनः त्वष्ट्रः नेष्ट्रः अकः होतः मातः प्रातः
जामातः अजौगः प्रणेतः एतेषां पदानां विसर्जनीयो रिफित-
संज्ञो भवति । यथा (१अ० २क०) मा ह्वार्मा ते । (८अ०
१क०) देव सवितरिति सवितः । (४अ० १५क०) पुनर्मनः ।
(६अ० २०क०) देव त्वष्ट्रर्भूरि ते । (२६अ० २१क०) ग्रावो नेष्ट्रः
पिव, (३८अ० ५क०) सरस्वति तमिह धातवेकाः । (२३अ०
६४क०) सोमर्हो होतर्यज । (१०अ० २३क०) पृथिवि मातर्मा
मा हिर्ठंसौ । (२०अ० २८क०) इन्द्र प्रातर्जुषस्व नः ।
(२७अ० ३४क०) त्वष्ट्रर्जामातरङ्गुत । (२८अ० १८क०) आदिद-
शसिष्टुः औषधीरजौगः । (३४अ० ३६क०) भग प्रणेतर्भगु
सत्यराधः ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ १६९ ॥

वृद्धमिदं शास्त्रमन्यानि शास्त्राण्यपेक्ष्य । शिखाविहितं

व्याकरणविहितं चास्मिन् शास्त्रे उभयं यतः प्रक्रियते । अत
एव हेतोः शिष्याणामेतच्छास्त्राविणां वृद्धिर्भवति ॥

इति कात्यायनद्वितीयौ प्रातिशाख्य-

सूत्रे प्रथमोऽध्यायः ।

इत्यानन्दपुरवास्तव्यश्रीवच्चटसुतोव्वटकतौ प्रातिशाख्य-

सूत्रभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

संज्ञाः परिभाषाश्च प्रथमाध्याये शास्त्रसंव्यवहारार्थमुक्ताः ।
इदानीं स्वरसंस्कारयोश्चन्दसि नियम इति प्रतिज्ञातौ । स्वर-
संस्कारावारभ्येते तत्र च प्रथमं स्वरः प्रतिज्ञात इत्यतः स्वर
एव प्रथममारभ्यते ॥

स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम् ॥ १ ॥

एकं स्वरितं प्रथमं वर्जयित्वा एकोदात्तं पदम्भवति सर्व-
स्मिन्नेव पदे एकमक्षरं स्वरितमुदात्तं च भवति । अन्यान्य-
क्षरास्वनुदात्तानीति सूत्रार्थः । तत्र स्वरितस्य चत्वारो भेदा
भवन्ति तद्यथा । आदिस्वरितमध्यस्वरितान्तस्वरितसर्वस्वरि-
तानि पदानि भवन्ति । आतिस्वरितम् यथा (१६अ०
२८क०) व्यु^१मके^२ग्रायेति व्यु^३म । केशाय । मध्यस्वरितं यथा
(६अ० ६क०) मु^४नुष्ठाणाम् । स्तु^५गार्याय । अन्तस्वरितं यथा
(१अ० १२क०) वृ^६ण्व्यौ, (१अ० २०क०) धान्यम् । सर्वस्वरितं
यथा (३अ० ५क०) स्व + । उदात्तस्य चत्वारो भेदा भवन्ति
तद्यथा । आद्युदात्तमध्योदात्तान्तोदात्तसर्वोदात्तानि पदानि

भवन्ति । आद्युदात्तं यथा (२४अ० १क०) अग्रश्च, (४अ० ६क०) स्वाहा । मध्योदात्तं यथा (१अ० २३क०) त्रितायं ह्रितायं । अन्तोदात्तं यथा (१४अ० २२क०) इषे कर्जे रय्यै । सर्वोदात्तं यथा (५अ० २०क०) प्र तत् । एता अष्टौ पदभक्तयोऽनेन सूत्रेणोक्ताः आद्युदात्तबुदात्तसर्वोदात्तानि वक्ष्यति । एवमेता एकादशपदभक्तयो भवन्ति सर्ववेदेषु ॥

अनुदात्तम् ॥ २ ॥

स्वरितादक्षरादुदात्ताद्वा यदवशिष्टं तदनुदात्तं भवति । उक्तान्येवोदाहरणानि । अधिकारार्थमेतत् ॥

नौ नौ मे मर्दर्थे त्रिद्व्येकेषु ॥ ३ ॥

अनुदात्तमित्यनुवर्तते नः नौ मे । एतानि मर्दर्थे वर्तमानानि अस्मदर्थं यदि ब्रुवन्ति । बहुवचनद्विवचनैकवचनाभिधायकानि च यदि भवन्ति यथासंख्यं वर्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति । नः यथा, (३६अ० ११क०) शक्रोऽइन्द्राग्नी, (२५अ० १८क०) स्वस्ति नऽइन्द्र + । नौ यथा (२अ० २७क०) अस्थिरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु, मे यथा (१७अ० २क०) इमामेऽअग्नोऽष्टका धेनव + । (२१अ० १क०) इमम् मे वृक्ष ॥

मा च ॥ ४ ॥

मा इत्येतच्च पदमनुदात्तं भवति । अस्मदर्थं चेद्वर्तते । यथा (८अ० १८क०) आ मा गन्ताम्यितरा मातरा च । मर्दर्थ इति किम् (६अ० २२क०) मापो मौषधौ हिठं सौः ॥

वो वान्ते त्वदर्थे ॥ ५ ॥

वः वाम् ते एतानि पदानि युष्मदर्थं वर्तमानानि बहु-

वचनद्विवचनैकवचनेषु यथासंख्यं वर्त्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति, वः । यथा (२६अ० ११क०) तँवो^१ दृस्मम् । (४अ० ५क०) आ वो^१ देवासऽईमहे । वां यथा (७अ० ८क०) अयँवां मित्रावरुणा सुतः^१ । (७अ० ११क०) या वां कशा मधु^१मती, ते यथा (३अ० ५७क०) एष ते^१ रुद्र भागः^१ । (३अ० १३क०) अयँ ते योनिः ॥

त्वा च ॥ ६ ॥

त्वा इत्येतच्च पदं युष्मदर्थं वर्त्तमानमनुदात्तं भवति । यथा (२५अ० ३७क०) मा त्वाग्निर्द्वन्यौदमगन्विः । (३अ० २६क०) तत्त्वा^१ शोचिष्टु दौदिवः । नो नो म इति यथा-
श्रुतेन सिद्धे यन्मदर्थ इति त्रिवेदकेष्विति च वदति तच्छिष्य-
व्युत्पादनार्थम् । मा इत्येतस्य तु पदस्य मदर्थ इति विशेषणं कर्त्तव्यम् । प्रतिषेधार्थीयस्यापि सम्भवात् । वो वां ते त्वा एतेषां च पदानां त्वदर्थ इति विशेषणं शिष्यव्युत्पादनार्थमेव अन्यार्थस्याव्यभिचारात् ॥

पूर्ववाननुदेशः ॥ ७ ॥

पूर्वैः पदैः प्रज्ञापितस्यार्थस्य यत्पञ्चात् । अस्मै एषां अस्मिन्-
नित्यादि सर्वनामपदं तस्यैवार्थस्याभिधायकमभवति तदनुदेश-
शब्देनोच्यते । तदनुदात्तमभवति । अस्मै यथा (११अ० ७४क०) भग्न्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै । एषां यथा (१०अ० ३२क०) इहे^१हैषां कणुहि भोजनानि । अस्मिन् यथा (३अ० १क०) अस्मिन् हव्या ज^१होतन । पूर्ववानिति किम्, (७अ० २१क०) सोमं पवतेऽस्मै ब्रह्मणे । (१६अ० ४७क०) आसां प्रजानां मे-
षाम्पशनाम् ॥

असि ॥ ८ ॥

असौत्ये तत्पदमनुदात्तं भवति (२३० १क०) कृणोऽस्या-
खरेष्टुः, वेदिरसि वृहिषि । आख्यातमसि शब्दस्तस्य वक्ष्य-
माणोऽनुदात्तस्वरः प्राप्त एव इह यद्ग्रहणं तदाख्यातपदान-
भिन्नस्यापि ज्ञानार्थम् ॥

यथा गृभो भुवोऽग्निभ्यः ॥ ९ ॥

यथा शब्दो गृभो भुवोऽग्निशब्देभ्यः परोऽनुदात्तो भवति ।
गृभः, यथा (१२३० ८५क०) पुरा जीवु गृभो यथा । भुवः,
यथा (२३३० २८क०) मृत्युस्त्यग्निभुवो यथा । अग्निर्यथा
(८३० ४०क०) भ्राजन्तोऽग्निग्नयो यथा । एतेभ्यः किम् (३३०
५८क०) यथा नो वस्यमुसृक्कृतम् ॥

गिर्वणः ॥ १० ॥

गिर्वण इत्येतत् पदमनुदात्तं भवति । (५३० २८क०)
परि त्वा गिर्वणो गिरः । एतच्चामन्वितत्वादेवानुदात्तं प्राप्तं
यत् पुनरुच्यते तदामन्वितानभिन्नस्यापि प्रत्ययार्थम् ॥

अग्ने घृतेनेति च ॥ ११ ॥

अग्ने पूर्वं घृतेनेत्येतत्पदमनुदात्तं भवति । यथा (१७३०
५०क०) अग्ने घृतेनाहुत । अग्ने पूर्वमिति किम् । (३३०
३क०) अङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि ॥

प्रचिकितश्च ॥ १२ ॥

प्रपूर्वं चिकित इत्येतत्पदमनुदात्तं भवति । यथा
(१८३० ५२क०) त्वठं सोमं प्रचिकितो मनीषा । प्रपूर्वमिति
किम् । अन्यपदपूर्वमनुदात्तं न भवति । एतदप्यामन्वितत्वा-
देवानुदात्तं मन्द्धीप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

एनोऽपापे ॥ १३ ॥

एन इत्येतत् पदमपापे वाच्येऽनुदात्तं भवति । अथशिष्टं चैतस्यातिपदिकमात्रं सर्वलिङ्गं गृह्यते पुल्लिङ्गं भवति यथा (१७अ० ५०क०) उदे^१नमुत्तरा^२न्नेय, स्त्रीलिङ्गं भवति यथा (१२अ० १५क०) मैना^३न्तप^४सा मार्चि^५षा^६भि शो^७चौ^८, नपुंसके भवति यथा । (१२अ० ३५क०) माते^९व पुत्रं विभृ^{१०}तास्त्रे^{११}नत् । अपाप इति किम् । (८अ० १३क०) देवक^{१२}तस्त्रे^{१३}नसा^{१४}व्यज^{१५}नमसि, (३अ० ४५क०) यदे^{१६}नश्चक्र^{१७}मा वयम् ॥

इह पूर्वठं श्रुतम् ॥ १४ ॥

इह पूर्वं श्रुतमित्येतदनुदात्तमभवति । यथा (७अ० ८क०) ममे^१द्रिह श्रु^२तठं^३ हवम् । इह पूर्वमिति किम् । (७अ० ८क०) श्रु^४तस्मै^५ मित्रावरु^६णा हवे^७मा । एतद्व्याख्यातत्वादनुदात्तं मन्दधौप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

मन्ये पदपूर्वठं सर्वत्र ॥ १५ ॥

मन्ये इत्येतत् पदं पदपूर्वं अनुदात्तं भवति सर्वत्र यथा (१५अ० ४७क०) अग्नि^१ठं^२ होतारं मन्ये दास्त्र^३न्तम् । व्याख्यातत्वादाख्यातवद्ययोगादिभिः स्वरविकारो यः प्राप्तः सोऽनेन सर्वत्र ग्रहणेन निषिध्यते अपदपूर्वस्य स्थाप्यते ॥

वा च कमु चित्समस्माद् घ ह स्मा त्व ईमर्थ्या अरे खिन्निपाताश्चेत् ॥ १६ ॥

वा च कमु उ चित् । समस्मात् । घ । ह । स्मा । त्व ईम् । मर्थ्याः । अरे । खित् । एतानि पदानि अनुदात्तानि भवन्ति यदि निपातानि भवन्ति । असत्त्ववचनानि भवन्तीत्यर्थः । वा यथा । (८अ० ७क०) वातो वा मनो वा । च यथा (२६अ०

१क०) अग्निश्च पृथिवी च सन्नते । कं यथा । (२५अ० ४६क०)
 इमानु कं भुवना सौषधाम, उ यथा (४अ० ६क०) यऽउ
 स भूत्या ए रताः । चिद्यथा । (८अ० २३क०) उतापवक्ता हृदया
 विधश्चित् । समस्माद्यथा । (३अ० २६क०) उरुष्या णोऽवघायतः ।
 समस्मात्, घ (७अ० ३२क०) यथा । आ घा येऽअग्निमि-
 न्यते । ह यथा (२३अ० ६३क०) दधे हगर्भमृत्वियम् । स
 यथा । (३अ० ४६क०) अस्ति हि आ ते शुषिन्नवयाः, त्वो
 यथा । (१२अ० ४२क०) पीयति त्वोऽचनु त्वो गृणाति, ईम्
 यथा । (२३अ० ५५क०) काऽईमरे पिशङ्गिला । मर्याः यथा ।
 (१०अ० ६क०) आविर्मर्याऽआविस्तोऽअग्निगृहपतिः । अरे
 यथा । (२३अ० ५७क०) अजारे पिशङ्गिला । स्विद्यथा ।
 (३३अ० ७४क०) अधः) सिदासीरदुपरि सिदासीश्त् ।
 निपाता इति किम् । (४अ० १६क०) चिदसि मनामि ॥

पदपूर्वमामन्त्रितमनानार्थे पादादौ ॥१७॥

पदपूर्वमामन्त्रितं यत् पदं तदनुदात्तं भवति । यदि
 तन्नानाभूतस्यार्थस्याभिधायकत्वं भवति । यदि तत् द्विवचन-
 बहुवचनेनारभ्यत इत्यर्थः । यदि च पादादौ न भवति पद-
 पूर्वं भवति यथा । (४अ० १६क०) त्वमग्ने व्रतपाऽअसि ।
 (३अ० ५६क०) वयर्थं सोमं व्रते तव । अनानार्थ इति किम् ।
 (५अ० ३४क०) मित्रस्य मा चतुषेक्षदध्वमग्नयः, (२२अ०
 १६क०) आदिव्यानां पत्वानन्विहि देवाः । अपादादाविति
 किम् । (७अ० ११क०) या वां कशा मधुमत्यश्विना । (१५अ०
 ३०क०) सर्थं समिद्युवसेष्टन्नग्ने ॥

तेनानन्तरा षष्ठेऽपदवत् ॥ १८ ॥

तेनामन्त्रितेनाव्यवहिता षष्ठेऽपदवद् भवति । आन-

न्तर्यं चेह देशकृतमर्थकृतं च गृह्यते । देशकृतं पुरस्तादुपरि-
 ष्टाद्वा षष्ठान्तं पदमामन्त्रितस्य । अर्थकृतमेकार्थीभावः । एत-
 दुक्तं भवति । यदि तत् षष्ठान्तमामन्त्रितस्य विशेषणं भवति ।
 अथैकपदवत् स्वरो भवति । एतदुक्तं भवति यदि षष्ठान्तं
 वाक्यादौ पादादौ वा न भवति पदपूर्वं भवति अथ तदप्यनु-
 दात्तं भवति । अतोऽन्यथात्वे आयुदात्तं भवति । यथा
 (६अ० २७क०) । अणान्नपात् । देवी^१रापोऽअपान्नपात् ।
 ऋषी^१णान्नपात् यथा । (२१च० ६१क०) ऋषी^१णान्नपाद-
 हृषीत । (३७अ० १८क०) विश्वासां भुवां पते, (३४अ० ५६क०)
 उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते । अनन्तरेति किम् । (३४अ० ५८क०)
 ब्रह्मणस्पते त्वमस्येत्यत्र एकपदवदिति च वदिति “व्युपदेशा-
 दन्यत्रायुदात्तत्वं षष्ठ्या भवति यथा । (१२अ० १०८क०) ऊर्जी^१
 नपाज्जातवेदे इत्यत्र ऊर्ज्यब्दस्य षष्ठान्तस्य तेनानन्तरा षष्ठ्य-
 कपदवदित्यनेन सूत्रेणामन्त्रितस्यानन्तरा षष्ठ्येकपदवत् स्वरं
 लभते इत्येतदुक्तं भवति ॥ अधुनाऽऽमन्त्रितेन सह षष्ठ्या यत्रै-
 कार्थीभावो न भवति तत्रत्युदाहरणभूतं सूत्रं शिष्यभ्रान्ति-
 व्युदासाधे स्वयमेव सूत्रकारः पठति ॥

न पृथिवि देवयजन्योषध्या देव भूरः पवि-
 त्रपते पवित्रपूतस्यापान्नपान्नृपान्नृपते सोमाग्नेः
 सोमेन्द्रस्य सोमसुवौर्यस्य सोम विश्वेषां देवा-
 नां प्रजापते यस्य यस्य देवाग्ने तवाग्ने व्वाज-
 स्याग्ने वरुणस्यापोऽअस्माकम् ॥ १६ ॥

पृथिवि देवयजन्योषध्याः, देव भूरः । पवित्रपते पवि-
 त्रपूतस्य अपां नपात् । नृणां नृपते । सोमाग्नेः । सोमेन्द्रस्य ।

सोम सुवीर्यस्य, सोम विश्वेषां देवानाम् । प्रजापते यस्य,
यस्य देव । अग्ने तव । अग्ने वाजस्य । अग्ने वरुणस्य ।
आपोऽश्माकम् । एतेषामामान्ततानां याज्ञन्तरा षष्ठी साऽने-
कार्यभावाच्चैकपदवत् स्वरं लभते । यथा (१३० २५क०)
पृथिवि देवयजनी । पृथिवि देवयजन्योऽध्यास्ते । देव भूर-
र्यथा । (८३० ६क०) वामस्य हि क्षयस्य देव भूरः । पवित्र-
पते पवित्रपूतस्य यथा । (४३० ४क०) तस्य ते पवित्रपते
पवित्रपूतस्य । अपान्नपाद्यथा । (८३० २४क०) अपान्न-
पात्यतिरक्तन्नमर्थम् । नृणानृपते यथा । (११३० २७क०)
त्वन्नृणानृपते जायसे शुचिः, सोमाग्नेर्यथा । (८३० ५०क०)
उग्रिक् त्वं देव सोमाग्नेः । सोमेन्द्रस्य यथा । (८३० ५०क०)
वृशौ त्वं देव सोमेन्द्रस्य । सोम सुवीर्यस्य यथा । (७३०
१४क०) अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य । सोम विश्वेषां
देवानां यथा । (८३० ५०क०) अस्मत्स्वा त्वं देव सोम
विश्वेषां देवानाम् ॥ प्रजापते यस्य यथा । (१८३० ४४क०) स
नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य । यस्य यथा, (७३० ७क०)
यस्य देव दधिषे पूवपियम् । अग्ने तव यथा । (१२३०
१०६क०) अग्ने तव अबो वयः । अग्ने वाजस्य यथा ।
(१५३० ३५क०) अग्ने वाजस्य गोमतः । अग्ने वरुणस्य
यथा । (२१३० ३क०) त्वन्नोऽअग्ने वरुणस्य विद्वान् । आपो-
ऽश्माकं यथा । (४३० १२क०) आपोऽश्माकमन्तरुदरे
सुशेवाः । एवमादीन्यन्यान्यपि प्रत्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि,
यथा । (१२३० ८६क०) यस्यौषधीः प्रसर्पथ ॥

सुमङ्गल सत्यराजन्विकिरिद्र विलोहित
दरिद्र नीललोहित श्रेयस्कर भूयस्करास्तेऽअम्बि-

केऽम्बालिके शरव्ये ब्रह्म सठंशिते मरुतो-
 ऽअश्विना यव्ये गव्ये द्यावापृथिवीऽउरो-
 ऽग्नाऽइद पत्नीवँलाजीश्चाचौश्नीदुष्टम
 शिवतम सहस्राक्ष शतेषुधे वसुपते वसुदावन्
 ॥ २० ॥

सुमङ्गल सत्यराजन् । विकिरिद्र विलोहित । दरिद्र
 नीललोहित, श्रेयस्कर, भूयस्कर । अम्बेऽम्बिकेऽम्बालिके ।
 शरव्ये ब्रह्म सठंशिते । मरुतोऽअश्विना । यव्ये गव्ये ।
 द्यावापृथिवीऽउरो । अग्ना इद पत्नीवन् । लाजीश्न् । शाची-
 इन् । मीदुष्टम शिवतम । सहस्राक्ष शतेषुधे, वसुपते वसुदा-
 वन् । एतान्यामन्त्रतानि, नानुदात्तानि भवन्ति । पदपूर्व-
 मित्यस्यापवादः । सुमङ्गल सत्यराजन्यथा (२०अ० ४क०)
 सुसोक् सुमङ्गल सत्यराजन् । विकिरिद्र विलोहित यथा ।
 (१६अ० ५२क०) विकिरिद्र विलोहित नमस्ते । दरिद्र नील-
 लोहित यथा । (१६अ० ४७क०) अन्धसस्यते दरिद्र नील-
 लोहित । अत्र सुमङ्गलविकिरिद्रशब्दस्य पादादिवादाद्युदा-
 त्तत्वं सिद्धमेव इति तद्विशेषणार्थं द्वितीयपदस्योच्यते । एवं
 सर्वत्रैतज्जातीयकेषु द्विपदेषु प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । श्रेयस्कर भूय-
 स्कर यथा । (१०अ० २८क०) बहुकारु श्रेयस्कर भूयस्कर ।
 अम्बेऽम्बिके यथा । (२३अ० १८क०) अम्बेऽम्बिकेऽम्बालिके
 न मा नयति कश्चन, शरव्ये ब्रह्म सठंशिते यथा । (१७अ०
 ४१क०) परापत् शरव्ये ब्रह्म सठंशिते । मरुतोऽअश्विना
 यथा । (३३अ० ४७क०) इता मरुतोऽअश्विना । यव्ये गव्ये
 यथा । (२३अ० ८क०) यव्ये गव्येऽएतदन्नमत्तदेवाः, द्यावा-

पृथिवीऽउरो यथा । (४अ० ७क) द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्त-
रिक्त । अग्नाऽ३३ पत्नीवन्यथा । (८अ० १०क०) अग्नाऽ३३
पत्नी^१वन् सज्जुः^१ । लाजी३न् शाची३न् यथा । (२३अ० ८क०)
भूर्भुवः^१ स्वर्लाजी३न्शाची३न् । मीढुष्टम शिवतम यथा ।
(१६अ० ५१क०) मीढु^१ष्टम शिवतम शिवो न^१ । सहस्राक्ष
शतेषुधे यथा । (१६अ० १३क०) धनुष्ट^१० सहस्राक्ष शते^१षुधे ।
वसुपते वसुदावन् यथा । (१२अ० ४३क०) मघवा वसु^१पते
वसु^१दावन् ॥

इडोत्तराणि नव स्वानोत्तराणि षडग्न्युत्त-
राणि चत्वारि भगोत्तराणि चेन्द्रोत्तरमेक^१०
सिनीवाल्युत्तरञ्च प्रजापतये ब्रह्मन्निति च ॥२१॥

इडोत्तराणि नवामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति ।
यथा । (८अ० ४३क०) इडे^१, रन्ते^१ । हव्ये^१, काम्ये^१ । चन्द्रे^१,
ज्योते^१ । अदिति । सरस्वति । महि^१ । विश्व^१ति । स्वानोत्तराणि
षडामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । यथा । (४अ०
२७क०) स्वान^१ । भ्राज^१ । अङ्ग^१ारे । बभ्र^१ारे । हस्त^१ । सुहस्त^१ ।
कृशानो । अग्न्युत्तराणि चत्वार्यामन्त्रितानि पदान्याद्युदा-
त्तानि भवन्ति । यथा (३३अ० ४८क०) अग्ने^१ । इन्द्र^१ । वरु^१ण ।
मित्र^१ । देवा^१, भगोत्तराणि च । चशब्दाच्चत्वार्यमामन्त्रि-
तान्याद्युदात्तानि भवन्ति । यथा । (३४अ० ३६क०) भग^१
प्रणेतः । भग^१ सत्य^१राधः । भग^१ । इन्द्रोत्तरमेकं पदमाद्युदात्तं
भवति । यथा । (२६अ० ४क०) इन्द्र^१ । गोमन्^१ । सिनीवाल्यु-
त्तरञ्च । चशब्दादेकमेवामन्त्रितमाद्युदात्तं भवति । यथा ।
(३४अ० १०क०) सिनी^१वालि पृथुष्ट^१के । प्रजापतये ब्रह्मन्निति

च । अत्र ब्रह्मन्त्रित्यामन्त्रितमाद्युदात्तं भवति । यथा (२२ अ० ४ क०) प्रजापतये ब्रह्मन्त्रम् ॥

भूतिराद्युदात्तम् ॥ २२ ॥

अनुदात्ताधिकारो निवृत्तः । इत उत्तरमाद्युदात्ताधिकारः प्रवृत्तः, भूतिरित्येतत् पदमाद्युदात्तं भवति । यथा (३० अ० १७ क०) भूत्यै जागरणम् । (१२ अ० ६५ क०) नमो भूत्यै वेदम् । भूतिरिति किम् । (१८ अ० ११ क०) अतं च मे भविष्यच्च मे ॥

कदा न रिष्येम पूर्वम् ॥ २३ ॥

कदेत्येतत्पदमाद्युदात्तं भवति । न रिष्येम पूर्वं चेद्भवति यथा (३४ अ० ४१ क०) । न रिष्येम कदा चन । न रिष्येम पूर्वमिति किम् (३५ अ० ३२ क०) । कदा चन स्तुरीरिति ॥

आमन्त्रितञ्च ॥ २४ ॥

आमन्त्रितमाद्युदात्तम्भवति । यस्यामन्त्रितस्याधस्तात् स्वरौ न विहितः । कस्य चाधस्तात् स्वरौ न विहितः । पद-पूर्वं यन्न भवति । पादादौ वाक्यादौ वा यद्भवति तदाद्युदात्तं भवति । अपदपूर्वम्भवति यथा (३ अ० ३८ क०) । अग्ने गृह-पते । वाक्यादौ भवति यथा (५ अ० ३४ क०) । अग्नेयाः सगराः (२२ अ० १८ क०) । देवाऽआशापालाः । पादादौ भवति यथा (७ अ० ११ क०) । या वाङ्मशा मधुमस्यस्विना (३३ अ० १० क०) । विश्वेभिः सोम्यन्मध्वग्ने । सुमङ्गलादि तु निपातितमेव ॥

कृष्णो नृगसंयोगे ॥ २५ ॥

कृष्णशब्दो नृगवचन आद्युदात्तो भवति । यथा । (२ अ०

१क०) कृष्णो^१ स्यात्खरेष्टः) । (२४अ० ३६क०) कृष्णो रात्र्या-
ऽश्चक्षो^१ ज्ञतूः) । मृगसंयोग इति किम् । (२४अ० ४०क०) श्वा
कृष्णः) कृष्णो गदु^१ भः) । अत्र कृष्णशब्दो वर्णवचनः वर्णविशे-
षाभिमतत्वात् ॥

व्ययवाञ्छान्तः ॥ २६ ॥

अन्तःशब्दो द्विविधः व्ययवान्व्ययवाञ्छ यस्य विभक्त्यादि-
भिर्विकारो न क्रियते सोऽव्ययवान् । तथा चोक्तम् । सदृशं
त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र
व्येति तदव्ययमिति । यस्य पुनर्विभक्त्यादिभिर्विकारः क्रियते
स व्ययवान् । स चाद्युदात्तो भवति । यथा (१७अ० २क०) ।
समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च (२३अ० ६२क०) । इयं वेदिः परो-
ऽअन्त^१ - पृथिव्याः) । व्ययवानिति किम् । (७अ० ४क०)
अन्तय^१ च्छ मघवन् ॥

परः प्रधाने ॥ २७ ॥

परशब्दः प्रधानवचनः अपरिमितवचन आद्युदात्तो
भवति । यथा । (८अ० ३६क०) यस्मान्न ज्ञातः) परोऽअन्यो-
ऽअस्ति^१ । (२३अ० ६२क०) इयं वेदिः पर^१ - । प्रधान इति
किम् । (१७अ० २६क०) पृते दिवा परऽएना पृथिव्या ॥

मात्रा च परिमाणे ॥ २८ ॥

मात्राशब्दश्च परिमाणवचन आद्युदात्तो भवति । यथा ।
(२३अ० ४७क०) कस्य मात्रा न विद्यते । (२३अ० ४८क०)
गोस्तु मात्रा न विद्यते । परिमाण इति किम् । (२२अ०
१६क०) विभृर्मात्रा प्रभूः) पित्रा । अत्र मात्राशब्दस्य सम्बन्धि-
वचनस्य तृतीयान्तस्यैतद्रूपं भवति । अतः परिमाणवाची न
भवति ॥

दक्षिणा च ॥ २९ ॥

दक्षिणाशब्दश्चाद्युदात्तो भवति । यथा । (१८अ० ४२क०)
तस्य दक्षिणाऽप्यु रसः । (१७अ० ४०क०) दक्षिणा यज्ञः
पुरऽर्तु सोमः ॥

न दश विश्वकर्मा निषद्येन्द्रस्य पातु
सदः सद्भ्येषु ॥ ३० ॥

दश विश्वकर्मा निषद्य । इन्द्रस्य । पातु । सदः । सद्भ्यः ।
एतेषु परभूतेषु दक्षिणाशब्दश्चाद्युदात्तो न भवति । दश
(१६अ० ६४क०) यथा । दश दक्षिणा दश प्रतीचीः । विश्व-
कर्मा यथा । (१३अ० ५५क०) अयं दक्षिणा विश्वकर्मा ।
निषद्य यथा । (१८अ० ६२क०) आचुरा जानु दक्षिणतो
निषद्य । इन्द्रस्य यथा । (३७अ० १२क०) पुत्रवती दक्षिणत-
ऽइन्द्रस्याधिपत्ये । पातु यथा । (५अ० ११क०) मनोजवास्वा
पितृभिर्दक्षिणतः । पातु । सदः यथा । (८अ० ३६क०) यम-
नेवा दक्षिणासदः । सद्भ्यः यथा । (८अ० ३५क०) यम-
नेवेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः ॥

कर्णः स्वाङ्ग ॥ ३१ ॥

कर्णशब्दः स्वाङ्गामिधायाद्युदात्तो भवति । यथा ।
(२५अ० २१क०) भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । (२५अ०
२क०) ओवाभ्यां कर्णौ ते दनोमधरकर्ण्डेन । स्वाङ्ग इति
किम् । (२४अ० ४०क०) स्वा कृष्णः कर्णो गर्दभः ॥

महो नपुठंसके ॥ ३२ ॥

महश्शब्दो नपुंसकामिधायाद्युदात्तो भवति । यथा ।
(३अ० २०क०) महस्य महो वो भक्षीय । नपुंसक इति किम् ।

(४अ० ३५क०) म॒हो दे॒वाय॒ तदु॒तर्त॑ सं॒पय्य॑त । (३३अ० १७क०) म॒होऽश्रु॒ग्नेः॑ स॒मिधान॑स्य श॒र्मणि॑ ॥

अवश्च ॥ ३३ ॥

अवःशब्दो नपुंसकवाच्याद्युदात्तो भवति यथा । (१२अ० १०६क०) अ॒ग्नौ त॒व अ॒वो व॑यः । नपुंसक इति किम् । (१८अ० १क०) अ॒वश्च॑ मे अ॒तिश्च॑ मे ॥

अन्धो वीर्य्ये ॥ ३४ ॥

अन्धशब्दो वीर्य्यवचन आद्युदात्तो भवति । यथा । (३अ० २०क०) अ॒न्धस्या॒न्धो॑ वो भ॒क्षीय॑ । वी॒र्य्य इति॑ किम् । (३०अ० १०क०) स्व॒प्नाया॒न्धम॑ध॒र्माय॑ । (४०अ० ८क०) अ॒न्ध॒न्तमः॑ प्रवि॒शन्ति॑ ॥

एता वर्णे ॥ ३५ ॥

एताशब्दो वर्णवचन आद्युदात्तो भवति । यथा । (२४अ० ८क०) ए॒ताऽए॒न्द्रा॒ग्नाः॑ । वर्ण॑ इति किम् । (१७अ० २क०) ए॒ता मेऽ॒च॒ग्न इष्ट॑काः ॥

रोहितश्च केवलः ॥ ३६ ॥

रोहितशब्दश्च वर्णवचनः केवलः असमासस्य आद्युदात्तो भवति । यथा । (२४अ० २क०) रो॒हि॒तो धूम्रो॑र॒हितः॑ । वर्णवाचीति किम् । (२४अ० ३७क०) रो॒हि॒त्कु॒ण्ड॒णाची॑ गो॒लत्ति॑का । केवल इति किम् । (२४अ० २क०) धूम्रो॑र॒हितः॑ क॒र्क॒शु॒रो॒हितः॑ ॥

यन्त्रौ राट् ॥ ३७ ॥

यन्त्रौशब्द आद्युदात्तो भवति । राट् परश्चेद्भवति ।

यथा । (१४अ० २२क०) यन्त्री राट् । राट् पर इति किम् ।
यन्त्रासि यमनी ॥

ओषधीरनामन्त्रिते ॥ ३८ ॥

ओषधीशब्दोऽनामन्त्रितविषय आद्युदात्तो भवति ।
यथा । (१२अ० ७५क०) याऽओषधीः पूर्वा जाताः । अना-
मन्त्रित इति किम् । (१२अ० ८६क०) यस्मै ओषधीः प्रसृप्य ॥

सर्वं विश्वं मानुषाशाः स्वाहा वाजः
पयो नमः ॥ ३९ ॥

सर्वं । विश्वं । मानुषा । आशाः । स्वाहा । वाजः ।
पयः । नमः । एतानि पदान्वाद्युदात्तानि भवन्ति । सर्वं
यथा । (३२अ० २क०) सर्वं निमेषा जज्ञिरे । विश्वं यथा ।
(३२अ० ८क०) यत्र विश्वं भवत्येकनौडम् । मानुषा यथा ।
(१२अ० १११क०) दैव्यं मानुषा युगा । आशा यथा । (२७अ०
७क०) विश्वाऽआशाः प्रमुञ्चन्मानुषीभिः । स्वाहा यथा ।
(२२अ० ७क०) हिङ्ङाराय स्वाहा । वाजः यथा । (१८अ०
१क०) वाजश्च मे । पयः यथा । (१८अ० ३६क०) पयः
पृथिव्याम् । नमः यथा । (१६अ० १७क०) नमो हिरण्यवा-
हवे ॥

असि शिवा सुषदा पयस्वतौ यत्ते मधुम-
तौर्वर्चस्वानोजिष्ठो भ्राजिष्ठः शुष्मिणी भद्र-
वाच्य्याय वन्द्या मेध्यो यमादित्यस्त्रितः सोमेन
स्वसेत्येतेषु ॥ ४० ॥

शिवा । सुषदा । पयस्वतौ । यत्ते । मधुमतीः । वर्चस्वान् ।

ओजिष्ठ । भ्राजिष्ठ शुष्मिणी । भद्रवाच्चाय । वन्द्यः । मेध्यः ।
यमः । आदित्यः । त्रितः । सोमेन । स्वसा । असौत्यधस्तादनु-
दात्त उक्तः स एतेषु परभूतेषु आद्युदात्तो भवति । शिवा यथा । (१अ० २७क०) सुख्मा चासि शिवा । सुषदा यथा । (१अ०
२७क०) स्योना चासि सुषदा । पयस्वती यथा । (१अ० २७क०)
ऊजस्वती चासि पयस्वती च । यत्ते यथा । (५अ० ८क०)
योऽस्याम्पृथिव्यामसि यत्ते । मधुमतीयथा । (७अ० १क०)
वे.षां भागोऽसि मधुमतीः । वर्चस्वान्यथा । (८अ० ३८क०)
त्वन्देवेष्वसि वर्चस्वान् । ओजिष्ठः यथा । (८अ० ३८क०)
त्वन्देवेष्वस्योजिष्ठः । भ्राजिष्ठः यथा । (८अ० ३८क०) त्वन्दे-
वेष्वसि भ्राजिष्ठः । शुष्मिणी यथा । (१८अ० ७क०) सुरा
त्वमसि शुष्मिणी । भद्रवाच्चाय यथा । (२१अ० ६१क०)
होतरसि भद्रवाच्चाय । वन्द्यः यथा । (२८अ० ३क०) दध्य-
श्वासि वन्द्यः । मेध्यः यथा । (२८अ० ३३क०) आशुश्वासि
मेध्यश्च सप्त । यमः यथा । (२८अ० १४क०) असि यमः ।
आदित्यः यथा । (२८अ० १४क०) अस्यादित्योऽअर्वन् । त्रितः
यथा । (२८अ० १४क०) असि त्रितो गुह्ये न । सोमेन यथा ।
(२८अ० १४क०) असि सोमेन । स्वसा यथा । (३४अ० ३३क०)
या देवानामसि स्वसा ॥

धनदारत्नधाभ्याञ्च ॥ ४१ ॥

धनदारत्नधाभ्यामरोऽसि शब्द आद्युदात्तो भवति । धनदा
यथा । (८अ० २८क०) त्वर्ठं हि धनदाऽअसि । रत्नधा यथा ।
(२६अ० २१क०) त्वर्ठं हि रत्नधाऽअसि ॥

रायोऽपोषे ॥ ४२ ॥

राय इत्येतत्पदमपोषे परे चाद्युदात्तं भवति यथा ।

(४अ० २२क०) त्वे रायो मे रायं + । अयोष इति किम् ।

(४अ० २२क०) मा वुयर्थ० रायस्योषेण त्वि यौष ॥

न भागमीशिषयोः ॥ ४३ ॥

राय इत्येतत्पदं भागमीशिषयोः परयोराद्युदात्तञ्च
भवति । भागं यथा । (३४अ० २३क०) रायो भागम् ।

ईशिषे यथा । (१७अ० ७१क०) रायऽईशिषे ॥

विधा बद्धहितयोः ॥ ४४ ॥

विधाशब्दो बद्धहितयोः परयोराद्युदात्तो भवति । बद्धो
यथा (१७अ० ८१क०) विधा बद्धो वृषभो रोरवीति । हितं
यथा (१७अ० ८२क०) विधा हितं पुणिभिर्गुह्यमानम् ॥

सुकृतम्भूते ॥ ४५ ॥

सुकृतशब्दो भूताभिधायाद्युदात्तो भवति । यथा (७अ०
३८क०) सुकृतः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । भूत इति किम् ।
सूतञ्च (१८अ० ५क०) मे सुकृतञ्च मे ॥

द्विरुदात्तानि ॥ ४६ ॥

द्विरुदात्तं येषु तानि पदानि वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ।
अधिकारसुत्रमेतत् ॥

**बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशठ० ससत्तनूनप्वे
तनूनपान्नक्तोषासोषासानक्ता द्यावापृथिवी द्या-
वाक्षामा क्रतूद्वावभ्यामेतवाऽअनन्वेतवा इति
च ॥ ४७ ॥**

(१७अ० ४०क०) बृहस्पति + । (२०अ० ४५क०) वनस्पति +
(२०अ० ३७क०) नराशठ० स +, (४अ० ५क०) तनूनप्वे,

(२०अ० ३७क०) तननपात्, (१२अ० २क०) नक्तोषासा,
(२०अ० ४१क०) उषासा नक्ता, (१७अ० २०क०) द्यावा-
पृथिवी, (१२अ० २क०) द्यावाक्षामा, (७अ० २७क०) क्रतूद-
क्षावभ्याम्, (१७अ० ८७क०) एतवै, (८अ० २३क०) अन्वै-
सुवै, एतानि पदानि द्विरुदात्तानि भवन्ति अदेवताद्वन्द्वार्थं
आरम्भः प्रचुराख्ये वोदाहरणानि ॥

देवताद्वन्द्वानि चानामन्वितानि ॥ ४८ ॥

देवताद्वन्द्वानि च द्विरुदात्तानि भवन्ति आमन्वितानि
वर्जयित्वा । यथा (२अ० १ क०) अग्नीषोमावभ्याञ्छृष्टृहामि
(७अ० २३क०) मित्रावरुणावभ्यां च्वा । देवताद्वन्द्वानीति
किम् (४अ० ८क०) ऋक्क्षामयोः शिल्पे (४अ० २क०)
द्वीक्षात्पसोस्तनूरसि । अनामन्वितानीति किम् (७अ० १०क०)
ताम्रेण मित्रावरुणा, चशब्दादधस्तनसूत्रविहितान्यनाम-
न्वितानि द्विरुदात्तानि भवन्ति आमन्वितानि त्वामन्वित-
स्वर्गलभन्ते । यथा (२६अ० ३क०) बृहस्पतेऽसति यद्व्योऽव्य-
र्हात् (२८अ० २६क०) तनूनपात्पथऽऋतस्य यानान् ॥

इन्द्रावृहस्पतिवभ्यामिन्द्रावृहस्पती इति

त्रीणि ॥ ४९ ॥

इन्द्रावृहस्पतिवभ्यामिन्द्रावृहस्पती इत्येतयोः पदयोस्त्री-
ण्यक्षराण्युदात्तानि भवन्ति । इन्द्रावृहस्पतिभ्यां यथा (७अ०
२३क०) इन्द्रावृहस्पतिवभ्यां त्वा देवाव्य्यज्जस्य । इन्द्रावृह-
स्पती यथा (२५अ० ६क०) इन्द्रावृहस्पतीऽजरुवभ्याम् ॥

सर्वमग्नाऽइ लाजीऽञ्छाचौऽनिति त्रिमा-

त्राणि च ॥ ५० ॥

अग्नाऽइ लाजी३न् शाची३न् एतानि पदानि सर्वोदा-
त्तानि भवन्ति त्रिमात्राणि च त्रीण्यक्षराण्येतेषु पदेषु भवन्ति,
यथा (८अ० १०क०) अग्नाऽइ इह आकारस्त्रिमात्रः (२३अ०
८क०) लाजी३निहेकारः शाची३निहेकारः ॥

प्रणवश्च ॥ ५१ ॥

प्रणवश्च सर्वोदात्तो भवति त्रिमात्रश्च यथा (४०अ० १७क०)
ओम् ३ खम्ब्रह्मम् ॥

विवेशा३ इति चानुदात्तम् ॥ ५२ ॥

विवेशा३ इत्येतत् पदं सर्वानुदात्तं भवति अन्त्यमक्षरं
चास्य त्रिमात्रं भवति यथा (२३अ० ४८क०) तेषु विश्वं भुव-
न्माविवेशा३, इहाकारस्त्रिमात्रः । अनुदात्तमिति किम्,
(२३अ० ५०क०) विश्वंभुवनमाविवेश ॥

आसीदिति चोत्तरं विचारे ॥ ५३ ॥

आसीदित्येतत्पदं विचारे वर्त्तमानमुत्तरं सर्वानुदात्तं
भवति तस्य चान्त्यमक्षरं त्रिमात्रं भवति यथा (३३अ० ७४क०)
उपरि स्विदासीत्, इहाकारस्त्रिमात्रः, विचार इति किम्,
(२३अ० ११क०) का स्विदासीत् ॥

पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ ५४ ॥

आसीदित्येतत्पदं पूर्वं विचारे वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति
त्रिमात्रं चास्यान्त्यमक्षरं भवति । यथा (३२अ० ७४क०) अधः
स्विदासीत् इहेकारस्त्रिमात्रः ॥

इन्द्रञ्चेन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु ॥ ५५ ॥

देवताइन्द्रं च इन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु परभूतेष्वन्तो-
दात्तं भवति, द्विरुदात्तापवादः, इन्द्रपूर्वं यथा (२१अ० २५क०)

इन्द्राण्योः प्रियमप्येति पाठः, (२२० १५क०) इन्द्रान्यो-
रुज्जितमनूजेषु (७२० ८क०) इन्द्रायुब्ध्यान्वेषते
योनिः । सोमपूर्वस्य यथासम्भवमुदाहरणम् (२५२० १क०)
बाहोः सोमाप्रोणः ॥

अग्निश्चेन्द्रे ॥ ५६ ॥

अग्निपूर्वश्चेन्द्रेत्तरपदो देवताहन्वसमासोऽन्तोदात्तो भवति
यथा (७२० ३२क०) अग्नोन्द्राव्भ्यान्वेषते योनिः ॥

ऋक्क्वसामि च ॥ ५७ ॥

ऋक्पूर्वपदः सामशब्दात्तरपदश्च हन्वसमासोऽन्तोदात्तो
भवति । यथा (४२० १क०) ऋक्स्वामाभ्यां सन्तरन्तः ॥

यतो गतौ ॥ ५८ ॥

यत् इत्येतत्पदं गतौ वर्तमानमन्तोदात्तं भवति । यथा
(११२० ३क०) स्वर्ग्यतो धिया दिवम्, इण्गतावित्यस्यैतद्रू-
पम्, गताविति किम् (२३२० ६३क०) यतो जातः प्रजा-
पतिः ॥

पायोर्विशः ॥ ५९ ॥

पायुशब्दात्परो विशः शब्दोऽन्तोदात्तो भवति । यथा
(१३२० ११क०) पायुर्विशोऽश्वस्याऽश्वदेवः, पायोरिति किम्
(१७२० ८६क०) इन्द्रदैवौर्विशो मरुतः ॥

आयुरर्यमोर्वशस्तिभ्यः ॥ ६० ॥

आयुरित्येतत्पदम् अर्यमा उर्वशी अस्ति शब्देभ्यः पर-
मन्तोदात्तं भवति । अर्यमा यथा (२५२० २४क०) मा नो
मिच्छो वरुणोऽर्यमायुः, उर्वशी यथा (५२० २क०) उर्व-
शस्यायुरसि, पदसंहितोदाहरणम् । अस्ति यथा (१५२०

६२क०) अघसम्भ ते व्रजनं कृणमस्ति आयोद्धा । एतेभ्य इति किम् (१८अ० ३क०) आयुश्च मे जुरा च मे ॥

अस्य रोचनाऽसौ बोधा मे पारम्पुरऽएतारो दिवः कोऽहन्त्वस्महीँय्य ईशऽईशानेभ्यः ॥६१॥

रोचना असौ बोधा मे पारम् पुरऽएतारः दिवः कः अहम् त्वम् महीम् यऽईशे ईशानम् एतेभ्यः परः अस्यशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, रोचना यथा (३अ० ७क०) अन्तश्च रति रोचनास्य, असौ यथा (१०अ० २०क०) असावस्य पिता वयश्च स्थाम्, बोधा मे यथा (१२अ० ४२क०) बोधा मेऽश्वस्य वचसो यविष्ठ, पारम् यथा (१२अ० ७३क०) अगन्तु तमसस्सारमस्य, पुरऽएतारो यथा (१७अ० १४क०) ये ब्रह्मणः पुरऽएतारोऽश्वस्य, दिवः यथा (२३अ० ५०क०) एकोनाङ्गेन दिवोऽश्वस्य पृष्ठम्, कः यथा (२३अ० ५८क०) कोऽश्वस्य वेदु भुवनस्य नाभिम्, अहं यथा (२३अ० ६०क०) वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिम्, त्वम् यथा (३४अ० ५८क०) ब्रह्मणस्पते च्वमस्य युन्ता, महीम् यथा (३३अ० २८क०) इमान्ते धियुम्भरे मही महीमस्य, यऽईशे यथा (२३अ० ३क०) यऽईशेऽश्वस्य हिपदेः, ईशानम् यथा (२७अ० ३५क०) ईशानमस्य जगतः ॥

प्रत्नां यज्ञस्य हविषः पाहीत्त्वात् मङ्घो यजमानस्य होतुरजरासो लोकेषु च ॥६२॥

प्रत्नाम् यज्ञस्य हविषः पाहि इत् पातम् मङ्घः यजमानस्य होतुः अजरासः लोकः इत्येतेषु च प्रत्ययेषु अस्य शब्दोऽन्तोदात्तो भवति, प्रत्नां यथा (३अ० १६क०) अस्य प्रत्नामनुवर्तम्, यज्ञस्य यथा (४अ० १०क०) आस्य यज्ञस्योद्वचः,

हविषः यथा (६अ० ११क०) अस्य हविषस्त्वना यज, पाहि
यथा (२६अ० २३क०) शश्वत्तुमर्ठः सुमनाऽस्य पाहि । इत्
यथा (३३अ० ८७क०) अस्येदिन्द्रो वावृधे, पातम् यथा
(७अ० ३१क०) अस्य पातन्वियेष्टिता, मङ्गः यथा (६अ० १८क०)
अस्य मङ्गः पिवत, यजमानस्य यथा (२२अ० २२क०) अस्य
यजमानस्य वीरो जायताम्, होतुर्यथा (२८अ० ११क०)
अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि । अजरासो यथा (३३अ०
१क०) अस्याजरासो दमाम्, लोकः यथा (३५अ० १क०)
लोकः सुतावतः ॥

अनुदात्तमन्यत् ॥ ६३ ॥

अस्येतत् पदमुक्तादन्यदनुदात्तं भवति, यथा (२३अ०
५८क०) षडस्र विष्टाः श्रुतम् (३३अ० ८७क०) अद्यातमस्य,
पूर्ववाननुदेश इत्येतस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

पक्त्वौर्हसयोरन्त उदात्तं आदिर्वा ॥ ६४ ॥

पक्त्वौः शब्दस्य हसशब्दस्य चान्त उदात्तो भवति आदिर्वा
उदात्तो भवति स्वरविकल्पः, पक्त्वोर्यथा (२१अ० ५८क०)
पचन्पक्त्वौः, हसः यथा (३०अ० २०क०) पञ्चलू हसाय ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ६५ ॥

इत्थं क्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे

द्वितीयोऽध्यायः ।

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटसुतोव्वटकृतौ

प्रातिशाख्यभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

स्वरसंस्कारयोश्चन्दसि नियम इति प्रतिज्ञातम्, तत्र
प्रथमाध्याये स्वरसंस्कारयोरैवाङ्गभूताः संज्ञाः परिभाषा उक्ताः,
द्वितीये स्वरः । अधुना क्रमप्राप्तः संस्कारोऽभिधीयते लोपा-
गमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः ॥

सठं हितायाम् ॥ १ ॥

इत्ययमधिकारः आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्व-
मनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यं वक्ष्यति च
“उदः स्तुभाने लोपम्” उत (१७अ० ७२क०) स्तुभान उत-
त्तमान तेजसा दिशुः उदं ठं ह ॥

अर्थः पदम् ॥ २ ॥

संहितालक्षणमुक्तम् (प्रा० अ० १ सू० १५८) “वर्णानामि-
कप्राणयोगः सठं हितेति” अधुना पदलक्षणमुच्यते अर्थाभि-
धायि पदम् पठ्यते गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति पदम् यद्येवम्
निपातस्थानर्थकस्य पदसंज्ञा न प्राप्नोति नैष दोषः उपरिष्ठा-
दर्थभेदनिवन्धनं पदचतुष्टयं वक्ष्यति “नामाख्यातोपसर्गनि-
पाताच्चेति” तत्रास्य पदसंज्ञा भविष्यति यथा क्रियावाचक-
माख्यातमुपसर्गो विशेषकत् । सत्त्वाभिधायकनाम निपातः
पादपूरण इति सूत्रकारस्य त्वयमभिप्रायः पदप्रतिरूपकस्य
पदावयवस्य पदसंज्ञा माभूदित्यतोऽर्थग्रहणं इहैव पदसंज्ञा
यथा स्यात् (३०अ० १८क०) गोव्यञ्जमन्तकाय गोघ्रातम्, इह
माभूत् (१८अ० १२क०) गोधूमाश्च मे ॥

पदान्तपदाद्योः सन्धिः ॥ ३ ॥

यः कश्चिदैदिकशास्त्रसन्धिरुच्यते स पदान्तपदाद्योर्वेदि-

तव्य इति, ते सन्धयश्चत्वारो भवन्ति स्वरयोः, व्यञ्जनयोः, स्वरव्यञ्जनयोस्तु द्विप्रकारः । पूर्वः स्वरौ भवति पश्चाद्व्यञ्जनानि, व्यञ्जनानि वा पूर्वाणि भवन्ति पश्चात्स्वर इति, स्वरयोर्भवति यथा (४अ० १क०) आ इदम् एदम् । (१८अ० ४५क०) वरुण इह वरु णेह । व्यञ्जनयोर्भवति यथा (१अ० २२क०) सम् यौमि, सँय्यौमि, (१अ० २१क०) सम् वपामि सँवपामि, स्वरपूर्वी भवति यथा (१अ० १क०) इषे त्वा इषे त्वा, ऊर्जे त्वा ऊर्जे त्वा, व्यञ्जनपूर्वी भवति यथा (१७अ० ५०क०) उत् ए नम् उदेनम्, परिभाषासूत्रमेतत् ॥

न परकालः पूर्वकाले पुनः ॥ ४ ॥

ह्यन्तराः काला इति वक्ष्यति तत्र यः परकालः सन्धिः पूर्वकाले सन्धौ सति पुनः प्राप्नुवन्न भवति यथा (प्रा० अ० ३ सू० १४२) “आकारोपधो यकारमिति, नकारस्याकारोपधस्य यकारो विहितः स्वरं प्रत्यये, (७अ० ३८क०) मुहाराऽइन्द्र इति, यथा (प्रा० अ० ४। सू० ३६) “कण्ठापूर्वी यकारमरिफित इति, अवर्णपूर्वस्य विसर्जनीयस्य यकारो विहितः स्वरं प्रत्यये, (१२अ० ८२क०) याऽओषधीरिति ततो द्विशब्दात् परं लक्षणमुक्तम् (प्रा० अ० ४। सू० १२२) “यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः” ततो यलोपे कृते द्विशब्दात् पूर्वं शास्त्रं पुनः प्रवर्त्तते (प्रा० अ० ४। सू० ५२, ५३) “कण्ठादिवर्ण एकारम्” “उवर्ण ओकारमिति । तत्रवर्त्तमानन्निषिध्यत इति सूत्रार्थः ॥

ह्यन्तराः कालाः ॥ ५ ॥

कालाधिकारः हिः अन्तरा येषां सन्धिकालानां ते ह्यन्तराः कालाः कालशब्दः स्थानपर्यायः, उक्तमुदाहरणम् ॥

विसर्जनीयः ॥ ६ ॥

विसर्जनीयसन्धिरधिकृत इति सूत्रार्थः ॥

चक्षुयोः शम् ॥ ७ ॥

चकारककारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः शकारमापद्यते,
चकारे यथा (१८अ० १क०) वाजं च मे, वाजं च मे, के यथा
(१४अ० १८क०) अस्मैवयं च कृन्दं च अस्मैवयं च कृन्दं च ॥

तथयोः सम् ॥ ८ ॥

तकारथकारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः सकारमापद्यते,
तकारे यथा (३अ० ५०क०) आखुः ते प्रशुः आखुस्ते
प्रशुः, (१६अ० १क०) नमः ते रुद्र नमस्ते रुद्र, विस-
र्जनीयथकारसन्धिस्तु संहितायां न विद्यते अतो रूपोदाहरणं
दीयते, कः थकारः कथकारः ॥

प्रत्ययसवर्णम्मुदि शाकटायनः ॥ ९ ॥

शषसा मुक्तां जा उक्ताः, मुक्तां चकेषु परभूतेषु विसर्जनीयः
परसवर्णमापद्यते शाकटायनाचार्यस्य मतेन, यथा (१७अ०
३३क०) आशुः शिशानः आशुशिशानः, (९अ० ३४क०)
अदितिः षोडशाक्षरेण अदितिषोडशाक्षरेण, (१अ० १क०)
देवो वः सविता देवो वस्सविता ॥

अविकारठ० शाकल्यः शषसेषु ॥ १० ॥

विसर्जनीयस्य विकारन्न मन्यते शाकल्यः शषसेषु पर-
भूतेषु, यथा आशुः शिशानः आशुः शिशानः, अदितिः
षोडशाक्षरेण अदितिः षोडशाक्षरेण, देवो वः सविता
देवो वः सविता ॥

प्रकृत्या कखयोः पफयोश्च ॥ ११ ॥

प्रकृत्या विसर्जनीयं मन्यते कखयोः पफयोश्च प्रत्यययोः
शाकल्यः, कखयोर्भवति यथा (१२अ० १क०) विष्णोः क्रमः
विष्णोः क्रमः, (११अ० २२क०) ततः खनेम ततः खनेम,
पफयोर्भवति यथा (८अ० १क०) देव सवितुः प्रसुव देव
सवितुः प्रसुव, (१२अ० ८८क०) याः फुलिनीः याः फुलिनी-
र्याऽफुलाः, कखयोः पफयोश्चेति पृथक्मासकरणमुत्तरार्थम् ॥

जिह्वामूलौयोपधानीयौ शाकटायनः

॥ १२ ॥

जिह्वामूलौयोपधानीयौ विसर्जनीय आपद्यते यथा-
संख्यम् कखयोर्यजिह्वामूलौयमापद्यते पफयोस्तूपधानीयम्
शाकटायनाचार्यस्य मतेन, कखयोर्यथा विष्णोः क्रमः
विष्णोः क्रमः, ततः खनेम ततः खनेम, पफयोर्यथा
(१अ० २क०) वसोः पुवित्वम् वसोः पुवित्वम्, याः फुलिनीः
याः फुलिनीर्याऽफुलाः ॥

लुङ्ङमुदि जित्परे ॥ १३ ॥

मुत्संज्ञकाः शषसाः, जित्संज्ञका द्वौ द्वौ प्रथमौ शषसाश्च,
तत्र शषसेषु “प्रत्ययसवर्णमिति” विसर्जनीयसन्धिरक्तः अत
इह दशैव जित्संज्ञका गृह्यन्ते, लुक् लुप्यते विसर्जनीयो
मुत्संज्ञके जित्परे परतः, यथा (३अ० २०क०) अन्वः लृ ।
अन्वस्त्याम्बो वो भक्षीय, (१८अ० २७क०) स्थालीभिः
स्थालीः । स्थालीभिस्त्यालीरोप्नोति, मुदि जित्पर इति
किम् (२५अ० १८क०) खुस्ति नः तार्क्ष्यः । खुस्ति नस्तार्-
क्ष्योऽभिरिष्टनेमिः खुस्ति ॥

उपवसने पीवः ॥ १४ ॥

उपवसने प्रत्यये पीवशब्दसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते,
यथा (२१अ० ४३क०) पीवः उ॒पवस॑नानाम् पीवो॑पवसना-
नाम् ॥

सऽओषधीमयोः ॥ १५ ॥

सपदसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते ओषधीमयोः प्रत्यययोः,
ओषधी यथा (१२अ० ३६क०) सऽओषधीः सौषधी॑रनु॒सध्यसे,
इम यथा (२८अ० ५४क०) सः) इमाम्॑ सेमानो॑ ह॒व्यदा॑तिं
जुषाणः) ॥

व्यञ्जने च ॥ १६ ॥

व्यञ्जने च प्रत्यये सपदसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते, यथा
(३अ० २६क०) सः नः स नो॑ बोधि॑ शुधी॑ हव॑म, (१५अ०
२८क०) सः जायसे॑ म॒त्यमानः, व्यञ्जन इति किम्, (१५अ०
४२क०) सः) अ॒ग्निः) साऽअ॒ग्निर्यो॑ वसु॑र्गणे ॥

स्य एष च ॥ १७ ॥

स्यएषपदयोः सम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते व्यञ्जनमात्रे,
यथा (२२अ० १३क०) स्यः) रा॒त्यः) एष॑ स्य रा॒त्यो वृषा॑,
(८अ० १४क०) स्यः) वा॒जो ए॒ष स्य॑ वा॒जो क्षि॑प॒णिम्, (२१अ०
२६क०) ए॒षः) छा॒गः) ए॒ष छा॒गः) ए॒रोऽअ॒श्वेन॑ ॥

निशब्दो बहुलम् ॥ १८ ॥

निशब्दः पदान्तीयो लुप्यते बहुलम्, शृङ्गा शृङ्गाणीति
प्राप्ते यथा (१७अ० ८१क०) च॒त्वारि॑ शृङ्गा॒ त्रयो॑ऽअ॒स्य पादाः,;
पदा पदानीति प्राप्ते यथा (३४अ० ४३क०) त्रीणि॑ प॒दा
विच॑क्रमे, बहुलग्रहणात् कचिन्न च लोपो भवति, यथा (८अ०
४३क०) ए॒ता ते॑ऽअ॒ग्नौ॒ नामा॑नि, कचिदिकारमात्रस्य

भवति, एमन् एमनौति प्राप्ते यथा (१३अ० ५३क०) एमन्
त्वादयामि, कचिन्नकारमात्रस्य भवति इष्कर्त्तारम् निष्कर्त्तार-
मिति प्राप्ते यथा (१२अ० ११०क०) इष्कर्त्तारमङ्गरस्य, इत्यं-
भूतपदाद्यन्तप्रज्ञस्यर्थं बहुलग्रहणम् ॥

अनितावध्याये ॥ १९ ॥

अस्मिन्नध्यायशेषे येऽन्तःपद आगमा विकाराश्च वक्ष्यन्ते
ते अनितौ इतिकरणे परत्वावस्थिते न भवन्तीति सूत्रार्थः ।
यथा (३अ० ५८क०) श्रेयस्कर श्रेयःकरेति, (२अ० १६क०)
चक्षुष्माः चक्षुः पा इति, (३४अ० २०क०) स्वर्णम् स्वः सामिति,
(४अ० ३३क०) धूर्षाहौ धूः सहाविति, (३अ० ३६क०) दुर्दभः
दुर्दभ इति, (३३अ० ११क०) वनर्षदः वनसद इति, (३०अ०
१८क०) अवरस्यराय अवरपरायेति, (२८अ० ५५क०) दुदुक्षन्
दुधुक्षन्ति, (१८अ० २क०) सुषाव सुसावेति, (११अ० ४४क०)
पुरौषवाहनः पुरौषवाहनऽइति, (१७अ० ५५क०) समहानः
समहानऽइति, (७अ० ४०क०) वृष्टिमान् इव वृष्टिमानि-
वेति, अध्यायशेष इति किम्, (११अ० १५क०) तवसत्तरमिति
तवः । तरम्, अत्रेतिकरणे परत्वावस्थितेऽपि सकारो विद्यत
एव अस्यावधेः प्राग्भूतत्वात् ॥

इतिवच्चर्चायाम् ॥ २० ॥

इतिकरणात् पुरतो यत् पुनः पदवचनं तच्चर्चाशब्देनो-
च्यते तत्रेतिवत् इतिविव । यथा इतिकरणे परत्वावस्थिते
आगमविकाराश्च न भवन्ति एवमिहापि न भवन्ति । यथा
श्रेयः कर, चक्षुः पाः । स्वः साम्, धूः सहौ, दुः दभः । वन
सदः । अवरः पराय । सु चन्द्र । दुधुक्षन् । सुसाव । पुरौष-
वाहनः । समहानः । वृष्टिमान् इव । एवं ह्याहुः “लोपागम-

विकारांश्च नैवेतिकरणे स्मृताः । अवग्रहस्तु चर्चयामितिना
चोपदिश्यते ॥

ककारपकारयोः सकारम् ॥ २१ ॥

विसर्जनीयोऽधिकृतः स यथादिष्टं ककारपकारयोः प्रत्य-
ययोः सकारमापद्यते, यद्यप्यत्राविशेषेण सकार उक्तः तथापि
कण्ठपूर्वस्यैव सकारः, अकण्ठपूर्वस्य तु षकारोऽभिप्रेतः,
यतः “क्षौश्च क्षधौ सकारमिति” अकण्ठपूर्वस्य सकारं
विदधाति, अतोऽकण्ठपूर्वस्य षकारो भवतीति निश्चीयते ॥

भाव्युपधः षकारम् ॥ २२ ॥

अकण्ठो भावीत्युक्तम् भाव्युपधो विसर्जनीयः षकार-
मापद्यते ककारपकारयोः प्रत्यययोः । कण्ठपूर्वस्य तु सकार
एव । एतयोर्बुदाहरणान्यग्रेतनसूत्रेषु द्रष्टव्यानि । अधिकार-
सूत्रमेतत् ॥

अविर्निर्गिड्डाया वसतिर्वरिवः ॥ २३ ॥

आविः निः इडः इडायाः वसतिः वरिवः इति एतेषां
विसर्जनीयः सकारं षकारं चापद्यते यथायोगं ककारपकारयोः
प्रत्यययोः । यथा (१३अ० १३क०) आवि+ कृणुष्व, आविष्कृ-
णुष्व, निः यथा (६अ० ३६क०) अस्निष् रसमुरीर्विदाम्,
इडः यथा (१५अ० ३ क०) इडस्य दे समिध्यसे, इडायाः
यथा (४अ० २२क०) इडायास्य दमसि । वसतिः यथा (१२अ०
७८क०) पूर्णवो वसतिष्कृता, वरिवः यथा (५अ० ३७क०)
अयन्नोऽग्निरिवस्त्वणीतु ॥

दिवोऽककुत्पृथिव्योः ॥ २४ ॥

दिव इत्येतस्य सम्बन्धी विसर्जनीयः सकारमापद्यते ककुत्-

पृथिवीशब्दौ वर्जयित्वा । यथा (४अ० ३५क०) दिवः) पुत्राय
दिवस्पुत्राय सूय्य^१यि (१५अ० ६५क०) दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीम्,
(१५अ० ५८क०) दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीम्, अककुत्पृथिव्यो-
रिति किम्, (३अ० १२क०) अग्निर्मूर्धा दिवः) ककुत्,
(२८अ० ५३क०) दिवः पृथिव्याः) पथि^२र्जि + ॥

रायः सहसः पोषपुत्रयोः ॥ २५ ॥

रायः सहस इत्येतौ विसर्जनीयौ सकारमापद्येते यथा-
संख्यं पोषपुत्रयोः परयोः, रायः यथा (४अ० २२क०) रायः
पोषे^१ण, मा वृथ^२ रायस्योषे^३ण वि यौष, सहसः यथा
(११अ० ७०क०) सहसः पुत्रः) सहसस्य चोऽश्रु^४तः ॥

तमसोऽपरस्तात् ॥ २६ ॥

तमस इत्ययं विसर्जनीयः सकारमापद्यते परस्ताच्छब्दं
सुक्ता, यथा (१२अ० ७३क०) तमसः पारम् तमस्यारम्भस्य,
अपरस्तादिति किम् (३१अ० १८क०) आदित्यवर्णन्तमसः
परस्तात् ॥

तपसस्पृथिव्याम् ॥ २७ ॥

तपस इत्ययं विसर्जनीयः पृथिव्यां प्रत्यये सकारमापद्यते,
यथा (३७अ० १६क०) धृत्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्याम् ।

अध्वनो रजसो रिषः स्पृशस्यातौ ॥ २८ ॥

अध्वनः रजसः रिषः स्पृशः एते विसर्जनीयाः पातौ प्रत्यये
सकारमापद्यन्ते, अध्वनः यथा (३अ० १८क०) अध्वनाः पातु
पृषा^१ध्वनस्य त्विन्द्राय । रजसः यथा (१७अ० ६०क०) रजसाः
पाति रजसस्य त्वन्तौ, रिषः यथा (१८अ० ७३क०) रिषः
पातु स नो दिवा स रिषस्तातु नक्तम्, पाताविति धातु-

यहणम् अत इहापि भवति, (३७अ० ४८क०) द्वे व रिषसाहि
स्त्रुशः यथा (३७अ० ११क०) मृष्ट्रुशसाहि ॥

अध्वनस्कुर्विति च ॥ २६ ॥

अध्वन इत्ययं विसर्जनीयः कुर्वित्येतस्मिंश्च प्रत्यये सकार-
मापद्यते, यथा (२६अ० १क०) सकामाऽ२॥ अध्वनस्कुर्व ॥

समानपदे च ॥ ३० ॥

एकस्मिंश्च पदे यो विसर्जनीयः स ककारपकारयोः प्रत्य-
ययोर्ध्वथायोगं सकारं षकारं चापद्यते, यथा (१०अ० २८क०)
श्वेयं + कर श्वेयस्कर, भूयं + कर भूयस्कर, (२२अ० १क०)
आयुः (पाः) आयुष्याः ॥

पराववसाने ॥ ३१ ॥

अवसानस्ये परीत्येतस्मिन् पदे प्रत्यये अध्वस्तनपदसम्बन्धी
विसर्जनीयः सकारमापद्यते, यथा (१२अ० ८१क०) ओषधयुः
परि द्विव्योषधयुस्सारि, अवसान इति किम् (१३अ० ४५क०)
तमग्ने हेडुः परि ते वृणक्त, ॥

कविष्करत्कृधिषु ॥ ३२ ॥

कविः करत् कृधि एतेषु च पदेषु प्रत्ययेषु अध्वस्तनपद-
सम्बन्धी विसर्जनीयः सकारं षकारं चापद्यते, कविः यथा
(१५अ० ३६क०) वसु + कविः सऽइधानो वसुष्कविः, करत्
यथा (३अ० ५८क०) यथा नो वस्यसुः करत् यथा नो वस्यस-
स्करत्, कृधि यथा (४अ० १४क०) पुनः + कृधि प्रबुधे नः
पुनस्कृधि ॥

कृषीश्च कृधौ सकारम् ॥ ३३ ॥

कृधौ च प्रत्यये कृषीरित्ययं विसर्जनीयः सकारमापद्यते,

यथा (४अ० १०क०) कृषीः^१ कृषि समस्याः^२ कृषीस्त्वृषि, ननु
कविष्कारत्कृषिष्विति कृषी क्षणीरिति विसर्जनयस्य सकारः
प्राप्तः किमनेन सूत्रेण क्रियते एवन्तर्ह्यकण्ठोपधस्य प्रकारो-
ऽभिप्रेतः स माभूदिति सकारविधानम् अस्माच्च ज्ञापकाद-
कण्ठोपधः प्रकारमापद्यते इत्येतदध्यवस्यामः ॥

सदो द्यौर्नमस्कृतम्पितापथेषु ॥ ३४ ॥

सदः द्यौः नमः एतेषां सम्बन्धो विसर्जनयः यथासङ्गं
कृतं पिता पथ इत्येतेषु पदेषु प्रत्ययेषु सकारप्रकारावापद्यते,
सदः यथा (१३अ० ८क०) येषामसु सदस्कृतम्, द्यौः यथा
(२अ० ११क०) उपहृतो द्यौर्षिता, नमः यथा (१८अ० ५४क०)
विश्वायुः शर्म सुप्रथा नमस्तथे ॥

पतितालव्यस्वरोदये ॥ ३५ ॥

पतिशब्दे तालव्यस्वरोदये प्रत्ययेऽधस्तनपदसम्बन्धो विस-
र्जनयः सकारमापद्यते । यथा (५अ० ४५क०) वाचःऽपतिम्
वाचस्पतिं विश्वकर्माणमतये, (३४अ० ५८क०) ब्रह्मणः
पुते ब्रह्मणस्पते त्वमस्य, (७अ० १क०) वाचःऽपतये वाचस्पतये
पवस्व ॥

पदे च ॥ ३६ ॥

पतिशब्दे च पदे एतद्भवति न पदावयवे यथा (८अ०
४५क०) वाचःऽपतिम्, पद इति किम् (२३अ० ६३क०) यतो
जातः प्रजापतिः, (८अ० ५४क०) परमेष्ठ्यभिधौतः प्रजा-
पतिः ॥

न परुषः परुषि ॥ ३७ ॥

परुष इत्ययं विसर्जनयः परुषि प्रत्यये न सकारमापद्यते,

यथा (१३अ० २०क०) पर॑षः पर॑षस्परि, समानपदे चेति प्राप्तस्य प्रतिषेधः ॥

वाजपतिर्वासऽएदिधिपुरन्तःपश्व्येनान्तः-
पार्श्वमिति च ॥ ३८ ॥

वाजपतिः वासः एदिधिषुः अन्तःपश्व्येन अन्तःपार्श्वमि-
त्येते विसर्जनीयाः यथाप्राप्तं न सकारषकारावापद्यते,
(११अ० २५क०) वाज॑पतिः (कविः) “कविः करत्कधिविति”
प्राप्तिः (३०अ० १२क०) वासः पु॒त्यु॒त्त॒मीम्, (३०अ० ६क०) ए॒दि-
धिषुः पु॒तिम्, “समानपदे च” इत्युभयोः प्राप्तिः अन्तः(पश्व्ये-
न॑ यथा (३६अ० ८क०) अन्तः(पश्व्ये॑नोश्मम्, अन्तःपार्श्वम्
यथा (३६अ० ६क०) अन्तः(पार्श्व॑स्महादेवस्य, “समान-
पदे च” इत्युभयोः प्राप्तिः ॥

अहः पतौ रेफम् ॥ ३९ ॥

अहरित्ययं विसर्जनीयः पतिशब्दे प्रत्यये रेफमापद्यते,
यथा (६अ० २०क०) अ॒ह॒र्प॒त॒ये स्वा॒हा, समानपद इति प्राप्ते
सकारे तदपवादो रेफः ॥

परञ्च मूर्धन्यम् ॥ ४० ॥

इत उत्तरं लोपानमवर्णविकारान् वक्ष्यामः ते तावद्भवि-
ष्यन्ति परञ्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते अधिकारसूत्रमेतत् ॥

स्वर्धूः साप्सहयोः ॥ ४१ ॥

स्वः धूः एतौ विसर्जनीयौ रेफमापद्यते यथासंख्यं साप्-
सहयोः प्रत्यययोः परञ्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते । स्वः यथा
(३४अ० २०क०) स्वः साम् स्व॑र्षाम्सां वृ॒जन॑स्य गो॒पाम्,
धूः यथा (४अ० ३३क०) धूः साहौ ध॑र्षाहौ यु॒ज्येथा॑म् ॥

उकारं दुर्दे ॥ ४२ ॥

दुरित्ययं विसर्जनीय उकारमापद्यते दकारि प्रत्यये उका-
रात्परश्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते । यथा (३अ० ३६क०) दुः
दर्भः परि ते दूडभो रथः ॥

नाशे च ॥ ४३ ॥

नाशे च प्रत्यये दुरित्ययं विसर्जनीय उकारमापद्यते
उकारात्परश्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते । यथा दुः नाशः दूणाशः
मृग्यमुदाहरणम् ॥

पुरो दाशे ॥ ४४ ॥

पुर इत्ययं विसर्जनीयो दाशे प्रत्यये उकारमापद्यते परश्च
मूर्धन्यम् यथा पुरः दाशः अत्र रूपसिद्धिः विसर्जनीयादेशस्यो-
कारस्य चोपधाकारस्य च उवर्ण अकारमित्येकादेश ओकारः
ततः परस्य दकारस्य उकारः, (१८अ० २०क०) पुरोडाशैर्ह-
वींष्ट्या ॥

अनसो वाहौ सकारो उकारम् ॥ ४५ ॥

अनश्शब्दः सान्तः तस्य वाहौ प्रत्यये सकारमापद्यते । यथा
(३५अ० १३क०) अनस् वाहम् अ नुड्वाहमन्वारभामहे ॥

उकारमितः सिञ्चतौ सोपधः ॥ ४६ ॥

इतः शब्दसम्बन्धो विसर्जनीय उपधासहित ओकारमाप-
द्यते सिञ्चतौ प्रत्यये परश्च मूर्धन्यम् । यथा (१८अ० २क०) इतः
सिञ्चत परीतो पिञ्चता सुतम् ॥

षड्दशदन्तयोः सङ्ख्यावयोऽर्थयोश्च ॥ ४७ ॥

षडित्येतस्य शब्दस्य च शब्दादन्यो वर्णः सोपध ओकार-
मापद्यते परश्च मूर्धन्यं दशदन्तयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यं संख्या-

वयसोरभिधायकयोः । यथा (१८अ० २५क०) षट् दश षोडश
च मे, षट् दन्ता अस्थेति षोडन्तः एतच्च शिथ्यव्युत्पादना-
र्थं न हि संहितायामुदाहरणं लभ्यते ॥

त आघादनाडम्बरात् ॥ ४८ ॥

आघाशब्दात्परस्तकारः परश्च मूर्धन्यमित्यनेन मूर्धन्यमा-
पद्यते स चेदाघाशब्द आडम्बरशब्दात् परो न भवति । यथा
(२४अ० ३५क०) ट्राक् आघातः) गोधा कालका दार्वाघाटः),
अनाडम्बरादिति किम् (३०अ० १६क०) शब्दायाडम्बरा-
घातम् ॥

वनसदोऽवेटा रेफेण ॥ ४९ ॥

वनशब्दः सदशब्दे प्रत्यये रेफेण व्यवधीयते स चेद्वनशब्दो
वेट्शब्दात् परो न भवति । यथा (३३अ० १क०) वनसदे-
वनर्षदो वायवो न सोमाः, अवेट् इति किम् (१७अ० १२क०)
वह्निषदे वेड्ड्वनसदे वेट् ॥

पत्यौ च सकारेण ॥ ५० ॥

पतिशब्दे च प्रत्यये वनशब्दः सकारेण व्यवधीयते, यथा
(२६अ० ३५क०) वनपतिः वनस्पतिः शमिता देवः) ॥

ऋतावरौ च पतिपरयोः ॥ ५१ ॥

ऋतः अवरश्च शब्दौ सकारेण व्यवधीयेते यथासङ्ग
पतिपरयोः प्रत्यययोः, यथा (२७अ० ३४क०) ऋतपते ऋत-
स्पते त्वष्टुर्जामातरङ्गत, (३०अ० १६क०) अवरपराय अवर-
स्पराय शङ्खम् ॥

तद्वृहता करपत्योस्तलोपश्च ॥ ५२ ॥

तत् वृहत् एतौ करपतिशब्दयोः प्रत्यययोर्यथासङ्ग

सकारेण व्यवधीयेते पूर्वपदयोश्च तकारलोपो भवति । यथा
(११अ० ७८क०) तत् करान् तस्कराँ २॥ऽउत्, (२५अ० १८क०)
वहत् पतिः वहस्यति + ॥

परिकृते षकारेण ॥ ५३ ॥

परीत्येतत्पदं कृते प्रत्यये षकारेण व्यवधीयते, यथा
(२१अ० ४२क०) परिकृताः परिष्कृताः शुक्ताः ॥

चन्द्रे सु शकारेण ॥ ५४ ॥

चन्द्रे प्रत्यये सुशब्दः शकारेण व्यवधीयते । यथा (१५अ०
४३क०) सुचन्द्र उभे सुचन्द्र सर्पिषि + ॥

दुधुक्षन्वो दकारम् ॥ ५५ ॥

दुधुक्षन्वितस्य शब्दस्य धकारो दकारमापद्यते, यथा
(३३अ० २८क०) दुधुक्षन् सहस्रधारास्वृहतीन्दुदुक्षन् ॥

भाविभ्यः सः षष्ठं समानपदे ॥ ५६ ॥

अकण्ठो भावीत्युक्तम् भाविभ्य उत्तरः सकारः षकार-
मापद्यते एकपदस्यो चेद्भाविषकारौ भवतः, यथा (१अ०
२५क०) गोस्थानम् वृजङ्गच्छ गोष्ठानम्, (८अ० ५४क०) पर-
मेष्ठौ परमेष्ठ्याभिधीताः, (१८अ० २क०) सुषाव सोमम्,
(२५अ० ४६क०) सौसधाम सौषधामेन्द्रश्च, भाविभ्य इति किम्
(८अ० २क०) ध्रुवसदन्त्वा, समानपद इति किम् (१२अ०
३क०) वि सौमतः सुरुचि + ॥

अनुस्वाराच्च तत्पूर्वात् ॥ ५७ ॥

अनुस्वाराच्च परः सकारः षकारमापद्यते, भाविपूर्वात्
यथा (१३अ० ८क०) तपूँष्यग्ने, (१८अ० २०क०) पुरोडागै-

ह्रवीष्णा, तत्पूर्वादिति किम् (१७अ० ४२क०) उत्सत्त्वंना-
मामकानाम्नाप्सि ॥

करेफाभ्याञ्च ॥ ५८ ॥

ककाररेफाभ्यां च परः सकारः षकारमापद्यते, ककारा-
द्भवति यथा (१६अ० ६क०) दिक् सु ये चैनर्ठ० रुद्राऽभितो'
टिक्तु, ऋक् सु ऋक्तु, रेफाद्भवति यथा (३३अ० १क०) गौः
सु गौर्षु, धूः सु धूर्षु, ननु च यत्र पदकारोऽन्यथाभूतं पदं
करोति अन्यथा चार्धसंहिता तत्रैव लक्षणं कर्तुं युज्यते, यथा
सुसाव सुषाव, यत्र पुनः पदकारस्य चार्धसंहितायाश्च समान-
वाक्यत्वं तत्र लक्षणं न घटते व्याकरणस्य विषयः सत्यमेव यदि
नाम प्रसङ्गमुपजीवदाचार्येण शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं कश्चिद्व्याकरण-
लक्षण इहासञ्चितः एवं संहितायामविद्यमानेषु लक्षणं दृष्ट-
व्यम्, अथवा यथा एधाहारस्य मध्वाहरणमुदकाहारस्य मध्वा-
हरणं पुष्पाहारस्य फलाहरणम् एवमेतदपि एवं च कृत्वा
अदोष एवेति ॥

नेः सीदतेः ॥ ५९ ॥

नेः परस्य सीदतेः सकारः षकारमापद्यते । यथा (७अ०
३४क०) नि सीदत एदं ब्रह्मनिर्णीदत ॥

ससाद च ॥ ६० ॥

नेः परस्य ससादशब्दस्य सकारः षकारमापद्यते, यथा
(१०अ० २७क०) नि ससाद नि षसाद धृतव्रतः, असमान-
पदार्थ आरम्भः ॥

ओकारात्सु ॥ ६१ ॥

ओकारात्पदात्परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (३अ० ४६क०) मा सुनः मा पूर्ण + ॥

जञ्चापृक्तात् ॥ ६२ ॥

एकवर्णं पदमपृक्तमित्युक्तम् ऊकाराञ्चापृक्तसञ्चात्परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (११अ० ४२क०) ऊं इति ऊ सु नः ऊ-हुँऊषुर्ण + ॥

अभेश्च ॥ ६३ ॥

अभेरुपसर्गाच्च परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (३६अ० ६क०) अभि सु नः अभौषुणः सखीनाम् ॥

परेश्च सिञ्चतेः ॥ ६४ ॥

परेरुपसर्गाच्च परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते, यथा (१८अ० २८क०) परि सिञ्चन्ति ॥

अभेश्च ॥ ६५ ॥

अभेरुपसर्गाच्च परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते संहितायाम्, यथा (८अ० ३०क०) अभि सिञ्चामि अभिषिञ्चाम्यसौ ॥

अव्यवहितोऽपि ॥ ६६ ॥

अकारव्यवहितोऽप्यभेरुत्तरः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते संहितायाम्, यथा (१०अ० १क०) अभ्यसिञ्चन् यामिर्मितावरणावभ्यषिञ्चन् ॥

वेर्युदयः ॥ ६७ ॥

वेरुपसर्गात्परः सकारो यकारोदयः षकारमापद्यते, (१२अ० ६५क०) विस्वामि तन्ते विष्णाम्यायुषो न मर्षात्

यकारोदय इति किम् (७अ० ४५क०) विस्तृः पश्यन्तरि-
क्षम् ॥

हेर्मियोदयः ॥ ६८ ॥

हिशब्दात् परः सकारो मकारोदयो वा थकारोदयो वा
षकारमापद्यते, मकारोदयो यथा (३अ० ४६क०) हि स्म
अस्ति हि स्माते शुषिन्नव्याः), थकारोदयो यथा ११अ०
५०क०) हि स्था आपो हि स्था मयोभुवः ॥

द्यवेश्व ॥ ६९ ॥

द्यविशब्दाच्च परः सकारः षकारमापद्यते यथासम्भवं
मकारोदयः थकारोदयश्च संहितायाम्, यथा (३३अ० ५३क०)
द्यवि स्त योऽश्रन्तरिक्षेऽयऽउप द्यविष्ठ ॥

निः स्त्यास्तनोः ॥ ७० ॥

निरूपसर्गात् परयोः स्त्यास्तन्योर्धात्वोः सकारः षकारमाप-
द्यते संहितायाम्, यथा (६अ० १५क०) निः स्त्यायताम् आर्ष्या-
यतान्निश्चयताम्, निस्तनिहि (२८अ० ५६क०) निष्टनिहि
दुग्निता बाधमानः ॥

ततक्षौ ॥ ७१ ॥

ततक्षुरित्येतस्मिन्नुत्तरपदे निरूपमर्गसम्बन्धिविसर्जनीय-
सकारः षकारमापद्यते । यथा (१७अ० ८२क०) निः ततक्षुः
स्वध्या निष्टतक्षुः ॥

अनोः स्तुवन्त्याम् ॥ ७२ ॥

अनोरूपसर्गात् परः स्तुवन्तिसकारः षकारमापद्यते । यथा
(३३अ० ८७क०) अनु स्तुवन्ति अनुष्टुवन्ति पूर्वथा ॥

दुष्यप्राम् ॥ ७३ ॥

निपातनसूत्रमेतत् भाविभ्य उत्तरस्य सकारस्य षत्व-
मिल्लुक्त्वं समानपदे इह तु विसर्जनीयेन व्यवधानान्न प्राप्नोति
अतः षत्वं निपात्यते संहितायाम्, यथा (१५अ० ११क०) दुःख-
ग्राम् अप दुःखप्रगठं सुव ॥

वन्दारुमाकिः ॥ ७४ ॥

वन्दारुः माकिः अनयोर्विसर्जनीयस्य सकारः प्रकारमा-
पद्यते संहितायाम्, तथयोः समिति विसर्जनीयस्य सकार
उक्तस्तस्यैव षत्वम्, यथा (१२अ० ४२क०) वन्दारुः ते वन्दा-
रुष्टे तन्वुं वन्दे अग्ने, (१३अ० ११क०) माकिः ते माकिष्टे
व्यथिरादधर्षीत् ॥

सहेः पृतनायाः ॥ ७५ ॥

एतदपि निपातनसूत्रम् अभाविपूर्वत्वात् षकारो न प्राप्नोति
स निपात्यते । यथा (१८अ० ६८क०) पृतनासाध्याय च पृत-
नाषाध्याय च ॥

सधिरठंशुरदितिः ॥ ७६ ॥

सधिः अशुः अदितिः एतेषां विसर्जनीयसकारः षकार-
मापद्यते संहितायाम्, सधिः यथा (१२अ० ३६क०) सधिः
तव सधिष्टव सौषधीः, अशुः यथा (५अ० ७क०) अशुः ते
अशुष्टे देव सोम, अदितिः यथा (११अ० ६१क०) अदितिः
त्वा अदितिश्चा देवी ॥

वायुरग्निरग्नेरेकाक्षरे ॥ ७७ ॥

वायुः अग्निः अग्नेः एतेषां विसर्जनीयसकारः षकार-
मापद्यते एकाक्षरे पदे प्रत्यये, यथा (१४अ० १४क०) वायुः ते
वायुष्टेऽधिपतिः, (१३अ० २४क०) अग्निः ते अग्निष्टेऽधिपतिः,

(२४० ११क०) अग्नेः) त्वा अग्नेष्ट्वास्येन, एकाक्षर इति किम् (१७४० १६क०) अग्निः तिग्मेन अग्निस्तिग्मेन शोचिषा, (१४० १५क०) अग्नेः तनूः अग्नेस्तनूरसि ॥

सकारपरे च ॥ ७८ ॥

सकारः परो यस्मादेकाक्षरात् स तथोक्तः तस्मिन्नेकाक्षरे प्रत्यये च शब्दादधस्तनपदसम्बन्धो विसर्जनयसकारः षका-
रमापद्यते संहितायाम्, यथा (४४० २१क०) बृहस्पतिः त्वा सुन्ने बृहस्पतिश्चा सुन्ने, (१३४० १७क०) प्रजापतिः त्वा सादयतु प्रजापतिश्चा सादयतु, सकारपर इति किम् (२४० ८क०) विष्णुस्त्वा क्रमताम् (१४० ३१क०) सवितुस्त्वा प्रसुवे ॥

माढभिरर्चिभिः पायुभिर्वरूचीः ॥ ७९ ॥

माढभिः अर्चिभिः पायुभिः वरूचीः एतेषां च पदानां विसर्जनयसकारः षकारमापद्यते एकाक्षरे प्रत्यये, माढभिः यथा (१२४० ३८क०) माढभिः त्वम् माढभिष्ट्वम्, अर्चिभिः यथा (१२४० ३२क०) अर्चिभिः त्वम् अर्चिभिष्ट्वम्, पायुभिः यथा (३३४० ६६क०) पायुभिः त्वम् पायुभिष्ट्वम्, वरूचीः यथा (११४० ६१क०) वरूचीः त्वा वरूचीश्चा देवौः) ॥

षात्तथौ मूर्धन्यम् ॥ ८० ॥

षकारात्परः तकारथकारौ मूर्धन्यमापद्यते विकारी यथा सन्नमिति परिभाषितत्वात् तकारस्य ठकारः थकारस्य ठकारः, यथा (११४० ६१क०) वरूचीश्चा (२४० १क०) कृणोऽस्या-
खरेष्ठः ॥

प्रकृत्या नानापदस्ये तकारे ॥ ८१ ॥

इत उत्तरं प्रकृत्या सकारो भविष्यति समानपदस्यः

नानापदस्यस्तु यः प्रकृतिभावः स तकारे प्रत्येतव्यः । अपवाद-
सूत्रमेतत् ॥

अनुसन्तनोतु बृहस्पतिसुतस्य सुसमिद्धाय
सुसन्दृशमभिसत्त्वाऽभिसंविशन्तु सुसस्याऽअति-
स्थूलम्सुसलेपत्क्रीसँय्याजान् क्रतुस्थलाञ्जिस-
क्यो दिविस्पृशा हृदिस्पृशठं० हिंस्रौर्ऋक्सा-
मयोर्ऋक्सामाभ्यान्तित्तिरिः सीसेन सीसाः सी-
सम्पशुसनिगोसनि प्रतिसदृङ् प्रतिसदृक्षासञ्च-
तुस्त्रिंशत् ॥ ८२ ॥

अनुसन्तनोतु बृहस्पतिसुतस्य सुसमिद्धाय सुसंदृशम् अभि-
सत्त्वा अभि संविशन्तु सुसस्याः अतिस्थूलम् सुसले पत्नीसँया-
जान् क्रतुस्थला अञ्जिसक्यः दिविस्पृशाः हृदिस्पृशम् हिंस्रौः
ऋक्सामयोः ऋक्सामाभ्याम् तित्तिरिः सीसेन सीसा सोसम्
पशुसनि गोसनि प्रतिसदृङ् प्रतिसदृक्षासः चतुस्त्रिंशत् एते
सकाराः प्रकृत्या भवन्ति सकारः षकारं प्राप्नोति स निषिध्यत
इति सूत्रार्थः, इदानीमुदाहरणानि दीयन्ते । अनुसन्तनोतु
यथा इदम्मे कर्मेदं वीर्यं मृतोऽनुसन्तनोतु, बृहस्प-
तिसुतस्य यथा (८अ० ८क०) बृहस्पतिसुतस्य देव, सुस-
मिद्धाय यथा (३अ० २क०) सुसमिद्धाय शोचिषे, सुसन्दृशम्
यथा (३अ० ५२क०) सुसन्दृशंत्वा वयम्, अभि सत्त्वा यथा
(१७अ० ३७क०) अभि वीरोऽभि सत्त्वा सहोजाः, अभि
संविशन्तु यथा (१३अ० २५क०) इन्द्रमिव देवाऽभि संवि-
शन्तु, सुसस्याः यथा (४अ० १०क०) सुसस्याः कृषीस्त्रिंश-
अतिस्थूलम् यथा (३०अ० २२क०) अतिस्थूलञ्चातिशयञ्च,

मुसले यथा उलूखलमुसले, पक्षीसंख्याजान् यथा
 (१८ अ० २६ क०) शय्यना पत्नीसंख्याजान्, क्रतु-
 स्थला यथा (१५ अ० १५ क०) पुञ्जिकस्थला च क्रतु-
 स्थला च, अञ्जिसकथो यथा (२४ अ० ४ क०) शिति-
 कक्षोऽञ्जिमकथः, दिविस्थशा यथा (१५ अ० २७ क०) घृत-
 प्रतीको बृहता दिविस्थशा, हृदिस्थश्म यथा (१५ अ० ४४ क०)
 क्रतुन्न भद्रं हृदिस्थश्म, एतषां पदानां सकारो भाव्युप-
 धत्वात् षत्वं प्राप्नोति तस्यैतेन प्रकृतिभावः, हिंसीः यथा
 (४ अ० १ क०) स्वधिते मैने हिंसीः अनुस्वाराच्च
 तत्पूर्वादिति प्राप्तिः, ऋक्लामयोः यथा (४ अ० ६ क०)
 ऋक्लामयोः शिष्यो ऋक्लामाभ्यां सुन्तरन्तः, करे-
 फाभ्याञ्चेति प्राप्तिः, तित्तिरिः यथा (२४ अ० ३६ क०)
 तित्तिरिस्ते मृपाणाम्, एकाक्षरे सकारपरे चेति प्राप्तिः,
 इदमर्थेन च नानापदस्थे तकार इति सूत्रावयवः कृतः
 अन्यथातित्तिरिपदे सकारो न विद्यत इति मोहः स्यात्,
 सीसेन यथा (१८ अ० ८ क०) सीसेन तन्मनसा, सीसाः
 यथा (२३ अ० ३७ क०) रज्जता हरिणीः सीमायुजो युज्यम्,
 सौसम् यथा (१८ अ० १३ क०) सौसञ्च मे, पशुसनि यथा (१८ अ०
 ४८ क०) प्रजासनि पशुसनि, गोसनिर्यथा (८ अ० १२ क०) यो
 गोसनिस्तस्य इष्टयजुषः । प्रतिसदृङ् यथा (१७ अ०
 ८१ क०) सदृङ् च प्रतिसदृङ् च, प्रतिसदृक्षासः यथा (१७ अ०
 ८४ अ०) प्रतिसदृक्षामुएतन, चतुस्त्रिंशत् यथा (२५ अ०
 ४१ क०) चतुस्त्रिंशद्वाजिनः, न चात्र भाविविसर्जनीय-
 व्यवहितः अतो नैवेह षत्वशङ्का किमनेन सूत्रावयवेनेति
 एवन्तर्हि येऽन्येऽपि चतुःशब्दविसर्जनीयव्यवहितास्तेषां षत्वा-
 र्थम् । (१४ अ० २४ क०) यथा चतुः स्तोमः चतुष्टोमः ॥

ऋकाररेफारुदयश्च ॥ ८३ ॥

ऋकारोदयः रेफोदयः अरुदयश्च सकारः प्रकृत्या भवति,
ऋकारोदयः यथा (१४अ० २८क०) तिस्रिभिरस्तुवत, रेफोदयः
यथा (१७अ० २४क०) तिस्रश्चमे, अरुदयः यथा (१अ० १५क०)
वाचो विसर्जनम् ॥

पृथिविदिव्युपरिचर्षणिशकुनियासिभ्यः ॥ ८४ ॥

पृथिवि दिवि उपरि चर्षणि शकुनि यासि एतेभ्यो भाविभ्यः
घरः सकारः प्रकृत्या भवति संहितायाम्, पृथिवि यथा (८अ०
२क०) पृथिवि सदन्वित्, दिवि यथा (८अ० २क०) दिवि सद-
न्दे वसदम्, उपरि यथा (८अ० ३६क०) उपरि सटो दुवस्वन्तः,
चर्षणि यथा (२८अ० १क०) चर्षणीसङ्गा वेत्तु, शकुनि यथा
(२५अ० ३क०) शकुनि मादेन, यासि यथा (२१अ० ३क०)
अवयासि सिसौष्टाः ॥

ऋषरेभ्यो णकारो णकारः समानपदे ॥ ८५ ॥

ऋकारषकाररेफेभ्य उत्तरो णकारो णकारमापद्यते
समानपदे, ऋकाराङ्गवति यथा (११अ० २७क०) नृणाम्, षका-
राङ्गवति यथा (१अ० १०क०) पूष्णः, रेफाङ्गवति यथा (३अ०
४६क०) पूष्णा, एते प्रत्ययनकाराः ऋषरेफेभ्य उत्तराः सन्तो
णकारमापद्यन्ते, अयं तावत् सूत्रार्थो व्याकरणविषयप्रदर्श-
नार्थं कियते ॥

स्वरयवहकपैश्च ॥ ८६ ॥

स्वरैर्यकारवकारहकारैः कवर्गपवर्गाभ्याश्च व्यवहितो
नकारः ऋषरेभ्य उत्तरो णकारमापद्यते संहितायाम्, यथा
(१२अ० २८क०) नृमनाः तृतीयमेषु, नृमणाः, (११अ०

४४क०) पुरीषवाहनः अग्नेऽपुरीषवाहणः, (५अ० ३१क०)
प्रवाहनः विभूरसि प्रवाहणः, ऋषरेभ्य इति किम् (५अ०
३१क०) वज्रिरसि हव्यवाहनः, समानपद इति किम्
(८अ० २८क०) प्र नो यच्छत्वर्थमा ॥

निषस्त्राय रथवाहणमिन्द्रऽएणम्परिणीयते
समिन्द्रणऽउरुष्याणो रक्षाणः घूणः घुणः घुणा-
सत्या स्वर्णास्थूरिणी प्रणऽआयूष्णि ॥८७॥

निषस्त्राय रथवाहणम् इन्द्र एणम् परिणीयते समिन्द्रणः
उरुष्याणः रक्षाणः घूणः घुणः घुणासत्या स्वर्णं अस्थूरिणी
प्रणऽआयूष्णि एते च णकारा निपात्यन्ते यदत्र लक्षणानां-
प्रपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सङ्गम् । यथा निषस्त्राय अत्र द्वयोर्न-
कारयोर्णत्वं निपात्यते प्रथमस्य तवर्गे चेति निषेधः उत्तरस्य
तु नकारव्यवहितत्वात् नकारश्च स्वरयवहकपां मध्ये न
पठ्यते, (२२अ० ८क०) निषस्त्राय स्वाहोत्थिताय, रथवाहणं
यथा (२८अ० ४५क०) रथवाहनम् थकारेण व्यवधानादप्राप्तिः
अतो निपात्यते रथवाहणं हविरस्य नाम, इन्द्रऽएणम् यथा
(२८अ० १३क०) इन्द्रऽएणम् इतऽउत्तरमसमानपदत्वादप्राप्तं
णत्वं निपात्यते । इन्द्रऽएणं प्रथमोऽअर्धतिष्ठत्, परिणीयते यथा
(३३अ० ७४क०) परिणीयते सोऽअध्वराय परिणीयते कविः),
समिन्द्रणः यथा (८अ० १५क०) इन्द्र नः समिन्द्र णो मनसा
नेष्टि गोभिः, उरुष्याणः यथा (३अ० २७क०) उरुष्याणः उरु-
ष्याणोऽअघायतः) समस्त्रात्, रक्षाणः यथा (३अ० २८क०)
रक्ष नः रक्षाणो ब्रह्मणस्पते, घूणः यथा (३अ० ४६क०) घूणः
मोघूणऽइन्द्रात्, घुणः यथा (२७अ० ४१क०) अभीषु नः अभीषु
णः सखीनाम्, घुणा यथा (२०अ० ८१क०) गोमदूषु नासत्या

गोमदेषु सत्य १, स्पर्श यथा (१८७० ५०क०) स्वः न स्वर्ण
घर्मः स्नाह्वा, अस्थूरि णी यथा (२३० २७क०) अस्थूरि नो
अस्थूरि णी गार्हपत्यानि सन्तु, प्रण आयूष्णि यथा (२३३०
३१क०) प्र नः आयूष्णि प्रण आयूष्णि तारिषः, आयूष्-
षीति किम् (३४३० ३६क०) भगु प्र नो जनयु गोभिः ॥

परिणड्डति शाकटायनः ॥ ८८ ॥

परिण इति निपात्यते शाकटायनाचार्यस्य मतेन, यथा
परि नः परिणो रुद्रस्य हेतिः, शाकटायन इति किम्
(१६३० ५०क०) परि नो रुद्रस्य हेतिः ॥

प्र नेतिनुदातिहिनोमीनाम् ॥ ८९ ॥

प्रपूर्वाणाम् नेति नुदाति हिनोमि एषां शब्दरूपाणां
नकारो नकारमापद्यते संहितायाम्, अत्र नेतिनुदात्योर्धातु-
ग्रहणमतः सर्वप्रत्ययान्तयोर्भवति हिनोतिस्तु विकरणनिर्देशा-
द्यत्र विकरणं तत्रैव भवति, नेति यथा (११३० ८क०) प्र नय
प्रणय देवाव्युम्, नुदाति यथा (१५३० १क०) प्र नुदानः अग्ने
जातान् प्रणुदानः, हिनोमि यथा (३५३० १८क०) प्रहि-
नोमि क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि ॥

प्रकृत्या पदान्तीयः ॥ ९० ॥

पदान्तीयो नकारो हल् प्रकृत्या भवति, समानपद इति
प्राप्तिः, यथा (१८३० ७०क०) पितृन् हविषेऽयत्तवे, (३४३०
४१क०) पूषन्तव व्रते वयम्, (३३० ४७क०) अक्रुन् कर्म कर्म-
कृतः ॥

निवनिनसः प्रपौनम् ॥ ९१ ॥

नि वनि नसः प्रपौनम् एते नकाराः प्रकृत्या भवन्ति,
समानपद इति प्राप्तिः । नि यथा (२४३० १८क०) कृष्णा

व॒भ्र॒मी॑काशाः, वनि यथा (१३० १७क०) व्र॒ह्म॒वनि॑ त्वा
च॒व॒वनि॑, नसः यथा (२४३० ३८क०) वा॒र्ध्नी॑नसस्ते म॒न्या
अ॒र॒ण्या॑य, प्र॒पीन॑म् यथा (१७३० ७८क०) अ॒पाम्प॒पी॑नम॒ग्न ॥

श्रीमनाऽद्रत्येके ॥ ८२ ॥

अयच्च नकारः प्रकृत्या भवति एकेषामाचार्याणाम्मतेन,
यथा (१७३० ५७क०) श्रीम॒नाः श्रुत॑र्पयाः, एकेषामिति
किम् श्रीम॒णाः श्रुत॑र्पयाः ॥

इन्द्रा॒ग्नी चि॒त्रभा॒नो वा॒र्त्त॒ग्न॒न्दुःष्व॒ग्राम्
ध्रु॒वयो॑निः पुरोऽनु॒वाक्या॑भिः पुरोऽनु॒वाक्या॑श्चर्म॒-
न्मम् ॥ ८३ ॥

इन्द्रा॒ग्नी चि॒त्रभा॒नो वा॒र्त्त॒ग्न॒न्दुःष्व॒ग्राम् ध्रु॒वयो॑निः पुरोऽनु॒वाक्या॑भिः पुरोऽनु॒वाक्याः चर्म॒न्मम् एते च नकाराः समान-
पद इति प्राप्तणकाराः प्रकृत्या भवन्ति, इन्द्रा॒ग्नी यथा (२३० १५क०) इन्द्रा॒ग्न्यो॒रुज्जि॑तिम्, चि॒त्रभा॒नो यथा (२०३० ८७क०) इन्द्रा॒याहि॑ चि॒त्रभा॒नो, वा॒र्त्त॒ग्न॒म् यथा (८३० ८क०) इन्द्र॑स्य
वा॒र्त्त॒ग्नम॑सि, दुः ष्व॒ग्राम् यश्च (३५३० ११क०) अ॒प दुःष्व॒-
ग्र॑र्त्त॒ग्नं सु॒व, ध्रु॒वयो॑निर्यथा (१४३० १क०) ध्रु॒वर्त्ति॑तिर्ध्रु॒व॒यो॑निः, पुरोऽनु॒वाक्या॑भिः यथा (२०३० १२क०) ऋच॑ पुरोऽनु॒वाक्या॑भिः, पुरोऽनु॒वाक्याः यथा (२०३० १२क०) पुरोऽनु॒वाक्या॑ य॒ज्या॑भिः, चर्म॒न्मम् यथा (३०३० १५क०) साध्ये॒भ्यश्चर्म॒न्मम् ॥

तवर्गे च ॥ ८४ ॥

तवर्गे च प्रत्यये ऋपरिफेभ्य उत्तरो नकारः प्रकृत्या भवति,

यथा (७अ० १५क०) तृम्यन्तु होत्राः, (२५अ० १क०) अव-
क्रन्देन तालु ॥

षादनन्तरकृकारे ॥ ६५ ॥

षकारादनन्तरो नकारकृकारे प्रत्यये प्रकृत्या भवति,
यथा (३३अ० ८०क०) उग्रस्त्वेष नृमणः ॥

शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोऽपि ॥ ६६ ॥

शकारलकारसकारव्यवहितः वर्गाश्च ते मध्यमाश्च वर्ग-
मध्यमाः चटतवर्गाः तैश्च व्यवहितो नकारकृषरेभ्य उत्तरो
प्रकृत्या भवति, शकारव्यवहितो यथा (१२अ० १क०) दृशानो
कुक्षः, (५अ० ३२क०) सुस्त्राडसि कुशानुः, लकारव्यवहितः
यथा (२५अ० २क०) निर्ऋतिर्निर्जर्जस्येन, सकारव्यवहितः यथा
(१६अ० ६४क०) अपाण रसेन वरुणः, चवर्गव्यवहितः
यथा (२०अ० ४२क०) प्राचीनं ज्योतिः, (३अ० ७क०) अन्त-
श्चरति रोचना, टवर्गव्यवहितः यथा (११अ० ६क०) वैष्टुभेन
कुन्दसा, (११अ० ११क०) अनुष्टुभेन कुन्दसा, तवर्गव्यवहितो
यथा (२६अ० ५७क०) रथिनो जयन्तु, (१०) आक्षो इमे, ननु
शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोऽपीत्यनेन सूत्रेण एतैर्वर्णैर्व्यव-
हितकृषरेभ्य उत्तरो नकारः प्रकृत्या भवति समानपद
इत्युक्तम्, तथा “कृषरेभ्यो नकारो णकारः समानपदे”
“स्वरयवहकपैश्च” इत्यनेन एतैर्वर्णैर्व्यवहितोऽपि नकारो णका-
रमापद्यते समानपदे इत्युक्तम्, एवं य एव स्वरयवहकपव्यति-
रिक्ता वर्णास्त एव शिलिसिवर्गमध्यमाः अतोऽनेन सूत्रेण न
प्रयोजनम् एवन्तर्ह्युभयथा लक्षणानुक्तयनं शिथ्यबुद्धिव्युत्पाद-
नार्थम् ॥

दौर्वम् ॥ ६७ ॥

विसर्जनीय इत्युपक्रम्य द्वयोर्व्यञ्जनयोः सन्धौ ये लोपा-
गमवर्णविकारास्ते प्रतिपादिताः, अधुना स्वरस्य व्यञ्जनेन
सह सन्धौ यः स्वरविकारः स उच्यते ऋस्वः स्वरौ दीर्घविकार-
मापद्यते अधिकारसूत्रमेतत् ॥

अश्वरश्मिमतिमुमतिश्चसुतचारयवृणिसेदि-
मेन्द्रियधारयचित्रभङ्गुरवयुनाश्वस्यहृदयघुष्यत्ता-
भ्यवताध्यर्चशक्तिपुरुशचि वकारे ॥ ६८ ॥

अश्व रश्मि मति मुमति श्च सुत चारय वृणि सेदिम
इन्द्रिय धारय चित्र भङ्गुर वयुन अश्वस्य हृदय घुष्य ऋत
अभि अवत अधि अर्च शक्ति पुरु शचि एते ऋस्वस्वरा वकारे
प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, अश्व यथा (१२अ० ८१क०) अश्वा-
वती॑ ए सोमावती॑म्, रश्मि यथा (१५अ० ६३क०) रश्मीवती॑-
आस्व॑तीम्, मति यथा (२२अ० १२क०) प्रदेवाय॑ मतीविदे॑,
मुमति यथा (२२अ० १२क०) मुष्टुति॑ ए सु॑मतीवृध॑ +, श्च
यथा (२४अ० ३३क०) श्वाविङ्गी॑मी, सुत यथा (२०अ०
८८क०) विप्रजू॑तः सुताव॑तः, चारय यथा (२३अ० २१क०)
सुम॑ञ्चिचारया वृषन्, वृणि यथा (२४अ० ३६क०) उष्ट्रो॑ वृणी-
वान् । सेदिम यथा (२५अ० १५क०) देवाना॑ ए सुख्यमुप॑से
दिमा॑ वयम् । इन्द्रिय यथा (६अ० २७क०) इन्द्रियावा॑न्मदि-
न्त॑मः । धारय यथा (६अ० ८क०) बृहस्पते॑ धारा॑या वसू॑नि,
चित्र यथा (३अ० १८क०) चित्रा॑वसो सु॑स्ति ते पार॑मशीय,
भङ्गुर यथा (११अ० २६क०) ह॒न्तार॑भङ्गुरा व॑ताम् । वयुन
यथा (५अ० १४क०) विहो॑त॑ दधे वयुना॑विदेक॑ + । अश्वस्य
यथा (२५अ० ४२क०) एक॑स्वष्टुर॑श्वस्या वि॒श्र॑स्ता, हृदय यथा
(८अ० २३क०) उ॒ताप॑वक्ता हृद॑या वि॒ध॑क्षित्, घुष्य यथा

(२५अ० ४१क०) परं'परनुवृष्ट्या विशस्त्र, ऋत यथा (१२अ० १११क०) ऋतावानमहिषम्, अभि यथा (१४अ० २३क०) अभौवर्त्तः सविर्ठ० शो वचो'हविः', अवत यथा (१२अ० ८८क०) इदम्ये प्रावता वचः, अधि यथा (२५अ० ३८क०) अधौवास्य्या हिरण्यान्यसौ, अर्च यथा (३३अ० २३क०) अर्च' विश्वानराय विश्वा भुवे', शक्ति यथा (२८अ० ४६क०) कृच्छ्रे श्रितः (शक्ती' वन्तो गभीराः), पुरु यथा (३३अ० ८१क०) इमा-
ऽच'त्वा पुरुवसो । शचि यथा शचीवसे ॥

नाश्ववद्विरण्यात् ॥ ८८ ॥

अश्ववदित्येतत्पदं दीर्घमापद्यते हिरण्यशब्दाद्यदि परं भवति, यथा (८अ० ६३क०) आपवस्त्र हिरण्यवदश्ववत् ॥

अभि विख्ये षं वीर विश्व वत्स वृत्त वाजय-
न्तेषु ॥ १०० ॥

अभीत्येतत्पदं विख्ये षम् वीर विश्व वत्स वृत्त वाजयन्त इत्येतेषु न दीर्घमापद्यते । विख्ये षं यथा (१अ० ११क०) स्वरभिविख्ये'षम् । वीर यथा (१७अ० ३७क०) अभिवी'रो-
ऽभिसत्त्वा सहोजाः), विश्व यथा (२अ० १८क०) इमां वाच-
मभि विश्वे' गृणन्तः, वत्स यथा (२६अ० ११क०) अभि वत्सन्न स्वसरेषु धेनवः, वृत्त यथा (१८अ० ६८क०) अभि वृत्तं वर्द्धमान्मियाकम्, वाजयन्तः यथा (१८अ० ७४क०) अश्याम वाजमभि वाजयन्तः ॥

अश्वस्य वाजिन इति च ॥ १०१ ॥

अश्वस्य वाजिन इति च द्विपदस्य न पूर्वपदान्तो दीर्घ-

मापद्यते, यथा (२२अ० ३७क०) अश्वस्य वाजिनस्त्वचि
सिमाः ॥

विश्व सहभुवपुषवसुषु ॥ १०२ ॥

विश्व इत्येतत्पदं सह इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते,
सह यथा (७अ० ३६क०) विश्वा साहमवसे नूतनाय, भुव
यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वा नराय विश्वाभुवे, पुष
यथा (२५अ० ४५क०) विश्वा पुषश् रयिम, वसु यथा (२अ०
३क०) गुन्धर्वस्त्वा विश्वा वसुः ॥

नरहामित्रेषु च ॥ १०३ ॥

नरहामित्रेषु च प्रत्ययेषु विश्वशब्दो दीर्घमापद्यते, नर
यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वा नराय, हा यथा (१७अ०
४८क०) विश्वाहा शर्म यच्छतु, मित्र यथा (१३अ० ५७क०)
विश्वा मित्रच्छपिः । पृथग्योगकरणं शिष्याणामवग्रहत्वव्यु-
दासप्रज्ञत्यर्थम् । अर्थव्याख्यानार्थं त्वयवदर्शनम् ॥

तिष्ठाद्युदात्तम् ॥ १०४ ॥

तिष्ठेतत् पदं दीर्घमापद्यते यद्याद्युदात्तं भवति, यथा
(११अ० ४२क०) तिष्ठा देवो न सविता, (१०अ० २२क०)
तिष्ठा रथमधियं वज्रहस्ता, आद्युदात्तमिति किम् (८अ०
३३क०) आतिष्ठ वज्रहन्त्र्यम् ॥

प्र वणशृङ्गायासेषु ॥ १०५ ॥

प्र इत्येतत् पदं वन शृङ्ग यास इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमा-
पद्यते, वन यथा (१२अ० ५०क०) प्रा वणेभिः मजोषसाः ।
शृङ्ग यथा (२४अ० १०क०) प्रा शृङ्गा माहृन्द्राः, यास यथा
(३८अ० ११क०) प्रा यासाय स्वाहा ॥

नि वारहारयोरनवग्रहे ॥ १०६ ॥

नि इत्ययमुपसर्गो वारहारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते
अवग्रहवर्जिते, वार यथा (१८अ० १२क०) नीवाराय मे, हार-
यथा (१७अ० ३२क०) नीहारिण प्रावृता, अवयवव्युत्पत्त्यर्थं
वचनम् अनवग्रहाणां हि मध्ये वक्ष्यति ॥

नाऽवनयामि ॥ १०७ ॥

अवेत्येतत् पदं न दीर्घमापद्यते नयामीत्येतस्मिन् प्रत्यये
यथा (५अ० २१क०) अव नयामि वैष्णवान् । धारयामीत्येत-
स्मिन् सूत्रेऽवशब्दस्य नकारे दीर्घत्वं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्ता-
दपवादः ॥

धारयाम योजाव सचस्व नुद मोषु जयतो-
रुथ रक्ष यज यच्छ मत्स्य पिपृत गायतातु
येन नकारे ॥ १०८ ॥

धारयाम योज अव सचस्व नुद मोषु जयत उरुथ रक्ष
यज यच्छ मत्स्य पिपृत गायत आतु येन एते क्स्वा नकारे
प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, धारयाम यथा (१७अ० ८०क०) धार-
यामा नमोभिः, योज यथा (३अ० ५२क०) योजान्विन्द तु
हरो, अव यथा (११अ० ४१क०) क्वा नो देव्या धिया, सचस्व
यथा (३अ० २४क०) सचस्वा नाः स्तये, नुद यथा (१५अ०
१क०) अग्ने जातान् प्रणुदा नाः, मोषु यथा (३अ० ४६क०)
मोषून् इन्द्रात् पृक्षुदेवैः, मोऽइति किम् (११अ० ४२क०)
ऊर्ध्वं पुनः ऊतये, जयत यथा (१७अ० ४६क०) प्रेता
जयता नराः, उरुथ यथा (३अ० २६क०) उरुथाणोऽअघा-
यतः, रक्ष यथा (३अ० ३०क०) रक्षा णो ब्रह्मणस्पते, यज

यथा (३३अ० ३क०) यन्मा नो मित्रावरुणा, यच्छ यथा
 (३६अ० १३क०) यच्छा नः शर्म सप्रथाः, सत्सथ यथा
 (३३अ० ३४क०) अपि यथा युवानो सत्सथा नाः, पिष्टत यथा
 (३३अ० ४२क०) निरहसः पिपृता निरवुद्यात्, गायत यथा
 (३३अ० ६२क०) उपास्मै गायता नरः, आतु यथा (३३अ०
 ६५क०) आतु नऽइन्द्र वृत्रहन्, (३३अ० ८७क०) येन यथा
 (३४अ० १७क०) येना नः पूर्वे पितरः ॥

भव च ॥ १०८ ॥

भवेत्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते नकारे प्रत्यये, यथा (१२अ०
 ११४क०) भवा नः सप्रथस्तमः सखा वृधे, पृथग्योगकरणमुत्त-
 रार्थम् ॥

सचा वरूथ्य वाजस्य पायुषु च ॥ ११० ॥

सचा वरूथ्य वाजस्य पायुः एषु च प्रत्ययेषु भवेत्येतत्पदं
 दीर्घमापद्यते, सचा यथा (३४अ० ५६क०) इन्द्र प्राशुर्भवा
 सचा, वरूथ्य यथा (३अ० २५क०) उत त्वाता शिवो भवा
 वरूथ्यः, वाजस्य यथा (१२अ० ११२क०) भवा वाजस्य
 सङ्गृथे, पायुः यथा (१३अ० ११क०) भवा पायुर्विशोऽश्वस्वा-
 ऽश्वदेव्यः ॥

अष्टक्तः सौ ॥ १११ ॥

अष्टक्तग्रहणेनेह उकारो गृह्यते नाकारो दीर्घविधानात्,
 अष्टक्त उकारो दीर्घमापद्यते सुप्रत्यये, यथा (११अ० ४२क०)
 उ सु नः ऊर्हुऽऊषुणः, (२०अ० ८१क०) गोमदेषुणा सत्या ॥

रथि तकारनकारयोः ॥ ११२ ॥

रथीत्येतत्पदं तकारनकारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते,
 यथा (१२अ० ५६क०) रथी तमए रथी नाम् ॥

अथोदारिण्यं शोच पनय सादयर्जुं वृष शत्रु,
सलक्ष्माघाघारात्यृतभवत यकारे ॥ ११३ ॥

अथ उदारिण्यं शोच पनय सादय ऋजु वृष शत्रु सलक्ष्म
घ अथ अराति ऋत भवत एते ऋक्षा यकारे प्रत्यये दीर्घ-
मापद्यन्ते, अथ यथा (१२अ० १२क०) अर्वाधुमं विमध्यमए
अथाय, उदारिण्यं यथा (१७अ० ७५क०) अस्माद्योने रुदा-
रिण्या यज, शोच यथा (३अ० ३क०) बृहच्छोचा यविष्ठर,
पनय यथा (१८अ० ६४क०) देवता पनया युजम्, सादय यथा
(११अ० ३५क०) सादया युजए सुकृतस्य योनौ, ऋजु यथा
(२५अ० १५क०) देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजु यताम्, वृष यथा
(२०अ० ४६क०) वृषायमाणो वृषभस्तुगाषाट्, शत्रु यथा (१२अ०
५क०) शत्रूयतो हन्ता, सलक्ष्म यथा (६अ० २०क०) सलक्ष्मा
यद्विषुरूपं भवति, घ यथा (७अ० ३२क०) आघ्रा येऽग्निम्,
अथ यथा (३अ० २७क०) अघ्रायुतः समस्मात्, अराति यथा
(१२अ० ५क०) अराती युतो हन्ता, ऋत यथा (१३अ० २७क०)
मधु वाताऽऽहता युते, भवत यथा (३३अ० ५१क०) अर्वाधो-
ऽअद्या भवता यजन्ताः ॥

व वृधवृजोः ॥ ११४ ॥

व इत्ययं ऋक्षो वृधवृजोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते, वृध यथा
(७अ० ३८क०) अस्मद्द्रुग्विवृधे, वृज यथा (३३अ० ४४क०)
प्र वावृजे ॥

अथ तर्धं हकारचकारभवत वृणीमहे
देवेषु ॥ ११५ ॥

अथ इत्ययं ऋक्षस्तकार हकार चकार भवत वृणीमहे देव

इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते, तम् यथा (३३अ० ८७क०)
 अद्या तमस्य महिमानम्, हकार यथा (८अ० ४५क०)
 अद्या हुवेम, चकार यथा (२१अ० १क०) हवमद्या च सृडय,
 भवत यथा (३३अ० ५१क०) अद्या भवता यजन्ताः, वृणीमहे
 यथा (३३अ० १७क०) तद्देवानामवोऽअद्या वृणीमहे, देव
 यथा (३३अ० ४२क०) अद्या देवाः ॥

न होतरि ॥ ११६ ॥

होतृशब्दे प्रत्यये अद्येत्ययं कृत्स्नो न दीर्घमापद्यते, अध-
 स्तनसूत्रेण प्राप्तस्य प्रतिषेधः, यथा (२८अ० ३४क०) तमद्य
 होतरिषितः (२१अ० ५८क०) अग्निमद्य होतारमवृणीता-
 यम् ॥

शृणुत त्विषि भ्रजि भवत पिवेत स्म तिष्ठ
 रक्षा मकारे ॥ ११७ ॥

शृणुत त्विषि भ्रजि भवत पिव इत स्म तिष्ठ रक्ष एते
 कृत्स्ना मकारे प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, शृणुत यथा (७अ० ३४क०)
 शृणुता मऽहुमए हवम्, त्विषि यथा (१६अ० १७क०) शृण्वि-
 राय त्विषौ मते । भ्रजि यथा (२८अ० २२क०) चित्तं वात-
 ऽइव भ्रजौ मान्, भवत यथा (८अ० ४क०) आदित्यासौ
 भवता सृडयन्तः, पिव यथा (३३अ० १०क०) पिबो मित्तस्य
 धामभिः, इत यथा (३३अ० ४७क०) इता मरुतो अश्विना,
 स्म यथा (३३अ० ८४क०) देवासो हिष्मा मन्वे समन्वाः ।
 तिष्ठ यथा (३३अ० १३क०) शृणुतामभि तिष्ठा महाँसि,
 तिष्ठाद्युदात्तमित्याद्युदात्तस्य दीर्घभाव उक्तः, अनुदात्तार्थ आर-
 स्मः, रक्ष यथा (२८अ० ४७क०) रक्षा माकिर्नोऽअघशः सऽ-
 ईशत ॥

विश्वदेव्यसोमौ वत्याम् ॥ ११८ ॥

विश्वदेव्यसोमावेतौ ऋस्यौ वति प्रत्यये दौर्घमापद्यते,
विश्वदेव्य यथा (११अ० ६१क०) अदितिश्चा देवौ विश्वदेव्या-
वती, सोम यथा (१२अ० ८१क०) अश्वावतीष् सोमावतीम्,
वत्यामिति किम् (२४अ० १८क०) पितृणां सोमवताम् ॥

उष महोभिर्नक्तो मीकारैकारौकारनका-
रेभ्यः ॥ ११९ ॥

उष इत्ययं ऋस्यो दौर्घमापद्यते महोभिः नक्त ईम् ईकार-
एकारौकारनकारेभ्यः परश्चेद्भवति, महोभिः यथा (२०अ०
४० । ४१क०) प्रथमानामहोभिः उषासा नक्तो वृहती,
नक्त यथा (१२अ० २क०) नक्तोषासा समनसा, ईम् यथा
(१५अ० २४क०) प्रति धेनुमिवायतीमुषासम्, ईकारात् यथा
(२८अ० १४क०) देवौऽउषासा नक्तो, एकारात् यथा (२८अ०
३१क०) यजतेऽउषाकेऽउषासा नक्तो, औकारात् यथा (२०अ०
१७क०) द्विद्येन योनाऽउषासा नक्तो, नकारात् यथा (३४अ०
४०क०) अश्वावतीर्गोमतीर्नाऽउषासः, एतेभ्यः पर इति किम्
(२०अ० ३६क०) समिहुऽइन्द्रऽउषासम् ॥

पूरुषोऽवसाने ॥ १२० ॥

पूरुष इति दौर्घी निपात्यते अवसाने चेद्भवति, यथा
(१२अ० ८१क०) न सरिष्याति पूरुषः, अवसान इति किम्
(३१अ० २क०) पूरुषऽएव ॥

पूषा जहीमस्तेष्वत्र ॥ १२१ ॥

अत्रेत्ययं ऋस्यो दौर्घमापद्यते पूषाः जहीमः ते इत्येतेषु
प्रत्ययेषु, पूषाः यथा (२५अ० २७क०) अत्रा पूषाः, जहीमः

यथा (३५अ० १०क०) अत्रा जह्नीमोऽश्विवा ये, ते यथा
(२८अ० १८क०) अत्रा ते ह् पमुत्तमम् ॥

नरस्यस्यऽऽकृषीन् नस्तऽआहुर्नियुङ्गिषु यत्र
॥ १२२ ॥

नरः सप्तऽऽकृषीन् नः तऽआहुः नियुङ्गि एतेषु प्रत्ययेषु यत्रे-
त्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते, नरः यथा (२८अ० ४८क०) यत्रा
नरः सच्च विचुद्रवन्ति, सप्तऽऽकृषीन् यथा (१७अ० २६क०)
यत्रा सप्तऽऽकृषीन् परऽ, नः यथा (२५अ० २२क०) यत्रा
नश्चक्रा जुरसं तनूनाम्, तऽआहुः यथा (२८अ० १५क०) यत्रा
तऽआहुऽ परं जुनिवम्, नियुङ्गिः यथा (१३अ० १५क०) यत्रा
नियुङ्गिः सचसे शिवाभिः ॥

अभिमाति घृतनासु सपत्न धूर्विश्व समत्सु
घृतना व्रातेभ्यः सहेः ॥ १२३ ॥

अभिमाति घृतनासु सपत्न धूः विश्व समत्सु, घृतना व्रात
इत्येतेभ्य उत्तरस्य सहेऽऽस्वो दीर्घमापद्यते, अभिमाति यथा
(१२अ० ११३क०) सुवृष्या न्यभिमातिषाहं, घृतनासु यथा
(११अ० ७६क०) जेतारमग्निमृतनासु सासृहिम्, सपत्न यथा
(५अ० १०क०) सिष्टृष्टसि सपत्नसाहौ, धूः यथा (४अ० ३३क०)
उसावेतं धूर्षाहौ, विश्वे यथा (७अ० ३६क०) विश्वासाहमवसे
नूतनाय, समत्सु यथा (१५अ० ४०क०) येना समत्सु सासहे, घृतना
यथा (१८अ० ६८क०) घृतनापाह्वाय च, व्रात यथा
(२८अ० ४६क०) सुतो वौ राउरवो वातसाहाऽ ॥

उक्थाच्च शसेः ॥ १२४ ॥

उक्त्यशब्दात्परस्य शसैर्धातोर्ङ्खो दीर्घमापद्यते, यथा
(१७अ० ३१क०) उक्त्यशसः उक्त्यशासंश्चरन्ति ॥

एवाच्छ चक्रमाय ॥ १२५ ॥

एव अच्छ चक्रम अथ एते ऋखा व्यञ्जनमात्रे दीर्घमाप-
द्यन्ते, एव यथा (१३अ० २०क०) एवा नो दूर्वं प्रतनु, अच्छ
यथा (१६अ० ४क०) गिरिशाच्छा वदामसि, चक्रम यथा
(३अ० ४५क०) यदेनश्चक्रमा वयम्, अथ यथा (२६अ० २५क०)
अथा मन्दस्वजुषाणाः ॥

विद्वा सौत्रामण्याम् ॥ १२६ ॥

विद्वा इत्ययं ऋखो दीर्घमापद्यते सौत्रामणीमन्तं मुक्ता,
यथा (१२अ० १६क०) विद्वा तैः अग्ने, असौत्रामण्यामिति
किम् (१६अ० ६८क०) याँश्च विद्वा यारं ॥ ३७ ॥ च न प्रविद्वा ॥

अधा यत्स्मग्नावायुषु ॥ १२७ ॥

अध इत्ययं ऋखो व्यञ्जनमात्रे दीर्घमापद्यते, यथा (१७अ०
६४क०) अधा मपत्नानिन्द्राग्नी मे, यत् स्मग्ना वायुः इत्ये-
तेषु प्रत्ययेषु न दीर्घमापद्यते, यत् यथा (२७अ० ६क०) अमुत्र
भूयादधु यद्यमस्य, स्म यथा (१५अ० ६२क०) अध स्म ते
व्रजनम्, ग्ना यथा (३३अ० ४८क०) रुद्रोऽधुग्नाः, वायुम्
यथा (२७अ० २४क०) अध वायुं नियुते, अयत्स्मग्नावायु-
ष्विति किम् (१६अ० ६८क०) अधा यथा नाः पितरः ॥

पूर्वी इन्द्वेष्ववायुषु ॥ १२८ ॥

इन्द्वेषु समासेषु वायुरहितेषु पूर्वः पदान्तो दीर्घमाप-
द्यते, यथा (२अ० १५क०) अग्नीषोमी, (२अ० ३क०) मित्रा
वरुणी, (२५अ० ६क०) इन्द्रावृहस्पती, इन्द्वेष्विति किम्

(४५० ३३क०) अवीरहणी ब्रह्मचोदनौ, षवायुष्विति किम्
(७५० ८क०) इन्द्रवायुभ्यान्त्वा ॥

हरि शयेत्येके ॥ १२६ ॥

हरि इत्यस्य एके आचार्या दीर्घमिच्छन्ति शयप्रत्यये, यथा
(५५० ८क०) हरि शया हरौ शया, इक इति किम् या
तेऽयम्ने हरि शया ॥

पिबा सोमं पिबा सुतस्य स्था मयो भुवो
नूरणे शमीष्व मामहानो मामहन्तामशीतम
रीरिषो रीरिषत यामयन्ति हि आ ते वर्ड्या
रयि शुधी हवच्चरा सोम सूयवसिनी श्रोता
ग्रावाणो धर्षा मानुषः पाथा दिवो युक्षा हि
गमयातमः सिञ्चता सुतम्परीवापऽउक्था
शस्त्रायत्ता हवीष्याच्या जानु क्षामा रेरिहत्
क्षामा भिन्दन्तो रुहिमा खस्तये जनयथा च
धारयाम पितरा मृधो बोधा मे विचृता बन्ध-
मवता हवेषु शृणुधी गिरो रक्षा तोकञ्चर्षणीस-
हाञ्चर्षणौधृतो येना समत्सु वनेमा तऽऋध्यामा
ते शिञ्चा सखिभ्यस्तचारयन्दीया रथेनेता
जयत वर्ड्या त्वं प्रब्रवामा घृतस्याजगन्था
परस्या ररिमा हि पुरौ तता श्लोहाकर्णशुण्डा-
कर्णौ प्रकृतिदीर्घावित्येके नौ काशाऽअनू काशेन

चक्राजरसमिथूकस्तरता सखायः सासह्वानपा-
मार्गोभयादतः ऋतीषहमभीषु सुष्टरीमा जुषा-
णा यजा देवान् येना पावकाश्चायन्तो यदी सर-
मा खदया सुजिह्व निषद्या दधिष्व सदतना
रणिष्ट न भरा चिकित्वांश् चिकित्सा गविष्टा-
ववाद्द्रक्षा चायुनक्स्त्रजा रराणः सादन्यमिति
च ॥ १३० ॥

पिबा सोमम्, पिबा सुतस्य, स्थामयो भुवः, नूरणे,
शमीष्व, मामहानः, मामहन्ताम्, अशीतम्, रीरिषः, रीरि-
षत, यामयन्ति, हिष्मा ते, वर्द्धया रयिम्, शुधी हवम्, चरा
सोम, सूयवसिनी, श्रोता ग्रावाणः, धर्षा मानुषः, पाथा दिवः,
युक्षा हि, गमयातमः, सिञ्चता सुतम्, परीवापः, उक्था
शस्त्राणि, अत्ता हवींषि, आच्या जानु, चामा रेरिहत्,
चामा भिन्दन्तः, रुहेमा स्वस्तये, जनयथा च, धारयाम,
पितरा मृधः, बोधा मे, विचृता बन्धम्, अवता ह्वेषु, शृणुधौ
गिरः, रक्षा तोकम्, चर्षणीसहाम्, चर्षणीधृतः, येना समस्तु,
वनेमा ते, ऋध्यामा ते, शिञ्चा सखिभ्यः, तत्रारथम्, दीया
स्थेन, इता जहत, वर्द्धया त्वम्, प्रब्रवामा धृतस्य, आजगन्था
परस्थाः, ररिमा हि, पुरी तता, झीहाकर्णः, शृण्ठाकर्णः, नौ
काशाः, श्नू काशेन, चक्राजरसम्, मिथूकः, तरता सखायः,
सासह्वान, अपामार्गः, उभयादतः, ऋतीषहम्, अभीषु,
सुष्टरीमा जुषाणा, यजा देवान्, येना पावक, अश्चायन्तः,
यदी सरमा, खदया सुजिह्व, निषद्या दधिष्व, सदतना रणि-

दृम, भरा चिकित्वान्, चिकित्सागविष्टौ, अवाददत्, रक्षा
 च, आयुनक्सजा रराणः, सादन्यम्, एते ऋक्षा दीर्घमाप-
 यन्ते । पिब सोमम् यथा (२६अ० ४क०) पिब सोमं शत-
 क्रतो, (७अ० ३६क०) पिब सोमं मनुष्वधं मदाय, पिब सुतस्य
 यथा (३३अ० ७०क०) पिब सुतस्यान्धसो मदाय, स्थ मयो
 भुवः यथा (११अ० ५०क०) आपो हि ष्ठा मयो भुवः, नु रणे
 यथा (१७अ० १०क०) तूर्वन्नयामन्नेतश्च नू रणे, शमीष्व यथा
 (१अ० १५क०) हविः शमीष्व, समहानः यथा (१७अ० ५५क०)
 समिधेऽग्न्यावधिं मामहानः, समहन्ताम् यथा (३३अ०
 ४२क०) तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम्, अग्निं तम यथा
 (२अ० २०क०) अग्ने दध्यायोऽशीतम, रौरिषः यथा (१६अ०
 १६क०) मानोऽव्यखेषु रौरिषः, रौरिषत यथा (२५अ० २२क०)
 मा नो मध्या रौरिषतायुः, यमयन्ति यथा (२५अ० ३८क०)
 प्रिया देवेष्वायामयन्ति, हि स ते यथा (३अ० ४६क०) अस्ति
 हिमा ते, हीति किम् (१५अ० ६२क०) अध स ते ब्रजनम्,
 वर्डय रयिम् यथा (३अ० १४क०) अथा नो वर्डया रयिम्,
 शुधि हवम् यथा (२१अ० १क०) इमं मे वरुण शुधौ हवम्,
 चर सोम यथा (४अ० ३७क०) प्रचरा सोम दुय्यन्, श्रोत
 गावाणः यथा (६अ० २६क०) श्रोता गावाणो विदुषो न
 युञ्जम्, धर्ष मानुषः यथा (६अ० ८क०) मुञ्चामि धर्षा मानुषः,
 पाथ दिवः यथा (८अ० ३१क०) पाथा दिवो विमहसाः, युक्ष
 हि यथा (८अ० ३४क०) युक्षा हि केशिना हरौ, गमय
 तमः यथा (८अ० ४४क०) अधरं गमया तमः, सिञ्चत यथा
 (१८अ० २क०) परीतो पिञ्चता सुतम्, परि वापः यथा (१८अ०
 २१क०) परी वापः पयो दधि, उक्थ शस्त्राणि यथा (१८अ०
 १८क०) कुन्दो भिरुक्था शस्त्राणि, अत्त हवीषि यथा (१८अ०

६६क० अत्ता हृवोऽधि प्रयतानि बृहिषि, आद्य जानु यथा
 (१६अ० ६२क०) आद्या जानु दक्षिणतः । आम रेरिहत् यथा
 (१२अ० ६क०) आमा रेरिहद्दीरुधः, आम भिन्दन्तः यथा
 (१६अ० ६६क०) आमा भिन्दन्तोऽग्रणीः । रुहेम स्वस्तये
 यथा (२१अ० ६क०) अस्वन्तीमा रुहेमा स्वस्तये, जनयथ च
 नः यथा (११अ० ५२क०) आपो जनयथा च नः, धारय मयि
 यथा (११अ० ५८क०) धारया मयि प्रजाम्, तर सधः यथा
 (११अ० ७२क०) अग्ने त्वन्तरा सधः, बोध मे यथा (१२अ०
 ४२क०) बोधा मे अस्य, विचृत बुन्धम् यथा (११अ० ६३क०)
 विचृता बुन्धमेतम्, अवत ह्वेषु यथा (१७अ० ४३क०) देवा
 अवता ह्वेषु, शृणुधि गिरः यथा (१३अ० ५२क०) प्राहि
 शृणुधी गिरः, रक्ष लोकम् यथा (१३अ० ५२क०) रक्षा लोक-
 मुत्तकना, चर्षणिसहाम् यथा (२८अ० १क०) चर्षणीसह्रा
 वेत्वान्यस्य, चर्षणिधृतः यथा (७अ० ३३क०) ओमाससर्षणी-
 धृतः, येन समत्सु यथा (१५अ० ४०क०) येना समत्सु मास-
 हः, वनेम ते यथा (१५अ० ४०क०) वनेमा तेऽश्रुभिष्टिभिः,
 ऋध्याम ते यथा (१५अ० ४४क०) ऋध्यामा तऽश्रोहैः, शिच
 सखिभ्यः यथा (१७अ० २१क०) शिच्चा सखिभ्यो हृविषि, तत्र
 रथम् यथा (२६अ० ४५क०) तत्रा रथमुप शम्भठः सदेम,
 दीय रथेन यथा (१७अ० ३६क०) बृहस्पते परि दीया रथेन,
 इत जयत यथा (१७अ० ४६क०) प्रेता जयता नरः, वर्धय
 त्वम् यथा (१७अ० ५२क०) तमग्ने वर्धया त्वम्, प्रब्रवाम
 घृतस्य यथा (१७अ० ६०क०) वयन्नाम प्रब्रवामा घृतस्य, जगन्
 परस्याः यथा (१८अ० ७१क०) परावतऽप्राजगन्ता परस्याः,
 ररिम हि कामम् यथा (१७अ० ७५क०) वयन्तेऽश्रुय ररिमा
 हि कामम्, पुरि तता यथा (११अ० ८क०) अन्तरिक्षं पुरी

तथा, अस्त्र पदस्यापवादोऽभिप्रेतः तथा हि, (३९अ० ६क०)
 पु॒शुपतेः॑ पु॒रौतदित्ये॑ तदपि भवति, झौहाकर्णः शुण्ठाकर्णः
 एतौ शब्दौ प्रकृतिदोषावित्येके आचार्या मन्वन्ते, यथा
 (२४अ० ४क०) झौहाकर्णः शुण्ठाकर्णः, नि काशाः यथा
 (२४अ० १८क०) ब्रुभुनौ काशाः पिट्टणाम्, अनु काशेन
 यथा (२५अ० २क०) अन्तरमनू काशेन, चक्रजरसम् यथा
 (२५अ० २२क०) यज्ञा नश्च क्रा जरसन्तनूनाम्, मिथु कः यथा
 (२५अ० ४३क०) गात्राण्यसिन्ना मिथू कः, तरत सखायः यथा
 (३५अ० १०क०) प्रतरता सखायः, ससहान् यथा (३९अ०
 ७क०) सासुहृन्नाभियुग्वा च, अपमार्गं यथा (३५अ० ११क०)
 अपा मार्गं त्वमस्मत्, उभय दतः यथा (३१अ० ८क०) ये के
 चो भूयादतः, अति षहम् यथा (२६अ० ११क०) तवो दस्म-
 स्तौषहम्, अभि सु यथा (३६अ० ६क०) अभौ षुणः सखी-
 नाम्, सुष्टरीम जुषाणा यथा (२९अ० ४क०) बर्हिः सुष्टरीमा
 जुषाणा, यज देवान् यथा (३३अ० ३क०) यज्ञा देवाः ऋत-
 म्बृहत्, येन पावक यथा (३३अ० ३२क०) येना पावक
 चक्षसा, अश्वयन्तः यथा (२७अ० ३६क०) अश्वयन्तो मघवन्,
 यदि सरमा यथा (३३अ० ५६क०) विदद्यदौ सरमा, स्वदय
 सुजिह्व यथा (२९अ० २६क०) समञ्जन् स्वदया सुजिह्व, निषद्य
 दधिष्व यथा (२६अ० २३क०) बर्हिषा निषद्या दधिष्व ।
 सदतन रणिष्टन यथा (२६अ० २४क०) सदतना रणिष्टन, भर
 चिकित्वान् यथा (३४अ० १४क०) उत्तानायामवभरा चिकि-
 त्वान्, चिकित्सगविष्टौ यथा (३४अ० २३क०) प्रचिकित्सा-
 गविष्टौ, अवददत् यथा (३४अ० ३६क०) भग्नेमा धियमुदद्या
 ददन्तः, रक्ष च यथा (३४अ० २७क०) रक्षा च नोऽपि च
 ब्रूहि देव, अयुनक् यथा (२९अ० १३क०) यमेन दत्तं जित-

एनमायुनक्, सृज रराणः यथा (२७अ० २१क०) वनेस्यते-
 ऽवसृज्जा रराणः, सदन्धम् यथा (३४अ० २१क०) माटन्धु
 विट्ठ्यम् ॥

अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्यायाः ॥१३१॥

ऋसो दीर्घः प्लुतः सानुनासिको निरनुनासिक उदात्तो-
 ऽनुदात्तः स्वरित इति स्वरधर्माः तत्र पदे दृष्टस्यान्यथाभावो
 विकार उच्यते स चात्र स्वरे एवाधिकृतो न व्यञ्जने यतो दीर्घ-
 मित्यारभ्यते अत इहापि स्वरस्यैवानुनासिक्यं विकार उच्यते
 इयांस्तु विशेषः यत्र नकारमकाराविव परभूतौ तयोश्च विकारे
 सति स्वरस्य विकारः । यत्र तु तयोः प्रकृतिभावो वा लोपो
 वा तत्र स्वरस्यापि विकारो न भवति, यथा (१२अ० ७०क०)
 अस्मान् सौते इत्येवमादि, (४अ० ८सू०) यद्यागन्तस्यासंशब्द-
 नात्, यमित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तलोपधाभूतः स्वरोऽनुना-
 सिकं स्वरं विकारमापद्यते इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति
 (अ० ३ । सू० १३४ । १३५) “नू.” “चच्छयोः शम्” यथा (२४
 २६ । २४ । २८) प्लुषीन् चक्षुषे वाचे प्लुषींश्चक्षुषे, गवयान्
 त्वष्ट्रे बृहस्पतये गवयास्त्वष्ट्रेऽउष्ट्रान् ॥

स्वर औपशविः ॥ १३२ ॥

औपशविराचार्यः स्वरणव प्रत्यय उपधानुनासिक्यमि-
 च्छति, नुरिति वक्ष्यति अतस्तस्यैव परभूतो यः स्वर उक्तः
 उपधा च तस्यैव ग्राह्या, यथा (२६अ० १०क०) महान् इन्द्रः
 म०हं २॥ इन्द्रो वज्रं हस्तः, (११अ० ८२क०) खान् अहम् उक्त्र-
 यामि स्वां २॥ अहम्, (७अ० ३७क०) शन्नून् अप जृहि शन्नू १ ॥
 रप० मृधो नुदस्व, स्वर इति किम् (२४अ० २८क०) गवयान्
 त्वष्ट्रे गवयांस्त्वष्ट्रे ।

अनुस्वारेण व्यञ्जने ॥ १३३ ॥

नकारात् परे व्यञ्जनेऽनुस्वारेण व्यवधानमिच्छत्यागमि-
केन औपशविराचार्यः, अथ च उपधानकारयोरितरो भवति
यत्र नकारस्य शकारः सकारो वा विहितस्तत्रापि भवति,
(४अ० १८०) “अनुस्वार ठं रोषिस्वति” वचनात्, यथा
मुष्ठीन् चक्षुषे मुष्ठींश्चक्षुषे, गवयान् त्वष्ट्रे गवयांस्त्वष्ट्रे ॥

नुः ॥ १३४ ॥

नकारोऽधिकृतो वेदितव्यः ॥

चच्छयोः शम् ॥ १३५ ॥

चकारच्छकारयोः प्रत्यययोर्नकारः शकारमापद्यते
अनुनासिकं चोपधा, यथा (१६अ० ५क०) अहीन् च
अहींश्च सर्वांन्, मुष्ठींश्चक्षुषे, छकारोदाहरणं मृग्यम्, रूपो-
दाहरणन्तु विद्यते यथा विद्वान् छकारः विद्वान्छकारः ॥

तथयोः सम् ॥ १३६ ॥

तकारश्चकारयोः प्रत्यययोर्नकारः सकारमापद्यते अनुना-
सिकं चोपधा, यथा (२४अ० २८क०) गवयान् त्वष्ट्रे गवयां-
स्त्वष्ट्रे, (१७अ० ११क०) अन्यान् ते अन्यांस्ते, यकारस्य रूपो-
दाहरणम् यथा विद्वान् यकारः विद्वान्यकारः ॥

दधन्वान् खवान्यकारे लोपम् ॥ १३७ ॥

दधन्वान् खवान् एतौ नकारौ यकारे प्रत्यये लोपमा-
पद्यते, अत्र च लोपविधानादुपधानुनासिक्यमपि न भवति,
यथा चीकृतम् खराणामानुनासिक्यं प्रतिजानन्ति सर्वदा, वर्ज-

यित्वा तमाकारं यत्र लोपो विधीयते, यथा (१८अ० २क०)
दधन्वान् यः दधन्वा यो नर्थोऽश्मप्लुन्तरा, स्वान् यथा
(३४अ० २६क०) स्ववायात्स्वर्वाङ् ॥

रयिष्टधे च ॥ १३८ ॥

रयिष्टध इत्येतस्मिंश्च प्रत्यये पूर्वी नकारो लोपमापद्यते,
यथा (२७अ० २३क०) अन्नान् रयिष्टधः पीवोऽन्नान् रयि-
ष्टधः, उक्तहेतुत्वादत्राप्युपधानुनासिक्चन्न भवति ॥

नपुठ्ठं सकादिकारस्य ॥ १३९ ॥

नपुंसकादुत्तरो यो नकारस्तस्य सम्बन्धिन इकारस्य लोपो
भवति, यथा (३७अ० ५३क०) एमन् सादयामि, भस्मन् साद-
यामि, एमनि भस्मनीति प्राप्ते इकारलोपश्चान्दसः, नपुंस-
कादुत्तरस्येकारस्य लोप उक्तोऽनपुंसकादपि भवति । यथा
(१७अ० १क०) अश्मन्नूर्जम् अश्मनीनि प्राप्ते ॥

न सप्तम्यामन्वितयोः ॥ १४० ॥

सप्तम्यामन्वितयोर्विभक्तयोः सम्बन्धिन इकारस्य न लोपो
भवति, यथा (१३अ० ५३क०) अपान्त्वा सध्विषि, अपान्त्वा
पाथसि, एते सप्तम्या उदाहरणे (१अ० २५क०) हे पृथिवि
भ्रामन्वितविभक्तेरुदाहरणम् अनकारार्थ आरम्भः ॥

नृन्पकारे विसर्जनौयम् ॥ १४१ ॥

नृनित्ययं नकारः पकारे प्रत्यये विसर्जनौयमापद्यते अनु-
नासिकं चोपधा, यथा (१३अ० ५२क०) नृन् पाहि नृः पाहि
शृणुधी गिरः ॥

शत्रून् परिधीन् क्रतून् वनस्पतौन् खरे
रेफम् ॥ १४२ ॥

शत्रून् परिधीन् क्रतून् वनस्पतीन् एते नकाराः स्वरैः प्रत्यये शत्रून् रेफमापद्यन्ते अनुनासिकं चोपधा, शत्रून् यथा (७अ० ३७क०) अप जुहि शत्रूँ १॥रपृमृध॥ । परिधीन् यथा (१८अ० ५३क०) इन्वन्न दातः परिधीँ १॥ रम॥, क्रतून् यथा (१८अ० ४०क०) अग्ने क्रत्वा क्रतूँ १॥ रनुँ, वनस्पतीन् यथा (१३अ० ७क०) ये वा वनस्पतीँ १॥रनुँ ॥

आकारोपधो यकारम् ॥ १४३ ॥

आकारोपधो नकारो यकारमापद्यते स्वर इत्यनुवर्तते अनुनासिकं चोपधा, यथा (७अ० ४०क०) महान् इन्द्रः महान् य इन्द्र इत्येवं संहिता प्राप्नोति ततो (४अ० १२५सू०) “यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः” इति यकारलोपे कृते “न परकालः पूर्वकाले पुनरिति” सन्धिर्न भवति ततो मह्ना २॥५ इन्द्र इत्येतद्रूपं सम्भवति, ननु यथा (प्रा० ३अ० १३७सू०) “दधन्वान् स्ववान् यकारे लोपः” इति नकारलोपे कृते सत्युपधानुनासिक्यन्न प्रवर्तते एवमिहापि नकारस्य यकारोभूतस्याश्रवणादुपधानुनासिक्यन्न प्रवर्तते तत्कथमुपधानुनासिक्यमिति लुप्तस्यापि स्वकार्यकारणादित्यदोषः, यदि हि यकारो व्यञ्जनकार्यं न कुर्यात् कथमिह स्वरयोः सन्धिर्न स्यात् अतः स्वकार्यकारणादुपधानुनासिक्यमपि भवति यथा (७अ० ४०क०) वृष्टिमान् इव पुजन्त्यो वृष्टिमा २॥५ इव ॥

न तमे ॥ १४४ ॥

यन्नकारस्य तकारे प्रत्यये विहितन्तत्तमप्रत्यये न भवति, यथा (८अ० ४८क०) मदिन् तमानाम् मुदिन्तमानान्त्वा, मधुन् तमानाम् मुधुन्तमानान्त्वा, तथयोः समित्यस्यापवादः ।

निर्जगन्वान् तमसि ॥ १४५ ॥

निर्जगन्वानित्ययं नकारस्तमसि प्रत्यये न विकारमाप-
द्यते, यथा (१२अ० १३क०) निर्जगन्वान् तमसः निर्जगन्वान्त-
मसो ज्योतिषागात् ॥

धामञ्चू चिकित्वास्व पूषन्वन्विति च ॥ १४६ ॥

धामन् शत्रून् चिकित्वान् त्वम् पूषन् अवन एते नकारा
न विकारमापद्यन्ते । धामन् यथा (१७अ० ८८क०) धामन्ते
विश्वं भुवन्म् । शत्रून् यथा (१८अ० ७१क०) शत्रून्ताडि
विश्वो नुदस्व । चिकित्वान् त्वम् यथा (२८अ० २५क०)
आ च वह मित्र महश्चिकित्वान्वम् । त्वमिति किम् (७अ०
१५क०) स प्रथमो ब्रह्मस्यतिश्चिकित्वास्तस्मै । पूषन् यथा
(३४अ० ४१क०) पूषन्तव व्रते वयम् । अवन यथा (२८अ०
२२क०) तव शरीरं पतयिष्युर्वन्तव चित्तम् । इति चेत्य-
स्यावयवस्यार्थः । इति शब्दः प्रकारदर्शनार्थः । यथा अधस्तन-
सूत्रयोस्तकारे नकारस्य प्रकृतिभावः एवमिहापि नकारस्य
प्रकृतिभाव एव तथा च व्याख्यातम् । चकारस्तकारापवादाव-
धिद्योतनार्थः ॥

अश्वदादौ चाध्याये ॥ १४७ ॥

स्वर इति वर्तते अश्वस्तूपर इत्येतस्मिन्नध्याये नकार
आकारोपधः स्वरे प्रत्यये प्रकृत्या भवति । “आकारोपधो
यकारम्” इत्यस्यापवादः । यथा (२४अ० १८क०) शिशुमारान्
कालभते समुद्राय शिशुमारानालभते । मण्डूकान् अद्भ्यः
मण्डूकान्द्वयः । स्वरानुवृत्तिरिति किम् गव्योस्वष्ट्रे, भुषी-
श्चक्षुषे ॥

मनुष्यास्तल्लोकानमिवानुदि ॥ १४८ ॥

मनुष्यान् तान् लोकान् अमितान् एते नकाराः प्रकृत्या
भवन्ति उदि उपसर्गे प्रत्यये । मनुष्यान् यथा (६अ० ३१क०)
मनुष्यान् उत् मनुष्यानुदजयताम् । तान् यथा तान् उत्
तानुजेपम् । लोकान् यथा लोकोकानुदजयताम् । अमि-
वान् यथा (११अ० ८२क०) क्षिणोमि ब्रह्मणामितानुव्यामि
स्वान् ॥

आप्नोतीत्योश्च ॥ २४६ ॥

आप्नोती, प्रत्यये इती च नकारो न विकारमापद्यते ।
आप्नोति, यथा (१६अ० २६क०) भवान् आप्नोति इडाभिर्भ-
क्षानाप्नोति । इति यथा (११अ० ५६क०) अप्यान् इति
अदितिः अप्यानिति ॥

सङ्क्रमे च वैष्णवान् ॥ १५० ॥

वैष्णवानित्ययं नकारो न विकारमापद्यते स्वरं प्रत्यये ।
सङ्क्रमश्च क्रमे भवति अतः क्रमसंहितायामित्यर्थः यथा (५अ०
२६क०) वैष्णवान् अथ वैष्णवानव ॥

गृहानैमि गृहानुपह्वयामहे वर्चस्वानहम्-
नुष्यानन्तरिक्षमग्निश्वात्तानृतुमतः पयस्वानग्ने
तानश्विना पतङ्गानसन्दितः स्वर्गानपां पतिः
सपत्नानिन्द्रसपत्नानिन्द्राग्नी नभस्वानार्द्रदा-
नुर्विद्वानग्नेर्देवानसेधतानङ्गानाशुरथैतानष्टौ वि-
रूपानालभत एतावानस्यायुष्मानग्ने वायव्याना-
रण्याः प्रविद्वानग्निनानङ्गानधोरामौ शबूननुयं-
व्यातुधानानस्यादस्मानरिष्टेभिरिति ॥ १५१ ॥

एतेषां द्विपदानां पूर्वं पदान्तीया नकाराः प्रकृत्या भवन्ति ।
 (३५० ४१क०) गृहानैमि मनमा मोदमानः । (३५० ४२क०)
 गृहानुपह्वयामहे । (८५० ३८क०) वर्चस्वानुहं मनुष्येषु ।
 (८५० ६०क०) मनुष्यान्तरिक्षमगन् । (१८५० ६१क०) अग्नि-
 स्वात्तावृतुमतो हवामहे । (२०५० २२क०) पर्यस्वानग्न-
 ऽश्वागमन्तम् । (२१५० ४२क०) तानश्विना सरस्वती ।
 (१३५० १०क०) तपूँष्यग्नेजुह्वा एतज्ज्ञानसन्धितः । (१३५०
 ३१क०) स्वर्गानपां पतिर्विष्टभः । (१७५० ६४क०) अथा
 सपत्नानिन्द्राग्नौ मे । (१८५० ४५क०) सुमुद्गोऽसि नभस्वाना-
 र्द्धदानुः । (१७५० ६६क०) प्राचीमनुप्रदिश प्रेहि विद्वानग्नेः ।
 (१८५० ७५क०) देवानसेधता मन्त्रना । (२२५० २२क०)
 अनुङ्गानाशुः सप्तः पुरन्धिः । (३०५० २२क०) अथैता-
 नष्टौ विरूपाक्षानलभते । (३१५० ३०क०) एतावानस्य महिमा ।
 (३५५० १०क०) आयुष्यानग्ने हविषा हृधानः । (३१५०
 ६०क०) वायव्या नारय्या ग्राम्याश्च ये । प्रविद्वानग्निना ।
 (२८५० ५८क०) अनुङ्गानधो रामौ । (३३५० ८०क०) शत्र-
 ननु यैविश्वे मदन्त्यूमाः । नकारस्य रेफापवादः । इतरत्र तु
 सर्वत्र यकारापवादः । (३४५० २६क०) अपसेधनक्षसो यातु-
 धानानस्थात् । (३४५० ३०क०) युभिरक्तुभिः परिपातम-
 क्षानरिष्टेभिः ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ १५२ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

आनन्दपुरवास्तव्यव्यटस्तुना उवटेन कृते मातृमोदाख्ये

प्रातिशाख्यनिर्मलभाष्ये तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अनुस्वारः० रोषसु मकारः ॥ १ ॥

अनितावध्याय इत्यनेन सूत्रेण योऽवधित्वेन वर्णितः ।
 अतोऽवधिपरिज्ञापनार्थमध्यायसमाप्तिः कृता कात्यायनाचार्येण ।
 आह च । अनितावध्याय इति कृतं सूत्रं यतः पुरा ।
 अतस्तदवधिप्रसिद्धिः क्रियतेऽध्यायसङ्ग्रहा । अत्रावधिसमाधीतं
 पदमन्तर्विकारिमत् । आचार्येणोच्यते तस्य प्रागुक्त्यादिप्रयोजनम् ।
 मकारोऽनुस्वारमापद्यते रोषसु प्रत्ययेषु । रेफे यथा
 (८अ० ३क०) अ॒पा॒म् रसे॑न । अ॒पा॒म् रसे॑न वरु॑णः । ऊ॒षसु
 यथा (१७अ० ७६क०) त्वाम् श॒श्वन्तः त्वा॑म् श॒श्वन्तः॒ऽउ॒च॒प॒यन्ति
 वा॒जाः । (४अ० २५क०) दे॒व॒र्ठं॑ स॒वितार॑मो॒ष्ठ्यो॒म् । (१३अ०
 १०क०) त॒पू॒म् पि॑ त॒पू॒म् पि॑ । (८अ० २३क०) उ॒रु॒र्ठं॑ हि राजा ॥

नुश्चान्तःपदेऽरेफे ॥ २ ॥

नकारोऽनुस्वारमापद्यते । चशब्दान्मकारश्च । पदस्य
 मध्ये अरेफे रेफशब्दस्य पर्युदासात् । ऊ॒षसु॒वानु॒स्वारा॒पत्ति॒-
 भ॒वति॒ । यथा (८अ० १८क०) ज॒क्षि॒वान् सः । ज॒क्षि॒वा॒म्
 स॒म् । (८अ० १८क०) प॒पि॒वान् सः । प॒पि॒वा॒म् स॒म् । (१३अ०
 १०क०) त॒पू॒म् पि॑ त॒पू॒म् पि॑ । (१७अ० ७५क०) ह॒वी॒न् पि॑ ।
 ह॒वी॒न् पि॑ । एते नकारप्रकृतयोऽनुस्वाराः ॥

वर्ठं०श् ॥ ३ ॥

वनतेर्धातोर्वमतेरुणादेर्यो वशप्रत्ययः । वनतेर्वमतेर्धातो
 रीणादिकशप्रत्यये नकारप्रकृतिर्मकारप्रकृतिर्वाऽनुस्वारः ।
 सुन्देहात्मकारेण कण्ठरवेण सूत्रं कृत्वा पठितः । अतो
 नकारप्रकृतिर्वा मकारप्रकृतिर्वाऽनुस्वारः । (१६अ० ४३क०)

किम् शिलाय किठुं शिलाय (२३० २५क०) अक्रएस्तु ।
(२५३ ४५क०) पुठुं सः । एते मकारप्रकृतयोऽनुस्वारा
भवन्ति । एवमन्येऽप्यन्वेषितव्याः । अरेफ इति किम् । वृश्चः ।
(११३ ७४क०) यडुच्चोऽश्ति सर्पति ॥

अनुनासिका चोपधा ॥ ४ ॥

अतोऽधिकाराद्यमन्यं विकारं वक्ष्यामो मकारनकारयो-
स्तत्रानुनासिका चोपधा भविष्यतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् ।
ननु “अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः” इति उपधाऽनुना-
सिक्यं विहितमेव किमनेन सूत्रेण क्रियते । एवन्तर्हि व्यव-
स्थार्थं वचनम् । यस्मिन् पक्षे अनुस्वारो न भविष्यति । तस्मिन्
पक्षे उपधाया अनुनासिक्यं भविष्यति । अधिकारार्थोऽयमा-
रम्भः ॥

लोपं काश्यपशाकटायनौ ॥ ५ ॥

काश्यपशाकटायनावाचार्यौ मकारनकारयोर्लोपं मन्यते ।
अस्मिन् पक्षे वाक्यद्वयम् । अनुनासिका चोपधा भवति । यथा
अपाँ रसेन । पक्षे अपाँ रसेन । त्वाँ शश्वन्तः । त्वाँ
शश्वन्तः । तँ सवितुः । ताँ सवितुः । तँ हि । त्वाँ
हि । तपूँषि । तपूँष्यग्ने । अक्रँस्तं । अक्रँस्तं । किँ
शिलाय । किठुं शिलाय । (२०३ १२क०) यजूँषि ।
यजूँषि सामभिः ॥

प्रकृत्या सम्माट्साम्बाजि ॥ ६ ॥

सम्माट्शब्दे समः सम्बन्धी मकारो रेफे परभूते प्रकृत्या
भवति, तथा साम्बाज्यशब्दे समो मकारो रेफे परे सति
प्रकृत्या भवति । यथा (२०३ ५क०) सम्बाडिति सम् । राट् ।

सम्भाट्चक्षुः । (४अ० २४क०) साम्राज्यमिति साम् ।
राज्यम् । साम्राज्यकृच्छेति मे । (१८अ० ३७क०) साम्राज्ये-
नाभिषिञ्चामि ॥

शं चे पकारादुकारोदयात् ॥ ७ ॥

पकारादुकारोदयात्परो मकारः शकारमापद्यते, चकारे
परभूते अनुनासिका चोपधा भवति । यथा (३०अ० २२क०)
पुम् चली । पुँश्चली क्तियः । च इति किम् । (२५अ० ४५क०)
पुँश्चः सः । पकारादुकारोदयादिति किम् । (१६अ० ८क०)
प्रमुँश्च । (२अ० २३क०) विमुँश्चति ॥

समन्तःपदे कखपफेष्वनूष्मपरेषु ॥ ८ ॥

सकारमापद्यते मकारः पदमध्ये कखपफेषु प्रत्ययेषु किं
विशिष्टेषु अनूष्मपरेषु यदूष्माणः परभूता न भवन्ति अनुना-
सिका चोपधा । यथा (७अ० १४क०) सम् कृतिः । संस्कृतिः ।
पुम् खाताः । पुँस्खाताः । पुम् पुत्राः । पुँस्पुत्राः । पुम्
फलाः । पुँस्फलाः । अनूष्मपरेष्विति किम् । सम् चरे । सुह-
रेऽमृतऽइति ॥

नुश्चाम्नेडिते ॥ ९ ॥

नकारः चशब्दान्नकारः सकारमापद्यते अनुनासिका
चोपधा आम्नेडिते पदे कखपफेष्वनूष्मपरेषु । पदमध्ये यथा
कान् करवाणि । कौंस्करवाणि । कान् कानामन्त्यति । कौंस्का-
नामन्त्यति आम्नेडिते किम् । कान् करवाणि । इह यान्यु-
दाहरणानि संहितायां नोपलभ्यन्ते तेषामपि लक्षणं प्रस-
ङ्गात् क्रियमाणं न विरुध्यत एव यथा जलाहरणस्य मत्स्या-
हरणं पुष्पाहारस्य फलाहरणं च न विरुध्यते ॥

अन्तस्थामन्तस्थाखनुनासिकां परसस्थानाम्

॥ १० ॥

अन्तस्थामापद्यते मकारः अन्तस्थासु परभूतासु परस्था
अन्तस्थायाः समानस्थानां यदि नामानुनासिकां समानाम् ।
यथा (१अ० २२क०) सम् यौमि । संयौ मीदम् । (११अ० १३क०)
रासभम् युवम् । युक्ताद्याः रासभंयुवम् । (१अ० २१क०) सम्
वपामि । संवपामि । (२०अ० २५क०) तम् लोकम् । तल्लोकं
पुण्यम् । रेफेऽनुस्वारो विहितः ।

हि ॥ ११ ॥

“छान्तराः कालाः” इत्युक्तम् । अतस्तत्कां वधियोतनार्थं
हिगद्यः ॥

स्पर्शं परपञ्चमम् ॥ १२ ॥

मकारः स्पर्शं प्रत्यये परस्य प्रत्ययभूतस्य पञ्चममापद्यते ।
परः स्पर्शो यस्मिन् वर्गे तस्य वर्गस्य पञ्चममित्यर्थः । यथा (४अ०
११क०) व्रतम् कण्ठत । व्रतङ्कण्ठत । (१अ० ५क०) व्रतम् चरि-
थामि । व्रतचरिथामि । (२अ० १२क०) एतम् ते देव । एतन्ते
देव सवितः । (१८अ० ६८क०) इदम् पिबभ्यः । इदमि-
दभ्यो नमः । (१२अ० ४६क०) सम् ज्ञानमसि । सञ्ज्ञान-
मसि ॥

तकारो ले लम् ॥ १३ ॥

तकारो लकारे प्रत्यये लकारमापद्यते । यथा (१४अ०
३१क०) आसीत् लोकम् । आसील्लोकम् । (१२अ० ४५क०)
परिचित् लोकम् । परिचिल्लोकम् । क्रमसंहितोदाहरणम् ॥

नुस्वाऽनुनासिकम् ॥ १४ ॥

नकारो लकारप्रत्यये लकारमापद्यते । यदि समाना-
नुनासिकम् । यथा (३अ० २१क०) अस्मिन् लोके । अस्मिन्लो-
केऽस्मिन् चये । (८अ० ३१क०) त्रीन् लोकान् । त्रीं लोका-
नुदजयत् ॥

द्वौ ताभ्यां सकारे ॥ १५ ॥

ङकारनकारौ यथासङ्गं ककारतकाराभ्यां व्यवधीयेते-
सकारि प्रत्यये । यथा (१८अ० ३क०) प्राङ् सोमः । प्राङ्क्सा
मोऽति द्रुतः । प्रत्यङ् सोमः । प्रत्यङ्क्सोमोऽतिद्रुतः ।
(१३अ० ३१क०) त्रीन् समुद्रान् । त्रीन्समुद्रान्समसृपत् ।
(१२अ० ७०क०) अस्मान् सीते । अस्मान्सौते पर्यसा ॥

न दाल्भ्यस्य ॥ १६ ॥

दाल्भ्यस्याचार्यस्य मते नैतावागमौ भवतः । प्राङ्सोमः +
प्रत्यङ्सोमः + । त्रीन् समुद्रान् । अस्मान्सौते ॥

रलाटलवर्णाभ्यामूष्मणि खरोदये सर्वत्र ॥ १७ ॥

रेफलकारौ ऋलवर्णाभ्यां ऋलसदृशश्रुतिभ्यां यथासंख्यं
व्यवधीयेते ऊष्मणि परभूते स्वरपरे सर्वत्र संहितायां पदे च ।
अन्तःपदे नानापदे च यौ तौ विधायकावुक्तौ तौ स्वरावुत
व्यञ्जनाविति । शृणु । ऋलस्वरसदृशौ व्यञ्जनावर्द्धमात्रका-
विति ब्रूमः । तौ स्वरभक्तिरित्यन्येषु पदेषु प्रसिद्धौ । न चैतौ
वर्णौ रेफलकारयोरुष्मणां च मध्यवर्तिनावपि सन्तौ संयो-
गस्य विघातं कुरुतः । स्वरसदृशत्वात् । तथा चाह शौनकः ।
“न संयोगं स्वरभक्तिर्विहन्ति” यथा (३अ० ३८क०) गार्ह-
पत्यः । अत्र हकाररेफयोरन्तरावपि स्वरभक्तिः सती रेफह-
कारयोः संयोगं न विहन्ति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । (१२अ०
८८क०) अग्निं सऽउपचितामसि । (५अ० ४३क०) अतवल्गः ।

(२३अ० ५१क०) उ'पवल्हामसि त्वा । पदमध्योदाहरणम्
(२अ० ६क०) वेहोतम् । (२२अ० ११क०) सुवितुर्हवामहे ।
स्वरोदय इति किम् । (२१अ० ४३क०) प्राखृतः । (२८अ०
१क०) द्विवो वर्षन् । (२५अ० १क०) सृष्टुर्वर्त्तः । (२५अ०
६क०) अशुभिर्ज्ञादुनीः ।

प्रगृह्यं चर्चायामितिना पदेषु ॥ १८ ॥

प्रगृह्यसंज्ञकं यत्पदं तच्चर्चायां परभूतायामितिना आग-
मिकेन व्यवधीयते । चर्चाशब्देन इतिकरणात्परतो या तस्यैव
पदस्य द्विरुक्तिः सोच्यते । पदेष्वित्यधिकारार्थं वचनम् । इतः
प्रगृह्यति पदाधिकारो वर्त्तते । यथा (१७अ० ८४क०) द्वेऽइति
द्वे । शीर्षेऽइति शीर्षे । (४अ० २२क०) अस्मेऽइत्यस्मे । त्वेऽइति
त्वे ।

रिफितं च संहितायामनिरुक्तम् ॥ १९ ॥

रिफितं चशब्दादितिना आगमिकेन व्यवधीयते चर्चायां
परभूतायां संहितायामनिरुक्तिरूपं यत् । यथा (४अ० १५क०)
पुनरिति पुनः । (३अ० ३६क०) स्वरिति स्वरः । संहिताया-
मनिरुक्तमिति किम् । (४अ० १५क०) पुनः । मनः ॥

पदावृत्तौ चान्तरेण ॥ २० ॥

पदस्यावृत्तिर्द्विरुक्तिः तस्यां पदावृत्तौ सत्यां चान्तरेण इति
भवति सा च नोक्ता अतस्तत्प्रातिपादनार्थमाह ॥

क्रमोक्तावृत्तिः पदेषु ॥ २१ ॥

क्रमशस्त्वे या पदावृत्तिरुक्ता सा पदेष्वपि भवति । क्रम-
शास्त्रातिदेशोऽयम् । तत्र चैतदुक्तमपे । “स्थितोपस्थितमव-
गृह्यस्यान्तःपददीर्घाभावे” “विनामे” “प्रगृह्ये” “रिफिते

निरुक्ते” । अवगच्छे यथा (१अ० १क०) प्रजावतीरिति प्रजा ।
वतीः । अन्तःपदे दीर्घाभावे यथा (१अ० ५१क०) मामुद्धानः ।
ममुद्धानइति ममुद्धानः । विनामे च भवति । यथा (१८अ०
२क०) मुषाव । मुसावेति मु । सावा । प्रगच्छे यथा (३अ०
१३क०) इन्द्राग्नौइतिन्द्राग्नौ । रिफिते निरुक्ते भवति यथा
(४अ० १५क०) पुनरिति पुनः । प्राणः ॥

सुपदावसानवर्जम् ॥ २२ ॥

क्रमोक्तावृत्तिः पदेऽप्युक्तम् । तस्यायमपवादः । सुपदाव-
साने वर्जयित्वाऽन्यत्र क्रमोक्तावृत्तिर्भवति । तत्र “सुपदे शाक-
टायनः” इति शाकटायनमतेनावृत्तिः । सा च कतमानां
भवति । अवसाने तु सर्वशाखिनामावृत्तिर्भवति । तदुभयं
निषिध्यते ॥

अनितावन्तर्विकारागमं प्रागुक्ता ॥ २३ ॥

“अनितावध्यायः” इत्यत आरभ्य यावदध्यायपरिसमाप्ति-
रस्मिन्नन्तराले यस्य पदस्य अन्तरा विकार आगमो वा विद्भि-
तस्तदन्तर्विकारागमं पदं पूर्वमुक्ता पश्चात्पदावृत्तिः कर्तव्या ।
स्थितोपस्थितं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र चोपचरितषत्वणादि
विकारजातमुक्ता । यथा (१०अ० २६क०) अयेस्कर । अये-
करेति अयेः । कर । (१८अ० २क०) मुषाव । मुसावेति मु ।
साव । (८अ० ४८क०) पुरमेष्टौ । पुरमेष्टौति पुरमे । स्थौ ।
(७अ० ३८क०) वृष्टिमां २॥ इव । वृष्टिमानिवेति वृष्टिमान् ।
इव । अनितावन्तर्विकारागममिति किम् । अस्यावधेरधस्तादु-
परिष्ठाच्च प्राग्वचनं मां भूत् । यथाऽवधेरधस्ताद्वति । “विसर्ज-
नीयः” । “चच्छयोः शम्” । दुश्चावनइति दुः । अवनः ।
“तथयोः सम्” । तवस्तरमिति तवः । तरम् । एवमादि ।

अथोपरिष्ठादवधेर्दशयिष्यामः । “अनुस्वारठः रोषसु मकारः” । सठं सम्मिति सम् । सम् । “नुषान्तः पदेऽरेफे” । पुपिवाऽम् इति पपि । वाऽम् + । संस्क्रुतिः । अस्यावधेर्बहिर्यथा संहितायां पदे भवतीत्यर्थः ॥

विश्वपतीवेति च ॥ २४ ॥

विश्वपतीवेत्येतच्च पदं प्रागुक्ता पश्चात्पदावृत्तिः कर्तव्या । वेष्टक इत्यर्थः । यथा (३३अ० ४०क०) आ विश्वपतीव । विश्वपतीवृत्तिर्वेति विश्वपती । इव । एतत्पदमस्यावधेर्बहिरन्तः प्रागुक्तिरुच्यते ॥

स्वरश्चकारे चकारेण सर्वच ॥ २५ ॥

स्वरो व्यवधीयते ककारे प्रत्यये परभूते चकारेणागामि-
केन सर्वत्र संहितायां पदे च । यथा (१६अ० ४क०) अच्चा
वदामसि । (२५अ० १७क०) यच्चा नः शर्म सप्रथाः । पदेषू-
दाहरणं यथा (१५अ० ५क०) आक्कच्छन्द + । प्रच्छच्छन्द + ।
(१७अ० ४६क०) वर्मणाच्छादयामि । संहितोदाहरणम् (१५अ०
४क०) कुकुप्छन्द + । पदाधिकारात्पदेऽप्येव चकारेण व्यव-
धानं माभूदिति सर्वत्र ग्रहणात्संहितापदक्रमेणैव भवति ॥

यस्यातिहायसहेति न ॥ २६ ॥

यस्य अतिहाय सह इत्येतैः पदैरुपहितः स्वरः ककारे
प्रत्यये न चकारेण व्यवधीयते । यस्य यथा (२५अ० ११क०)
यस्य क्राया । अतिहाय यथा (२५अ० ११क०) अतिहाय
क्षिद्रा गात्राणि । सह यथा (३४अ० ४८क०) सह स्तोमाः
सह छन्दसः ॥

विश्वाऽज्जान्तं परिविषस्त्वं त्वां यदयो

विराजत्यनिराऽश्वीवृधन् परिष्ठाः सुक्षितयऽआ-
शाऽओषधीराभाह्यमीवा हि मायास्तेऽसीतेषु
॥ २७ ॥

विष्ठा इत्येतत्पदं ज्ञानान्तं भवति परिहिषादिषु प्रत्ययेषु ।
परिहिषशब्दे यथा (४अ० २८क०) येन विष्ठाः परिहिषन् ।
त्वं यथा (६अ० २४क०) विष्ठास्त्वाम् जाऽउ पावरोह । त्वां
यथा (६अ० २४क०) विष्ठास्त्वाम् जाऽउ पावरोहन्तु । यदजयो
यथा (१८अ० ६८क०) विष्ठा यदजयस्युधन् । विराजति यथा
(२०अ० ७७क०) धियो विष्ठा विराजति । अनिरा यथा (११अ०
४४क०) व्यस्यन्विष्ठाऽअनिराः । अश्वीवृधन्यथा (१२अ० ४८क०)
इन्द्रं विष्ठाऽअश्वीवृधन् । परिष्ठा यथा (१२अ० ७५क०) अति
विष्ठाः परिष्ठाः । सुक्षितयो यथा (१२अ० १०७क०) विष्ठाः
सुक्षितयः पृथक् । आशा यथा (२७अ० ७क०) विष्ठाऽआशाः
प्रमुञ्चन् । ओषधीर्यथा (१८अ० ६६क०) पृष्ठो विष्ठाऽओषधी-
राविवेश । आभाहि यथा (२७अ० १क०) विष्ठाऽआभाहि
प्रदिशन्तसः । अमीवा यथा विष्ठाऽअमीवाः । हिमाया
यथा विष्ठा हि मायाः । ते यथा (३३अ० ६१क०) विष्ठास्ते
स्युधन् अथयन्त । असि यथा (३३अ० ६०क०) अभि विष्ठा-
ऽसि स्युधन् । ननु “स्वरसंस्कारयोश्चन्द्रसि नियमः” इति
स्वरसंस्कारावधिकृतौ वेदितव्यौ न चायं स्वरौ न संस्कारः ।
अत्र हि इदमूष्मान्तं पदमिदं स्वरान्तं पदमित्येतदुच्यते ।
अप्रस्तुताभिधानमेतत् । उच्यते पदानां सन्दिह्यमानानां
निश्चयो नैव दोषायेति तावत्प्रश्यामः । अतः साधुपदनिश्चय-
लक्षणमिति । अनभिज्ञस्य बोधनार्थम् ॥

पृथिव्या स्वरान्तर्त्तं सम्भवः शुक्रो मन्थी
पृथिवीं परो देवेभिरित्येतेषु ॥ २८ ॥

पृथिव्या इत्येतत्पदं स्वरान्तं भवति सम्भवादिषु पदेषु
परिषु । सम्भव यथा (४अ० १३क०) पृथिवी मा विशत पृथिव्या
सम्भव । शुक्रो यथा (७अ० १२क०) सञ्जग्मानो दिवा
पृथिव्या शुक्रः । मन्थी यथा (सञ्जग्मानो दिवा पृथिव्या
मन्थी । पृथिवी यथा (१५अ० ६क०) पृथिव्या पृथिवीम् । परो
देवेभिर्यथा (१७अ० २६क०) पृथिव्या परो देवेभिः । स्वरा-
न्तमिति किम् । (११अ० ७१क०) नामा पृथिव्याऽसमिधाने ॥

च विश्वा वो ब्रह्म विश्वा हरौ युक्तास्ते
शफानां जजान नु कमित्येतेष्विमा ॥ २९ ॥

च विश्वादिषु प्रत्येषु परिषु इमा इत्येतत्पदं स्वरान्तं
भवति । च विश्वा यथा (८क० २३क०) इमा च विश्वा भुव-
नानि । वो यथा (१८अ० ५३क०) इमा वो ह्यव्या चक्रमा
जुषहम् । ब्रह्म यथा (१४अ० २क०) इमा ब्रह्म पौपिहि
सौभगाय । विश्वा यथा (१७अ० १६क०) यइमा विश्वा
भुवनानि जुह्वत् । हरौ यथा (३३अ० ६८क०) इमा हरौ
वहतस्तान्तेष्वच्छ । युक्ता यथा (३४अ० १८क०) सर्वना कृते-
मा युक्ता ग्रावाणः । ते यथा (२८अ० १६क०) इमा ते वाजि-
ब्रव मार्जनानि । शफा यथा (२८अ० १६क०) इमा शफा-
नाए सन्निभः । जजान यथा (१७अ० २८क०) न तं विदाद्य
यइमा जजान । नु कं यथा (२५अ० ४४क०) इमा नु कं
भुवना सौषधाम ॥

हवेमोतेमा च ॥ ३० ॥

हवेमा उतेमा एते च द्वे पदे यथागृहीतमेव स्वरान्ते
भवतः । हवेमा यथा (२१अ० ८क०) श्रुतम् । मित्रावरुणा
हवेमा । उतेमा यथा (१७अ० २०क०) विश्वकर्मन्नुतेमा ॥

विष्णो ते बभूव नासत्या भिषजा नऽआ-
वोढं या देवा हविषो नो मृडातो नोऽअच्छ
विमुञ्चेत्येतेषु ता ॥ ३१ ॥

विष्णो इत्यादिषु प्रत्ययेषु परेषु ता इत्येतत्पदं स्वरान्तं
भवति । विष्णो यथा (२अ० ६क०) ता विष्णो पाहि । ते
यथा (२५अ० ४०क०) सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि । बभूव
यथा (१०अ० २०क०) परि ता बभूव । नासत्या यथा (२०अ०
७४क०) ता नासत्या मुपे शसा । भिषजा यथा (२०अ० ७५क०)
ता भिषजा सुकर्मणा । नऽआवोढं यथा (२०अ० ८३क०)
ता नऽआवोढमश्विना । या देवा यथा (२१अ० ५७क०) इति
ता या देवा देवदानानि । हविषो यथा (२५अ० ३८क०)
सुचेव ता हविषोऽअहरेषु । नो मृडातो यथा (३३अ० ५५क०)
ता नो मृडा तऽईदृशे । अच्छ यथा (३३अ० ६८क०) इमा
हरी वहतस्ता नोऽअच्छ । विमुञ्च यथा (२७अ० २२क०)
नियुज्जिर्वीयविह ता विमुञ्च ॥

ता ता च ॥ ३२ ॥

एतौ च ता ता शब्दौ पदावयवभूतौ स्वरान्तौ भवतः ।
यथा (२५अ० ४२क०) ता ता पिण्डानां प्रजु होम्यग्नौ ॥

धिष्ण्या वरिवो विदं धिष्ण्या युवमिति च
॥ ३३ ॥

एतौ च यथागृहीतौ धिष्ण्याशब्दौ स्वरान्तौ भवतः ।

यथा (२०अ० ७३क०) धिष्णा॑ । वरिवो विद॑म् । यथा (२५अ० १५क०) तद॑श्चिना शृणुतं धिष्णा॑ युवम् । इतिशब्दः पदाधि-
कारप्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः ॥

भाव्युपधश्चरिद्विसर्जनौयः ॥ ३४ ॥

भावी उपधाभूतो यस्य स भाव्युपधः कोऽसौ विसर्ज-
नीयः । रिद्विसर्जनीयश्च “विसर्जनीयो रिफित” इत्यत आरभ्य
यः परिभाषितः एतौ विसर्जनीयावधिज्ञतौ वेदितव्यौ । अधि-
कारसूत्रमेतत् ॥

रेफे लुप्यते दीर्घञोपधा ॥ ३५ ॥

रेफे प्रत्यये लुप्यते विसर्जनीय उभयरूपोऽपि भाव्युपधो
रिद्विसर्जनीयश्च उपधाभूतश्च स्वरो दीर्घमापद्यते । भाव्युपधो
भवति यथा (२४ अ० ३८क०) रुहः रौद्रः । रुहः रौद्रः कार्यं + ।
(७अ० १६क०) मतिभिः रिहन्ति । मतिभौ रिहन्ति । रिदि-
सर्जनीयो भवति । यथा प्रातः रात्रिः । प्रातारात्रिः । पुनः
रक्तम् । पुनारक्तम् । रूपोदाहरणमेतत् । उपरितनसूत्रे प्रयो-
जनं भविष्यति । भावीत्यादि किम् । (१६अ० ५०क०) परि-
नो रुद्रस्य ।

रेफञ् स्वरधौ ॥ ३६ ॥

रेफमापद्यते उभयरूपो विसर्जनीयः स्वरेषु परभूतेषु
धिसंज्ञकेषु च परभूतेषु । स्वरे भवति यथा (८अ० ३१क०)
अग्निः एकाक्षरेण । अग्निरेकाक्षरेण । (३४अ० ३४क०) प्रातः
अग्निम् । प्रातरग्निम् । प्रातः इन्द्रम् । प्रातरिन्द्रम् ।
धिसंज्ञकेषु भवति यथा (३अ० १५क०) विरुचुः वनेषु ।
विरुचुर्वनेषु । (८अ० ६क०) सवितः वामम् । वाममस्य
सवितर्वामम् । भावीत्यादि किम् । दिवो मूर्धा ॥

कण्ठपूर्वो यकारमरिफितः ॥ ३७ ॥

अवर्णः कण्ठः अवर्णपूर्वो विसर्जनीयो अरिफितो यकार-
मापद्यते । खरेषु यथा (२४अ० ३८क०) खित्रः आदित्या-
नाम् । खित्रयादित्यानामित्येवं स्थिते यवयोः पदान्तयोरित्या-
दिना यकारलोपः । ततः खित्रः आदित्यानामिति रूपं
मिथ्यति । (१७अ० ८२क०) इन्द्रः एकम् । इन्द्रः एकठुं०
सूर्यम् । (१२अ० ७५क०) याः ओषधीः । याः ओषधीः
पूर्वा । (१२अ० ८८क०) याः अफलाः । याः अफलाः अ-
पुण्याः ॥

लोपन्धौ ॥ ३८ ॥

अरिफितः कण्ठपूर्वो विसर्जनीयो लोपमापद्यते धिसंज्ञ-
केषु प्रत्ययेषु । यथा (१अ० १क०) अयच्छाः मा । अयच्छा मा
व । (१अ० २४क०) शततेजाः वायुः । शततेजा वायुरसि ।
अरिफित इति किम् । (१अ० २क०) मा ह्यर्मा ते यज्ञ-
पतिः ॥

भूमेश्वाकारेऽपृक्ते ॥ ३८ ॥

भूमिशब्दसम्बन्धौ विसर्जनीयो लुप्यते । आकारेऽपृक्त-
संज्ञके परे । यथा (२६अ० १६क०) भूमिः आददे । द्विवि-
सङ्गस्याददे । आकारेऽपृक्ते इति किम् । (२३अ० १०क०)
भूमिर्वा वपनस्य हत् ॥

यकाराकारयोर्जास्पत्ये पदे ॥ ४० ॥

जास्पत्ये पदे यकारस्य च लोपो भवति । जायास्पत्य-
मिति प्राप्ते यकाराकारयोर्लोपे कृते जास्पत्यमिति रूपं

भवति । यथा (३३अ० १२क०) सञ्ज्ञास्यत्यर्थं सुयमना
कृण्व ॥

अलोपो मांसपचन्याः ॥ ४१ ॥

अकारलोपो मांसपचनीशब्दे द्रष्टव्यः । मांसपचनी इति
प्राप्ते यथा (२५अ० २६क०) यद्वीक्षणं मांसपचन्याः ॥

सर्वी अकार ओकारम् ॥ ४२ ॥

सर्वः अकारः ओकारमापद्यते । सर्वग्रहणात्सोपधो विसर्ज-
नीयो धिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु । यथा (१अ० १क०) अघशठंसः
ध्रुवाः । (१अ० २क०) मातरिखनः घर्मः । मातरिखनो घर्मः ।
अरिफित इति किम् । (४अ० १५क०) पुनर्मनः ॥

अकारे च ॥ ४३ ॥

अकारे च प्रत्यये सर्वो अकार ओकारमापद्यते । यथा
(२अ० २१क०) वेदः अस्मि । वेदोऽस्मि । (१अ० १२क०) अग्र्ये
गुवाऽग्र्ये पुत्रः । अरिफित इति किम् । (१२अ० ८क०)
पुनरग्ने । (४अ० १५क०) पुनरायुः ॥

एषो ह च ॥ ४४ ॥

एष इत्ययं विसर्जनीय ओकारमापद्यते ह इत्येतस्मिन्
पदे प्रत्यये । अवश्यमत्र “एष च” इत्यनेन एषशब्दस्य व्यञ्जन-
मात्रे विसर्जनीयलोपो विहितः तेनात्र ओकारो निपात्यते ।
यथा (३२अ० ३क०) एषो ह देवः ॥

खो रुहावहश्च रात्राम् ॥ ४५ ॥

स्वरित्ययं विसर्जनीयो रुहौ प्रत्यये ओकारमापद्यते ।
अहरित्ययं च रात्रिप्रत्यये । यथा । (११अ० २२क०) खः
रुहाणाः । खो रुहाणाऽअधिनाकम् खः रोहाव । जाय-

ऽएहि स्वी रोहाव (३१अ० २२क०) अहः रात्रे । अश्वीर्ष ते
 जन्मौष पत्न्यापहोरात्रे । (१८अ० २३क०) अहो रात्रे-
 ऽजर्वहोवे । (२७अ० ४५क०) अहो रात्रास्ते कल्पन्ताम् ॥

स्वरे भाव्यन्तस्थाम् ॥ ४६ ॥

स्वरेऽसवर्णे प्रत्यये भावी अन्तस्थामापद्यते । यथा (३अ०
 ५८क०) त्रि अश्वकम् । त्रिअश्वकं यजामहे । (११अ० ४४क०)
 वाजी अर्वन् । अश्वमऽव वाज्यर्वन् । (११अ० ७०क०) दु
 अन्नः । दून्नः सर्पिरासुतिः । (११अ० ४४क०) वीडु अङ्गः ।
 स्थिरो भव वडुङ्गः ॥

सन्ध्यक्षरमयवायावम् ॥ ४७ ॥

ए ओ ऐ औ एतानि च यथाक्रमं स्वरे प्रत्यये अय् अव्
 आय् आव् द्विवर्णमापद्यते । यथा (३अ० २७क०) इडे आ
 इहि । इडुऽएहि । (४अ० २७क०) कृशानो एते । कृशान-
 वीते । (२५अ० १क०) सरस्वत्यै अग्रजिह्वम् । सरस्वत्याऽग्र-
 जिह्वम् । (१०अ० १६क०) हिरण्यरूपौ उषसः । हिरण्यरूपा-
 उषसः । अत्र च “यवयोः पदान्तयोः” इत्यादिना यकार-
 वकारलोपः । “न वकारस्यासंस्थानऽपेक्षामिति” न वकारस्य
 लोपः ।

उदात्तस्थान्तस्थीभावे स्वरितं परमनुदात्तम्

॥ ४८ ॥

उदात्तस्य स्वरस्थान्तस्थापत्तौ सत्यां परं यदनुदात्तमक्षरं
 तत् स्वरितं भवति । (३अ० ५८क०) त्रि अश्वकम् । त्रिअश्वकम् ।
 (३३अ० ८८क०) देवौ एतु । देव्येतु सन्वृता । (११अ० ७०क०)
 दु अन्नः । दून्नः । (३अ० ५२क०) नु इन्द्र । योजान्विन्द्र ।

ननु “युवर्णौ यवौ चैप्र” इत्यत्र स्वरितो विहितः पुनः किमर्थ-
मिदमुच्यते “स्वरितं पदं परमनुदात्तमिति” इयोः स्वरयोः
सन्वावयं स्वरितो निगद्यते तत्र न ज्ञायते किं पूर्वस्य स्वरस्य
स्थाने स्वरित उत उत्तरस्य तत्र यत्परमच्चरं अनुदात्तं तत्
स्वरितं भवतीति सूचारुभार्यः ॥

कण्ठा ऋकारे ऋखम् ॥ ४६ ॥

कण्ठाः स्वरः ऋकारे प्रत्यये ऋखस्वरमापद्यते । यथा
(१३अ० ५८क०) विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्माऽऋषिः ।
(२१अ० ४०क०) स्वाहा ऋषभम् । स्वाहाऽऋषभमिन्द्राय ।
(१५अ० ४८क०) येन ऋषयः । येनऽऋषयस्तपसा । (१८अ०
५२क०) यत्र ऋषयः । यत्रऽऋषयो जन्मः । ऋखस्य स्थाने
ऋखो विधीयमानोऽन्यस्याः संहिताया निवृत्तिं करोति विवृ-
त्तिसंहितैवात्र भवति न स्वरसंहिता ॥

अथैकमुत्तरञ्च ॥ ५० ॥

अथानन्तरमुत्तरो वर्णः चशब्दात् पूर्वस्य एकं वर्णं विकार-
भूतमापद्यते, इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ॥

सिठं० सवर्णे दीर्घम् ॥ ५१ ॥

“सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम्” इत्युक्तम् । सिमसंज्ञकः
स्वरः सवर्णे स्वरं प्रत्यये परे पूर्वं उत्तरञ्च एकं वर्णं दीर्घमाप-
द्यते । यथा (१अ० १क०) प्र अर्पयतु । प्रापयतु । (२६अ०
२३क०) तव अयम् । तवायम् । (२०अ० ८१क०) नासत्या
अश्वावत् । नासत्याश्वावत् । (२०अ० ७८क०) मुचि इव ।
मुचीव वृत्तम् । (१२अ० ६क०) हि इम् । वि दौमिदः ।
(२अ० १५क०) अनु उत् । अनुज्जेषम् ॥

अनुनासिकवत्यनुनासिकम् ॥ ५२ ॥

अनुनासिकवत्येकीभावे पूर्वश्च परश्च एकमनुनासिकमा-
पद्यते । यथा (१५अ० १८क०) उप अठ० शुः । उ॒पा॒ऽशुः ।
(१७अ० ८८क०) उप अठ० शुना । उ॒पा॒ऽशुना सम॑सृत्त-
त्वम् । “अनुनासिका चोपधा” इत्यादिना एकस्मिन् पक्षे
उपधाऽनुनासिक्यं एकस्मिन् पक्षे अनुस्वारो विहितः । तत्र
यस्मिन् पक्षे उपधाऽनुनासिक्यं तमधिकृत्योच्यते । एतदनु-
नासिकवत्यनुनासिकमिति ॥

कण्ठादिवर्ण एकारम् ॥ ५३ ॥

कण्ठात्पर इवर्णः पूर्वस्वरश्च परश्च कण्ठा एकमेकारं वर्ण-
मापद्यते । यथा (१८अ० ४८क०) वरुण इह । व॒रु॒णे॒ह
को॑धि । (४अ० १क०) आ इदम् । ए॒दम॑गन्म ॥

उवर्ण ओकारम् ॥ ५४ ॥

कण्ठादुत्तरे उवर्णे कण्ठा उवर्णश्चैकमोकारमापद्यते ।
यथा (१अ० १क०) त्वा ऊर्जे । त्वा॒ ऊ॒र्जे । (२अ० ३क०) त्वा उत्त-
रतः । मि॒त्राव॑रु॒णौ त्वा॒ उत्त॑रतः । ॥

समुद्रस्येमँस्त्वेमँस्त्वोद्गन्निति च ॥ ५५ ॥

“सम्यच्चर ऐकारौकारौ” इति वक्ष्यति तस्य पुरस्ताद-
पवादभूत उत्तरसम्यच्चरस्वरूप एकादेशो निपात्यते । यथा
(१३अ० १७क०) समुद्रस्य एमन् । समु॒द्रस्ये॑मन् । (१३अ०
२३क०) त्वा एमन् । अ॒पान्त्वे॑मन् (१३अ० २३क०) त्वा
ओद्गन् । अ॒पान्त्वो॑द्गन् ॥

एजत्योजीरेकेषाम् ॥ ५६ ॥

अवर्णात् पूर्वस्मादेजत्योजीः प्रत्यययोरेकेषामाचार्याणां-

तेन उत्तरसवर्णं आदेशो भवति । यथा (४० अ० ६ क०) न
एजति । नेजति । ओजः यथा (३६ अ० १ क०) सह ओजः ।
वागोज् + सहोज् + । एकेषामिति किम् । तदेजति तच्-
जति । वागोज् + सहोज् + ॥

सन्ध्यक्षर ऐकारौकारौ ॥ ५७ ॥

अवर्णः सन्ध्यक्षरे प्रत्यये पूर्व उत्तरश्च एकमक्षरमापद्यते ।
ऐकारम् । औकारञ्च । अत्र चत्वारि सन्ध्यक्षराणि दावेती
विकारौ ऐकारौकारौ तत्र यथासम्भवात् “विकारौ यथासन्नम्”
इति एकारे ऐकारे च प्रत्यये ऐकारो भवति । औकारे औकारे
च प्रत्यये औकारो भवति । एकारे भवति यथा (२२ अ०
३४ क०) स्वाहा एकताय । स्वाहैकताय । ऐकारे भवति यथा
(१८ अ० १८ क०) इन्द्राय ऐन्द्रम् । इन्द्रायैन्द्रम् । औकारे भवति
यथा (८ अ० ३८ क०) इन्द्र ओजिष्ठ । इन्द्रो जिष्ठ । औकारे
भवति यथा (३१ अ० ८ क०) प्र औक्षन् । प्रौक्षन् ॥

वाहौ च स्वरभूते ॥ ५८ ॥

वाहौ च प्रत्यये स्वरभूतं पूर्वः कण्ठ उत्तरश्च वाहेः सम्बन्धौ
उवर्णं एकमौकारमापद्यते । यथा (१८ अ० २६ क०) तुय्यं
ऊहौ । तुय्यौहौ । (१८ अ० २७ क०) पष्ठ ऊहौ । पष्ठौहौ ।
स्वरभूत इति किम् । (१८ अ० २७ क०) पष्ठवाट् च मे । “उवर्णं
औकारम्” इत्यस्यायमपवादः ॥

आरम्भकारोऽपृक्तात् ॥ ५९ ॥

अपृक्तात्पदात्पर ऋकार आरमापद्यते सहापृक्तेन । यथा
(३० अ० ८ क०) आ अत्यौ । आत्यौ परिवित्तम् । अत्र स्वरौ
रेफस्तकारमारोहति ॥

लृकारश्चात्कारम् ॥ ६० ॥

इदं सूत्रं केचिन्न पठन्ति व्यर्थत्वात् । लृकारश्चात्कारमा-
पद्यते । आ लृकारः । आत्कारः ॥

एदोङ्गां पूर्वमकारः ॥ ६१ ॥

एकारौकाराभ्यां पर अकारः पूर्वरूपमापद्यते । यथा
(१८अ० ५७क०) ते अवन्तु । तृऽवन्त्व_स्मान् । (२४अ० ३७क०)
ते अस्मरसाम् । तृऽस्मरसाम् । (२४अ० २१क०) वेदः असि ।
वेदोऽसि । (२४अ० २क०) स्तुपः असि । स्तुपोऽसि । “सर्वो
अकार ओकारम्” । “अकारे च” इत्यनेन च ओकारः ॥

तौ चेदुदात्तावनुदात्ते स्वरितौ ॥ ६२ ॥

तौ यदि एकारौकारौ उदात्तौ भवतः तदाऽनुदात्ते अकारे
परे स्वरितौ भवतः । यथा वेदो असि । वेदोऽसि । स्तुपो
असि । स्तुपोऽसि । ते अस्मरसाम् । तृऽस्मरसाम् । “एदो-
ङ्गासकारा लुगभिनिहितः” इति स्वरितत्वं विहितमेव । इह
त्वपवादार्थं तदुच्यते ॥

न देशे भवति ॥ ६३ ॥

देशे इत्ययमेकारः अभवदित्येतस्मिन् प्रत्यये न स्वरितो
भवति । यथा (३४अ० ११क०) देशे अभवत् । सो देशेऽभ-
वत्स्वरित् ॥

गाहमानः शिवो भरन्तो द्वेषोभ्यो जम्भयन्तो
वाजे वाजजितो मदन्तः शोचेऽवसे सुषुवे ज्योते
सुपर्णी वीरुधः सुवीरो धातवे सूनवे द्रूणानऽ-
आशवो वहतः सङ्क्रन्दनो बाहवोऽयुध्योऽद्रुहः ॥ ६४ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । अभि-
निधानं च पूर्वरूपता । गाहमानो यथा (१७अ० ३८क०) गाह-
मानोऽद्वयः । शिवो यथा (३अ० ६१क०) अहिर्ऋतं सवः
शिवोऽतीहि । भरन्तो यथा (११अ० ७५क०) भरन्तोऽस्त्रियेव
तिष्ठते । द्वेषोभ्यो यथा (५अ० ३५क०) द्वेषोभ्योऽन्यकतेभ्यः ।
जम्भयन्तो यथा (८अ० १६क०) जम्भयन्तोऽहिम् । वाजे यथा
(८अ० १८क०) वाजे वाजेऽवत । वाजजितो यथा (८अ०
१३क०) वाजजितोऽध्वनः । मदन्तो यथा (११अ० ७५क०)
मदन्तोऽग्ने मा त । शोचे यथा (१२अ० २६क०) भद्रशोचे-
ऽपपम् । अक्से यथा (८अ० २६क०) अक्सेऽग्निमन्वारभा-
महे । सुषुवे यथा (८अ० २३क०) सुषुवेऽग्रेसोमम् । ज्योते
यथा (८अ० ४३क०) ज्योतेऽदिति सरस्वति । सुपर्णो यथा
(१२अ० ४क०) सुपर्णोऽसि गुरुमान् । वीरुधो यथा (१२अ०
८४क०) वीरुधोऽस्येसन्दत् । सुवीरो यथा (४अ० ३७क०)
सुवीरोऽवीरहा । धातवे यथा (३अ० ५क०) सरस्वति तमिह
धातवेऽकः । सूनवे यथा (३अ० २५क०) सूनवेऽग्ने सपायनो
भव । दूणानो यथा (१३अ० ८क०) दूणानोऽस्तासि । काशवो
यथा (१५अ० ४१क०) आशवोऽस्तम् । वहतो यथा (८अ०
३५क०) वहतोऽप्रतिष्ठप्रवसम् । सङ्गन्दनो यथा (१७अ०
३३क०) सङ्गन्दनोऽग्निमिषः । बाहवो यथा (१७अ० ४६क०)
बाहवोऽनाधृष्या यथाऽसथ । अयुधो यथा (१७अ० ३८क०)
अयुधोऽस्त्राकृठं सेनाः । अद्रुहो यथा (१२अ० ५०क०) अद्रु-
होऽनमीवाऽद्वेषो महीः । ननु “एदोद्ग्रां पूर्वमकारः” इत्य-
नेनैवाभिनिहितः सिद्धः किमर्थं गाहमानादिभ्य उत्तरस्या-
कारस्याभिधानमुच्यते । नैवाभिनिहितः सिद्धः “प्रकृतिभाव
वृत्तु” इति प्रकृतिभावस्य वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

वोऽहर्ठं सोऽहर्ठं सोऽस्माकं तेऽभिगरो
वोऽर्वाची ॥ ६५ ॥

एते द्विपदा यथागृहीतमेवाभिनिधीयन्ते । वोऽहं यथा
(६अ० ४क०) तेषां विशिप्रियाणां वोऽहम् । सोऽहं यथा (१८अ०
३५क०) सोऽहंवाजम् । सोऽस्माकं यथा (१२अ० १०१क०) उप-
स्तिरस्तु सोऽस्माकम् । तेऽभिगरो यथा (८अ० ४७क०) अनु-
ष्टुप्तेऽभिगरः । अर्वाची यथा (८अ० ४क०) आत्रोऽर्वाची
सुमतिः ।

येऽन्नाचयोः ॥ ६६ ॥

ये इत्येतस्मात् परयोः अन्नाचसम्बन्धी अकारोऽभिनिधी-
यते । अन्न यथा (१६अ० ६२क०) येऽन्नेषु । अन्न यथा (१२अ०
४५क०) येऽन्नस्य पुत्राणां ये च नूतनाः ॥

अविद्याऽसम्भृत्योश्च ॥ ६७ ॥

अविद्या असम्भृतिसम्बन्धी अकारोऽभिनिधीयते । चश-
ब्दात् ये इत्येतस्मात् परः । अविद्या यथा (४०अ० १२क०)
येऽविद्यामुपासते । असम्भृतिं यथा (४०अ० ८क०) येऽसम्भृति-
मुपासते । इत्येतयोरिति किम् (१६अ० ८क०) अथो येऽअस्य
सत्वानः ॥

उपस्थेऽन्तस्तेभ्योऽकरम् ॥ ६८ ॥

एतौ च द्विपदौ यथागृहीतमेवाऽभिनिधीयेते । उप-
स्थेऽन्तो यथा (१२अ० ३८क०) शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याम् ।
तेभ्योऽकरं यथा (१६अ० ८क०) अहन्तेभ्योऽकरव्रतम् ॥

नमोऽस्त्वसौवामस्याम् ॥ ६९ ॥

नमोऽस्तु एतच्च द्विपदं यथागृहीतमेवाभिनिधीयते ।

सौत्रामण्यां चेन्न भवति । यथा (१३अ० ६क०) नमोऽस्तु
सुपेभ्यः । असौत्रामण्यां किम् । (१८अ० ६क०) नमो-
ऽअस्त्वद्य ये ॥

विश्वेऽग्ने विशो रायोऽनग्नौ ॥ ७० ॥

विश्वे इत्यादिभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधौ-
यतेऽग्नौ चेन्न भवति युञ्जानःऽ प्रथममित्यत आरभ्य स्वाहो-
न्व'ति यावदग्निरुच्यते । विश्वे यथा (८अ० १८क०) विश्वे-
ऽसुहृर्मम् । अग्ने यथा (८अ० ७क०) तेऽअग्नेऽश्वमयुञ्जन् ।
विशो यथा (७अ० २५क०) अथा नऽइन्द्रऽइहिशोऽसपुक्ताऽ ।
रायो यथा (८अ० १३क०) त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनु ।
अनग्नाविति किम् । (१८अ० ३१क०) विश्वेऽअद्य मरुतः ।
(१३अ० १क०) सयि गृह्णाम्यग्नेऽअग्निम् । (१३अ० ११क०)
भवा प्रायुर्विशोऽअस्याः । (१२अ० १०८क०) अस्मे रायोऽअ-
मर्त्य ॥

सूर्योऽग्नेऽभौ ॥ ७१ ॥

सूर्यो अग्ने इत्येताभ्यां परः अभिशब्दस्याकारोऽभिनि-
धौयते । सूर्यो यथा (१३अ० ३०क०) सूर्योऽभिताप्सौत् ।
अग्ने यथा (१२अ० ७क०) अग्नेऽभ्यावर्तिन् । अभाविति
किम् । (३१अ० १२क०) चक्षोः सूर्योऽअजायत । (८अ०
२८क०) अग्नेऽअच्छा वदेह नः ॥

रिषो यवसे पुरुप्रियोऽन्नपतेऽर्णवे ॥ ७२ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधौयते । रिषो
यथा (११अ० ६क०) मा सुरिषोऽश्व । यवसे यथा (१५अ०
६२क०) प्रोष्टदस्त्रो न यवसेऽविथन् । पुरुप्रियो यथा (११अ०
७२क०) पुरुप्रियोऽग्ने । अन्नपते यथा (११अ० ८३क०) अन्न-

एतेऽब्रह्म । अर्णवे यथा (१६अ० ५५क०) अर्णवेऽन्तरिक्षे
भवाः ॥

व्यपरे च ॥ ७३ ॥

एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधायते । स चेदकारो
वकारपरो यकारपरो वा भवति । यथा (१६अ० ५४क०) सह-
स्रयोजनेऽवधन्वानि । (१२अ० ६३क०) तिग्मते ज्ञोऽयुष्मर्यम् ॥

गवे मे मनसो वाजयन्तः सोम्यासः पाशिनो
विदानोऽनृते मूजवतो वृष्णोऽपाको दीदिवस्व-
यस्त्रिष्ठंशे ब्रह्मणे यको रथो विश्वतः पादो
वसन्तः ॥ ७४ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधायते । गवे
यथा (३अ० ५६क०) गवेऽश्वाय । मे यथा (२०अ० ८क०) विशो
मेऽङ्गानि । मनसो यथा (२०अ० ३४क०) मनसोऽसि विला-
यकः । वाजयन्तो यथा (१८अ० ७४क०) वाजयन्तोऽश्याम् ।
सोम्यासो यथा (१६अ० ५८क०) सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः ।
पाशिनो यथा (२०अ० ५३क०) पाशिनोऽति धन्वेव । विदानो
यथा (१६अ० ५४क०) सविदानोऽनु द्यावापृथिवी । अनृते
यथा (१६अ० ७७क०) अश्वहामनृतेऽदधात् । मूजवतो यथा
(३अ० ६१क०) मूजवतोऽतीहि । वृष्णे यथा (२०अ० ४४क०)
त्वष्टाऽदधच्छुभमिन्द्राय वृष्णेऽपाकः । अपाको यथा (२०अ०
४४क०) अपाकोऽचिद्व्युत्थसे । दीदिवो यथा (१७अ० ६क०)
स न + पावक दीदिवोऽग्ने । त्वयस्त्रिष्ठंशे यथा (२१अ०
२८क०) त्वयस्त्रिष्ठंशेऽमृताः । ब्रह्मणे यथा (७अ० २१क०)
अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै सुवाय । यको यथा (२३अ० २३क०) यको-

ऽसक्ती शकुन्तकः । रथो यथा (३५० ३६क०) दूडभो रथो-
ऽस्मान् । विश्वतो यथा (२५५० १४क०) विश्वतोऽद्विधाः ।
यादो यथा (३१अ० ३क०) पादोऽस्य विश्वो भूतानि । वसन्तो
यथा (३१अ० १४क०) वसन्तोऽस्यासीत् ॥

अवोस्त्वग्ने गृहपतेऽभि सत्त्वानोऽहं नोऽज-
स्रया विमानोऽजस्रः सुतेऽश्विना नमोऽग्नये
तेऽग्रं तेऽग्रे वृक्षस्य प्रथमोऽन्तस्तेऽन्येन ॥ ७५ ॥

एतेषां च द्विपदानां उत्तरपदादिर्यथागृहीतमेवाकारो-
ऽभिनिधीयते । अवोऽस्तु यथा (३अ० ३१क०) महि त्रौणाम-
वोऽस्तु । अग्ने गृहपते यथा (३अ० ३६क०) अग्ने गृहपते-
ऽभि युष्मत् । सत्त्वानो यथा (१६अ० ८क०) अस्य सत्त्वानो-
ऽहम् । नोऽजस्रया यथा (१७अ० ७४क०) पुरो नोऽजस्रया
सम्यु यविष्ठ । विमानोऽजस्रो यथा (१८अ० ६८क०) विमा-
नोऽजस्रो घूर्मो हविः । सुतेऽश्विना यथा (२०अ० ५६क०)
तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा । नमोऽग्नये यथा (२३अ०
१३क०) ब्रह्मा कृष्णश्च नोऽवतु । तेऽग्रं यथा (२३अ० २४क०)
माता च ते पिता च तेऽग्रम् । तेऽग्रे वृक्षस्य यथा (२३अ०
२५क०) तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः । वृक्षस्येति किम् । (८अ०
७क०) तेऽग्रेऽश्वमयुञ्जन् । प्रथमोऽन्तो यथा (२३अ० ६३क०)
सम्भूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तः । तेऽन्ये यथा (२३अ० १५क०)
महिमा तेऽन्येन ॥

पणयो जहोमोऽम्बिके ॥ ७६ ॥

पणयः जहोमः अम्बिके एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽका-
रोऽभिनिधीयते । पणयो यथा (३५अ० १क०) ऋणतो यन्तु

पुणहोऽस्तुः । जह्नीमो यथा (३५अ० १०क०) अत्रा जह्नी-
मोऽग्निं वा ये । अश्विके यथा (२३अ० १८क०) अश्वेऽश्विके-
ऽस्त्रालिके ॥

नो नुमोऽदुग्धाऽद्व प्रचेतसोऽश्वान्नरो-
ऽस्माकं वृषपाणयोऽश्वः प्रदिशोऽनूदितेऽनागा-
ऽअन्धसोऽर्चा पनस्य तेऽद्वा यज्ञियेभ्योऽमृतत्वं-
विपश्चितोऽभिर्जनोऽनमीवऽआयुवोऽनु नोऽद्य
देशेऽभवद्वयुनेऽजनिष्ट विद्वानाऽपसोऽजायन्त
पूर्व्यासोऽरेणवो नोऽश्मा नोऽदितिर्नोऽहिः ॥७७॥

एते च द्विपदा यथा गृहीतमेवाभिनिधीयन्ते । नो नुमो-
ऽदुग्धा द्वय यथा (२७अ० ३५क०) अ॒भि त्वा शूर नो नुमो-
ऽदुग्धाऽद्व । प्रचेतसोऽश्वान् यथा (२८अ० ५०क०) अश्वान् जनि
प्रचेतसोऽश्वान् । नरोऽस्माकं यथा (२८अ० ५७क०) नो नरो-
ऽस्माकमिन्द्र । वृषपाणयोऽश्वः यथा (२८अ० ४४क०) वृषपाण-
योऽश्वः रथेभिः । प्रदिशोऽनु यथा (३२अ० ४क०) प्र॒दिशोऽनु
सर्वाः । अदितेऽनागा यथा (३३अ० २०क०) यद्वयं सूरऽउ-
दितेऽनागाः । अन्धसोऽर्चा यथा (३३अ० २३क०) अन्धसो-
ऽर्चा विश्वानराय । पनस्य तेऽद्वा यथा (३३अ० ३८क०) पनस्य
तेऽद्वा देवमृच्छा २॥८ अ॒सि । यज्ञियेभ्योऽमृतत्वम् यथा (३३अ०
५४क०) यज्ञियेभ्योऽमृतत्वम् सुवसि भागमुत्तमम् । विपश्चि-
तोऽभिर्यथा (३३अ० ८१क०) प्रावकवर्णाः शुचयो विपश्चितो-
ऽभिस्तोमैः । जनोऽनमीवो यथा (३३अ० ८६क०) सर्वोऽज्ज-
नोऽनमीवः । आयवोऽनु यथा (३३अ० ८७क०) आयवोऽनु-
ष्टुवन्ति । नोऽद्य यथा (३४अ० ८क०) अनु नोऽद्यानुमतिः ।

देशेऽभवद्यथा (३४अ० ११क०) सो देशेऽभवत्सरित् । वयुनेऽज-
निष्ट यथा (३४अ० १४क०) इडायास्तो वयुनेऽजनिष्ट ।
विघ्ननाऽपसोऽजायन्त यथा (३४अ० १२क०) विघ्ननाऽपसो-
ऽजायन्त मरुतः । पूर्यासोऽरेणवो यथा (३४अ० २७क०)
पूर्यासोऽरेणवः सुकृताः । नोऽश्मा यथा (२८अ० ४८क०)
नोऽश्मा भवतु नस्तनूः । नोऽदितिर्यथा (२८अ० ४८क०)
अधि ब्रवीतु नोऽदितिः । नोऽहिर्यथा (३४अ० ५३क०) च-
त- नोऽहिर्बुध्न्यः ॥

ब्राह्मणः ॥ ७८ ॥

ब्राह्मण इत्ये तस्मादौकारात्परोऽकारोऽभिनिधीयते । यथा
(३१अ० ११क०) ब्राह्मणोऽस्य सुखम् ॥

यजुष्ष च ॥ ७९ ॥

“गाहमानः” इत्यादिभिः सूत्रैर्द्धक्सम्बन्धमभिनिधानमुक्तम् ।
इदानीं यजुष्षाह । यजुष्ष च विशेषेण एकारादोकाराच्च
परोऽकारोऽभिनिधीयते । यथा (३१अ० ११क०) वेदः असि ।
वेदोऽसि । यथा (३१क० ११क०) कः असि । कोऽसि । यथा
(३१अ० ११क०) ते अश्वरसाम् । तेषु रसाम् ॥

सङ्क्रमे च सर्वत्र ॥ ८० ॥

गलत्पदमतिक्रम्यागलता सह सन्धानं सङ्क्रमः । “विप-
दाद्यावर्त्तमाने सङ्क्रम” इति वक्ष्यति तत्र सङ्क्रमे एकारौ-
काराभ्यां परोऽकारोऽभिनिधीयते । चशब्दात् सर्वत्र यजुष्ष
ऋत्तु च । यजुष्ष भवति यथा (२०अ० १४क०) शूद्रे यदर्थ्यं ।
अत्र पदेषु सङ्क्रमो भवति । यथा (२०अ० १४क०) शूद्रेऽर्थ्यं ।
(२५अ० १८क०) तार्क्ष्यः अरिष्टनेमिः । अत्र क्रमसंहिता-

यामभिनिहितो भवति । यथा (२५अ० १८क०) शूदेऽर्थे ।
 ताच्छीऽरिष्टनेमिः । ऋक्षु भवति यथा (१७अ० ८०क०) यज्ञः
 अभि । युञ्जोऽभि । सङ्क्रम इति किम् (२५अ० १८क०) स्वस्ति
 नृस्ताच्छीऽरिष्टनेमिः ॥

प्रकृतिभाव ऋक्षु ॥ ८१ ॥

“गाहमानादिभिः” सूत्रैर्ऋक्षमभिनिहितोऽभिहितः ।
 ततोऽन्यत्र ऋक्षु प्रकृतिभावो भवति । यथा (३अ० ११क०)
 उपप्रयन्तोऽअध्वरम् । आरिऽअस्मे च शृण्व ते ॥

जुषाणश्चानध्वनि ॥ ८२ ॥

“यजुष्षुच” इत्यनेन सूत्रेण यजुष्वभिनिधानमुक्तम् ।
 तदपवादभूतमिदमारभ्यते । जुषाणशब्दसम्बन्धौ ओकारः
 चनध्वनि प्रत्यये प्रकृत्या भवति । यथा (५अ० ३४क०) जुषा-
 णोऽश्वसु राज्ञस्य वेत्त स्वाहा । अनध्वनीति किम् । जुषाणो-
 ऽध्वान्यस्य वेत्त स्वाहा । इदमुदाहरणं शाखान्तरीयम् ॥

ते चानुदात्तमनुदात्ते ॥ ८३ ॥

ते इत्येतच्च पदं अनुदात्तं चेत् प्रकृत्या भवति अनुदात्ते
 च प्रत्यये । यथा (५अ० ७क०) या तेऽग्नेऽयः श्रिया । अनुदा-
 त्तमिति किम् । (२४अ० ३७क०) तृऽष्प रसाम् ॥

हेडऽआपो गुवोऽपान्ने धीरासी देवासऽउरो
 रक्षाणो मो वैश्वानरो वृषभो वचः प्राणऽउ-
 दानोऽङ्गऽइमा मे वृष्णो दशमास्योऽभ्यऽआवि-
 त्तोऽरिष्टोऽअर्जुनः प्रत्याश्रावः खिष्टो घासे प्रणी-
 तस्तेभ्यो नमोऽअस्तु दूरे नोऽअद्य यज्ञे सधस्ये

सोऽध्वरायेन्द्रे हिरण्यपर्णी द्वारो देवोऽब्दो रथि-
भ्यो महद्भ्यः सठं सदः ॥ ८४ ॥

एते च एकारौकारा ऋचु यजुषु च प्रकृत्वा भवन्ति
अकारे प्रत्यये । अत्र च यत्न द्वयोः पदयोः पाठः सूत्रे तत्र
नियमार्थः स तेनैव पदेन परभूतेनाधस्तनपदस्य प्रकृतिभावः ।
एकपदे समान्नाये त्वकारात् प्रकृतिभावः । हेडो यथा (२१अ०
३क०) देवस्य हेडोऽअव यासिसीष्ठाः ऋत्स्वयं प्रकृतिभावः ।
“व्यपरे च” इत्यनेनाभिनिहिते प्राप्ते (६अ० २७क०) देवी-
रापोऽअपान्नपात् । द्वितीयमुदाहरणं आपो । यथा (४अ०
२क०) आपोऽअस्मान् । गुवो यथा (१अ० १२क०) देवीरा-
पोऽअग्रे गुवोऽअग्रे गुवः । अपाग्ने यथा (१अ० १७क०) अपा-
ग्नेऽअग्निम् । धीरासो यथा (१अ० २८क०) तामुधीरासोऽअनु
दिश्य । देवासो यथा (४अ० १क०) यत्न देवासोऽअजुषन्त ।
उरो यथा (४अ० ७क०) द्यावापृथिवीऽउरो अन्तरिक्ष ।
रक्षाणो यथा (४अ० १४क०) रक्षाणोऽअप्रयुच्छन् । मो यथा
(४अ० २२क०) मोऽअहन्तव वीरम् । वैश्वानरो यथा (४अ०
१४क०) वैश्वानरोऽअदब्धः । वृषभो यथा (४अ० ३०क०) अस्त-
अद्यावृषभोऽअन्तरिक्षम् । वचो यथा (५अ० ८क०) उग्रवचो-
ऽअपावधीत् । प्राणो यथा (६अ० २०क०) प्राणोऽअङ्गेऽअङ्गे ।
उदानो यथा (६अ० २०क०) उदानोऽअङ्गेऽअङ्गे निधीतः ।
इमा मे यथा (१७अ० २क०) इमा मेऽअग्न्युदष्टकाः । वृष्णो
यथा (७अ० २क०) वृष्णोऽअर्धंश्रुभ्याम् । दशमास्यो यथा
(८अ० २८क०) दशमास्योऽअसत् । अन्वो यथा (८अ० ५४क०)
अन्वोऽअच्छेतः । आवित्तो यथा (१०अ० ८क०) आवित्तो-
ऽअग्निः । (१०अ० २१क०) अरिष्टोऽअजुनः । द्विपदमेतत् ।

प्रत्याश्रावो यथा (१८अ० २४क०) प्रत्याश्रावोऽश्वनुरूपः ।
 स्विष्टो यथा (२१अ० ५८क०) स्विष्टोऽग्निरग्निना । घासे यथा
 (२१अ० ४४क०) घासेऽज्राणाम् । प्रणीतो यथा (१८अ०
 १७क०) प्रणीतोऽग्निरग्निना । तेभ्यो नमोऽस्तु यथा (१५अ०
 १५क०) तेभ्यो नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु । तेभ्यो नमो इति किम् ।
 (१६अ० ८क०) नमोऽस्तु नीलग्रीवाय । दूरे यथा (१७अ०
 ८३क०) दूरेऽभिमित्रं गणः । नो यथा (१७अ० ८४क०) नो
 सम्मितासो नोऽश्वय । यज्ञे यथा (१७अ० ८४क०) यज्ञे-
 ऽश्वस्मिन् । सधस्ये यथा (११अ० ६१क०) पृथिव्याः सधस्ये-
 ऽश्वस्मिन् । सो यथा (३३अ० ७५क०) सोऽश्वधराय परि-
 णीयते । इन्द्रे यथा (२१अ० ४८क०) सुदुवमिन्द्रेऽश्वस्मिन् ।
 हिरण्यपर्णो यथा (२१अ० ५६क०) हिरण्यपर्णोऽश्वस्मिन् ।
 हारो यथा (२१अ० ४८क०) देवीर्हारीऽश्वस्मिन् । देवो
 यथा (२१अ० ५८क०) देवोऽग्निः स्विष्टकृत् । अदो यथा
 (१२अ० ७४क०) सजूरब्दोऽययवोभिः । रथिभ्यो यथा (१६अ०
 २६क०) नमो रथिभ्योऽश्वरथेभ्यः । महद्भ्यो यथा (१६अ०
 २६क०) महद्भ्योऽश्वभ्योऽश्वभ्यः । सठंसदो यथा (२६अ०
 १क०) सठंसदोऽश्वमी ॥

कन्दोऽश्वपमङ्गाङ्गमसौवयः ॥ ८५ ॥

कन्द इत्ययमोकारः अङ्गुपं अङ्गाङ्गं असौवय इत्येतेषु
 प्रकृत्या भवति । अङ्गुपं यथा (१५अ० ४क०) काव्यं कन्दो-
 ऽश्वपम् । अङ्गाङ्गं यथा (१५अ० ५क०) तन्द्रं कन्दोऽश्वङ्गा-
 ङ्गम् । असौवयो यथा (१४अ० १८क०) प्रतिमाच्छन्दोऽसौ-
 वयुश्चन्दः । एतद्विति किम् (१५अ० ५क०) सःस्तुपश्चन्दो-
 ऽनुष्टुपश्चन्दः ॥

का भ्रुवोती सदना होतारा ज्या स्वधा
पृथिवी प्रतिमेमसदन्त्रश्यामाकर्माङ्गमिवमवस्ता-
दुतास्तिषु ॥ ८६ ॥

का भ्रुवा ऊती सदना होतारा ज्या स्वधा पृथिवी प्रतिमा
एतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति । ईम् असदन् अश्याम अकर्म
ऊर्द्धम् इयम् अवस्तात् उत अस्ति इत्येतेषु प्रत्ययेषु यथासङ्गम् ।
का यथा (२३अ० ५५क०) काऽईमरे । भ्रुवा यथा (२अ० ६क०)
भ्रुवाऽअसदन् । ऊती यथा (१८अ० ७४क०) ऊतीऽअश्याम
रयिम् । सदना यथा (८अ० १८क०) सुगावो देवाः सदना-
ऽअकर्म । होतारा यथा (२७अ० १८क०) दैव्या होताराऽऊर्द्धम् ।
ज्या यथा (२८अ० ४०क०) ज्याऽइयम् । स्वधा यथा (३३अ०
७४क०) स्वधाऽअवस्तात् । पृथिवी यथा (३३अ० ४२क०)
पृथिवीऽउत द्यौः । प्रतिमा यथा (३२अ० २क०) न तस्य
प्रतिमाऽअस्ति ।

प्रगृह्णं पदं स्वरे ॥ ८७ ॥

प्रगृह्णं पदं स्वरे प्रत्यये प्रकृत्या भवति । यथा (७अ०
३१क०) इन्द्राग्नौऽआगतम् । (३३अ० ५क०) स्वर्थेऽअन्यान्वा ।
स्वरसन्धेरपवादः ॥

न रोदसीमे ॥ ८८ ॥

रोदसी इत्येतत्पदं प्रगृह्णं इमे इत्येतस्मिन् पदे न प्रकृत्या
भवति । यथा (२७अ० २४क०) राये तु यच्च चतूरोदसीमे ।
इमे इति किम् । (१७अ० ५८क०) आ परिवात्रोदसीऽअन्त-
रिचम् ॥

विश्वपतीवोपस्थिते ॥ ८९ ॥

विश्वपती इत्येतत् पदं इवे परभूते उपस्थिते इतिकरणे प्रकृत्या भवति । यथा (३३अ० ४०क०) विश्वपती इवेति विश्वपती इव । उपस्थित इति किम् । (३३अ० ४४क०) आ विश्वपती व बौरिटे ॥

उकारोऽपृक्तोऽस्पर्शात् ॥ ६० ॥

उकारोऽपृक्त एकवर्णः अस्पर्शात् परः प्रकृत्या भवति स्वर प्रत्यये । यथा (२३अ० १६क०) न वाऽउ एतत् । (१७अ० ८७क०) एतवाऽउ ऽश्चञ्चौ । अपृक्त इति किम् । (३अ० ५१क०) योजान्विन्द्र । अस्पर्शादिति किम् । (२३अ० ८क०) किम्वा वपनं मृहत् ॥

सुतमितौ ॥ ६१ ॥

सुतान्तं पदं प्रकृत्या भवति इतौ प्रत्यये । यथा (२३अ० ४६क०) विवेशा इ इति । तेषु विश्वभुवनमाविवेशा इ ॥

ओकारश्च ॥ ६२ ॥

ओकारः पदान्तीयः प्रकृत्या भवति इतौ प्रत्यये । यथा (२०अ० ७८क०) चित्रभानो इति । (४अ० २७क०) कृशानो इति । इतावित्यनुवृत्तिः कस्मात् स्वरमात्रे मा भूत् इतावित्येव (४अ० २७क०) कृशानवेते व + ॥

उकारोऽपृक्तो दीर्घमनुनासिकम् ॥ ६३ ॥

उकारोऽपृक्त एकवर्णी दीर्घमनुनासिकं चापद्यते । यथा (८अ० ४०क०) ऊ इति । इतावित्येव । यथा (२५अ० ४४क०) न वाऽउ एतत् । नात्र दीर्घमनुनासिकं च । इताववित्यमानत्वात् ॥

एतेश्च परं पदं चर्चयाम् ॥ ६४ ॥

इतिकरणाच्च परं उ इत्येतत् पदमप्युक्तं दीर्घमनुनासिक-
मापद्यते पदचर्चायाम् । चर्चापदस्वरूपमुक्तम् एतदुक्तं भवति
वेष्टने यदितिकरणात् परं पदं चर्चा तदेवमुच्यते । तत्पद-
स्वरूपज्ञापनार्थम् । यत्र तु तथाभूतं पदस्वरूपं न भवति तत्र
उ इत्येतत्स्वरूपं हि तत् पदं भवति । अयं चार्थोऽनेन सूत्रा-
वयवेन ज्ञाप्यते । इतिकरणात् परतो यत्पदवचनं तत्स्वरूप-
ज्ञापनार्थमिति । (८५० ४० क०) उत् । ज् इत्यम् । त्वम्
जातवेदसमिति जात । वेदसम् । पदचर्चायामिति किम् ।
उइति ॥

तकारवर्गश्चकारवर्गे चकारवर्गम् ॥ ८५ ॥

तकारवर्गः पदान्तीयः चकारवर्गे प्रत्यये परे चकारवर्ग-
मापद्यते । यथा (३६अ० २४क०) तत् चक्षुः । तच्चक्षुः ।
(२०अ० ५२क०) आरात् चित् । आराश्चिद्देवः । (१५अ०
५ क०) आच्छत् छन्दः । आच्छच्छन्दः । (१५अ० २४क०) उत्
जिहानाः । प्रवर्गामुज्जिहानाः । भकारादि जकारादि च
पदानामुदाहरणं संहितायां न विद्यते । नकारस्य चकार-
छकारप्रत्यययोः सन्धिरुक्तः । “नुः” । “चक्षयोः शम्” । जकारे
उदाहरणम् । यथा (५अ० ३६क०) वाजान् जयतु । वाजा-
ञ्जयतु ॥

शकारे च ॥ ८६ ॥

शकारे च प्रत्यये परे तकारवर्गश्चकारवर्गमापद्यते । यथा
(१अ० ५ क०) तत् शक्यम् । तच्छक्यं तन्मे । (१७अ० ४५क०)
उत् शिषः । माऽमीषां कञ्चनोच्छिषः । (३३अ० ५क०) स्वधा-
वान् शक्रः । स्वधावाञ्चक्रः । (२४अ० ११क०) पिशङ्गान्

शिशिराय । पिशङ्गाञ्छिशिराय । (२५अ० १क०) आदित्यान्
श्मश्रुभिः । आदित्याञ्श्मश्रुभिः ॥

परश्चास्पर्शपरश्चम् ॥ ६७ ॥

परश्च शकारः अस्पर्शपरश्चकारमापद्यते । यथा तच्छ-
केयम् । माऽमौषां कञ्चनोच्छिषः । सुधावाञ्चुकः । पिश-
ङ्गाञ्छिशिराय । अस्पर्शपर इति किम् । आदित्याञ्श्मश्रुभिः ॥

उदस्तभाने लोपम् ॥ ६८ ॥

उत् उपसर्गात्परस्तभाने प्रत्यये सकारो लोपमापद्यते ।
यथा (१७अ० ७२क०) उत् स्तभान । ज्योतिषा दिवमुत्तभान ।
(४अ० ३६क०) उत् स्तभनम् । उत्तभनम् ॥

अश्वात् स्वे तकार्ठं सञ्ज्ञायाम् ॥ ६९ ॥

अश्वशब्दादुत्तरः सकारः तकारमापद्यते सञ्ज्ञायां स्वे
प्रत्यये । अश्वः अशनव्यापारोऽग्निरस्मिंस्तिष्ठतीत्यश्वत्यो वृत्तः ।
यथा (१२अ० ८६क०) अश्वत्ये वो निषदनम् । सञ्ज्ञायां किम् ।
अश्वस्यः पुरुषः ॥

स्वरात् संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्र ॥ १०० ॥

इत उत्तरं द्विर्भावप्रकरणं वर्त्तिष्यते । स्वरात्परः संयो-
गादिभूतो वर्णो द्विरुच्यते सर्वत्र । अधस्तनविधानं पदान्त-
पदाद्योः । इदं तु सर्वत्र पदान्तपदाद्योर्मध्ये च पदान्तपदा-
द्योर्भवति । यथा (१३अ० ३८क०) सम्यक् स्रवन्ति । सम्यक्-
स्रवन्ति । द्वौ ककारौ सकारौ रेफश्च संयोगः । तत्र पूर्वककारो
द्विरुक्तिजः । (१३अ० ५७क०) अनुष्टुप् शारदी । द्वौ पकारौ
शकारश्च संयोगः । तत्र प्रथमः पकारो द्विरुक्तिजः । पदमध्ये
भवति यथा (२४अ० १क०) अश्वश्च । द्वौ शकारौ वकारश्च

संयोगः । तत्र प्रथमः शकारो द्विरुक्तिजः । स्वरदिति किम् ।
(३३अ० १५क०) शुधिशु^१त्कर्ण । अत्र शकाररेफौ संयोगः ॥

परं तु रेफहकाराभ्याम् ॥ १०१ ॥

रेफहकाराभ्यां परं व्यञ्जनं द्विरुच्यते न तु रेफहकारौ ।
यथा (१च० १क०) ऊर्ज्ज । रेफौ द्वौ जकारौ संयोगः । तत्र
प्रथमो जकारः क्रमजः । (३१अ० १२क०) सूर्य^१ । रेफो
द्वौ यकारौ संयोगः । तत्र पूर्वो यकारः क्रमजः । (२४अ० १क०)
वाह्व्योः । हकारो द्वौ वकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो वकारः
क्रमजः ॥

जष्मान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः ॥ १०२ ॥

जष्माणः शषसहाः । अन्तस्था यरलवाः । एतेभ्यः परः
स्पर्शो द्विरुच्यते । यथा (२४अ० ४क०) पृश्नि^१ । एकः शकारो
द्वौ नकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो नकारः क्रमजः । (१८अ०
१३क०) अश्म^१ । शकारो द्वौ मकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो
मकारः क्रमजः । (२५अ० ४०क०) पाष्णि^१ । रेफः षकारो द्वौ
णकारौ यकारश्च संयोगः । तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः ।
(१अ० ८क०) सस्त्रि^१तमम् । सकारो द्वौ नकारौ संयोगः । तत्र
प्रथमो नकारः क्रमजः । (१०अ० २क०) राषट्^१दा राषट्^१म् ।
षकारो द्वौ टकारौ रेफश्च संयोगः । तत्र प्रथमष्टकारः क्रमजः ।
(११अ० ११क०) हस्ते^१ । सकारो द्वौ तकारौ संयोगः । तत्र
प्रथमस्तकारः क्रमजः । हकारश्च द्विर्भावो निषिद्धः । यका-
रश्च परभूतैः स्पर्शैः संयोगो न विद्यते । रेफश्च द्विर्भावो
निषिद्धः । (२३अ० १३क०) शुल्म^१लिः । लकारो द्वौ मकारौ
संयोगः । तत्र प्रथमो मकारः क्रमजः । (१०अ० ८क०) उल्-
म^१म् । लकारो द्वौ वकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो वकारः

क्रमजः । (२३अ० ३२क०) दुध्नि कावस् + । वकारो द्वौ
णकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः ॥

जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यां च ॥ १०३ ॥

जिह्वामूलीयादुपध्मानीयाच्च परः स्पर्शो द्विर्भवति । जिह्वा-
मूलीयाद्भवति यथा (३अ० २७क०) मयि व + कामधरणम् ।
जिह्वामूलीयो द्वौ ककारौ संयोगः । तत्र प्रथमः ककारः क्रमजः ।
(११अ० २२क०) तत + क्वनेम । जिह्वामूलीयः ककारखकारौ
संयोगः । तत्र प्रथमः ककारः क्रमजः । उपध्मानीयाद्भवति यथा
(१२अ० ७१क०) याऽश्रोषध्वी + पपूर्वा जाताः । उपध्मानीयो द्वौ
पकारौ संयोगः । तत्र प्रथमः पकारः क्रमजः । (१२अ० ८६क०)
याऽपफुलिनीः । उपध्मानीयः पकारफकारौ संयोगः । तत्र
प्रथमः पकारः क्रमजः । एतौ च जिह्वामूलीयोपध्मानीयो
काण्वादिविषयौ तथाहि वक्ष्यति “तस्मिंस्तल्लज्जिह्वामूलीयो-
पध्मानीयनासिक्या न सन्ति माद्वान्दनानाम्” । इति ॥

यैस्तु परं तैर्न पूर्वम् ॥ १०४ ॥

यैस्तु संयुक्तं परं व्यञ्जनं हिरुच्यते यैः संयोगे सति परस्य
द्विर्भाव उक्तः तैः संयुक्तं न पूर्वव्यञ्जनं द्विर्भवति । ऊष्णामन्त-
स्थानां च परस्य स्पर्शस्य द्विर्भाव उक्तः । तत्र यद्युभयतः संयुक्ता
ऊष्णानोऽन्तस्था वा स्पर्शेर्भवन्ति । तत्र प्रथमस्य स्पर्शस्य द्विर्भावः
प्राप्नोति स्तराव्यवधानात्स निषिध्यत इति सूत्रार्थः । (१६अ०
८६क०) पक्ष्माणि । (१अ० २७क०) सुद्धा । (४अ० १२क०)
अयुद्धाः । तत्र ककारषकारमकाराः संयोगः । तत्र कका-
रस्य द्विर्भावः प्राप्नोति स निषिध्यते । उक्तं च । यत्र चीभ-
यतः स्पर्शैः संयुक्ताः शषसाः सह । न तत्राद्यः क्रमो ज्ञेयो न
परो बोधितो ब्रूयैः ॥

अस्वरपूर्वा जप्थान्तस्थाः ॥ १०५ ॥

जप्थान्तस्थानां च परस्य स्पर्शस्य द्विर्भाव उक्तः । तद-
 ष्वादीऽयं योमः । अस्वरपूर्वा जप्थान्तस्थाश्च परान् स्पर्शान्
 द्विर्भावयन्ति । (१८अ० २७क०) स्थालीभिः+ स्थालीः । अत्र
 सकारककारी संयोगः । (१अ० १८क०) दिवः । स्तम्भनोः ।
 अत्र सकारककारी संयोगः । अस्वरपूर्वा इति किम् । (२अ०
 ८क०) विष्णोः स्थानम् । (५अ० २१क०) विष्णोः । (१अ०
 १२क०) एवित्रे स्थः । (१०अ० २क०) राष्ट्रम् । अत्र द्विर्भावो
 भवति ॥ विसर्जनोऽप्यपरः स्पर्शो व्यञ्जनपरः सन् द्विरुच्यते । यथा
 (१२अ० ५क०) विष्णोः कर्म+ । (२४अ० ३०क०) नीलङ्गोः
 क्त्रिभिः । विसर्जनोऽप्यो द्वौ ककारी रेफश्च संयोगः । यथा
 (८अ० १क०) देव सवितुः मसुव । (११अ० १क०) युञ्जानः
 प्रथमम् । विसर्जनोऽप्यो द्वौ पकारी रेफश्च संयोगः । व्यञ्जन-
 पर इति किम् । (२४अ० ३२क०) न्यङ्कुः ककुटः । गौर
 मृगः पिङ्गः । (१अ० २क०) वसोः एवित्तम् । (१२अ०
 ८क०) याः फुलिनीः । अत्र द्विर्भावो न भवति ॥

ङौ चेद्भ्रस्वपूर्वौ खरे पदान्तौ ॥ १०६ ॥

ङकारनकारी पदान्तोऽप्यो द्विर्भवतो ऋस्वस्वपूर्वौ खरे
 प्रत्यये । यथा (१०अ० २४क०) युङ्ङि । (११अ० ३२क०)
 तमुत्वाट्ठङ्ङिभिः । द्वौ ङकारी । (१७अ० १क०) अश्मन्-
 र्जम् । (३अ० ५१क०) अश्मन्मो मदन्त । द्वौ नकारी । ऋस्व-
 पूर्वाविति किम् (२५अ० २३क०) सुप्रङ्ङो मेम्यत् । (८अ०
 ३१क०) तानुज्जो घम् ॥

संयोगपूर्वव्यञ्जनान्ताऽवसानगताः खरा

दिमात्राः ॥ १०७ ॥

संयोगात्पूर्वः संयोगपूर्वः । यथा (२३अ० १६क०) अग्निः ।
 (१०अ० ३०क०) विष्णुना । व्यञ्जनमन्ते यस्य स व्यञ्जनान्तः ।
 यथा (११अ० ३०क०) दृढाङ् । अवसानं प्राप्तोऽवसानगतः ।
 यथा (१अ० १क०) प्राहि । (१अ० ४क०) रुच । एते स्वरा
 द्विमात्रा काला भवन्ति न तु दीर्घा गुरव एते भवन्ति । अत्रो-
 च्यते । गुरवो द्विगुणकालाः । व्यञ्जनद्विरुक्तिप्रसङ्गेन स्वराणा-
 मपि गौरवमुक्तं तत्र हि द्विगुणः कालो भवति ॥

प्रथमैर्द्वितीयास्तृतीयैश्चतुर्थाः ॥ १०८ ॥

संयोगस्यादिभूतस्य वर्णस्य द्विर्भावो ह्युक्तः सोऽन्यथाऽपि
 कचिद्भवतीत्याह । प्रथमैः स्ववर्गीयैः सह द्वितीया द्विरुच्यन्ते ।
 तृतीयैश्च स्ववर्गीयैः सह चतुर्था द्विरुच्यन्ते । यथा (११अ०
 २०क०) विख्याय । विक्रियाय । ककारखकारौ यकारश्च
 संयोगः । (२३अ० ३८क०) आच्छ्रति । चकारखकारौ यका-
 रश्च संयोगः । (२८अ० ४१क०) विष्पुफुरन्ति । षकारः पकार-
 फकारौ संयोगः । यथा (१अ० २५क०) गोषट्ठानम् । (२अ० १क०)
 आखुरेष्टः । षकारटकारठकाराः संयोगः । (११अ० ३४क०)
 प्रात्यः । (२३अ० १३क०) रात्यः । तकारथकारौ यकारश्च
 संयोगः । चतुर्था यथा (८अ० ४२क०) आजिग्व । गकारघकारौ
 रेफश्च संयोगः । डकारस्यापि सम्भवः । (१६अ० ५०क०)
 मीड्ढवः । डकारढकारौ वकारश्च संयोगः । (४अ० १८क०)
 अङ्गनस्यातु । दकारधकारौ वकारश्च संयोगः । (३३अ०
 ३०क०) विबभ्राट् । बकारभकारौ रेफश्च संयोगः ॥

नानुस्वारः ॥ १०९ ॥

संयोगपूर्वं इत्यनुवर्तते । संयोगपूर्वोऽनुस्वारी न द्विरु-

च्यते । यथा (१७अ० ८७क०) इमं^१स्तरं^२म् । (३अ० २८क०)
सोमान्^३स्तरं^४म् । असंयोगपूर्वस्य अनुस्वारस्योपरिष्ठाद-
च्यति । “अनुस्वारो ऋस्वपूर्वोऽर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रा”
इति । यथा (१०अ० २४क०) हुठं^५सः ॥

सवर्णे ॥ ११० ॥

सवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । अन्तस्थासंयोगोऽत्रोदा-
हरणम् । “स्ववर्गीये चानुत्तमः” इति स्पर्शानां वक्ष्यति । यथा
(१अ० २२क०) सम् यौमि । सँयौमि । द्वौ यकारौ संयोगः ।
(१अ० २१क०) सम् वपामि । सँव्वपामि । द्वौ वकारौ संयोगः ॥

ऋवर्णे ॥ १११ ॥

ऋवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । यथा (२७अ० ४क०)
अनिष्टु^१तः । षकारटकारौ संयोगः । “ऊष्मान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः”
इति प्राप्तस्य प्रतिषेधः ॥

लृवर्णे ॥ ११२ ॥

लृवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । यथा (१८अ० १२क०)
ऋद्धि^१ः । (१८अ० ११क०) कृमम् । “विसर्जनौयाद्वाञ्छनपरः”
इति प्राप्तिः । लृकारस्य मध्ये लकारस्यार्द्धमात्रां पश्यताऽऽचा-
र्येण निषेधः कृतः । वक्ष्यति च “ऋलृवर्णा रेफलकारौ स-
श्लिष्टावश्रुतितरावेकवर्णौ” ॥

यमे ॥ ११३ ॥

यमे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । यथा (२३अ० २८क०)
सुकथा दे^१दिश्यते नारौ^२ । ककारः थकारयमौ नकारश्च
संयोगः । तत्र “स्वराक्षसंयोगादिः” इति द्विरुक्तिः प्राप्ता सा
यमे प्रत्यये निषिध्यते । यथा (१८अ० ४६क०) सृज्ज्ञानमसि ।

जकारजकारयमौ जकारश्च संयोगः । अत्रापि “स्वराक्षयो-
गादिः” इति जकारश्च द्विरुक्तिः प्राप्ता सा यमे प्रत्यये इति
नास्ति विरोधः । रुक्मपापमप्रभृतीन्नुदाहरणानि ददन्ति तेषां
“संयोगादिः पूर्वस्य” “यमश्च” इत्यनेन सह विरोधः
प्राप्नोति ॥

विसर्जनीयः ॥ ११४ ॥

विसर्जनीयो न द्विरुच्यते । व्यञ्जनत्वाद्विसर्जनीयस्य
द्विरुक्तौ प्राप्तायां प्रतिषेधोऽयम् । यथा (३३अ० १२क०) दिवः)
ककुत्पतिः पृथिव्याः) । (१२अ० ७८क०) याः) फुलिनौः) ॥

स्ववर्गीये चानुत्तमे ॥ ११५ ॥

स्ववर्गीये च प्रत्ययेऽनुत्तमे पूर्वी कर्णो न द्विरुच्यते । यथा
(३३अ० १७क०) तत् देवानाम् । तद्देवानामवो अथ । द्वौ
दकारी संयोगो द्विरुक्तेर्निषिद्धत्वात् । (२५अ० ८क०) अन्त-
रिच्छमुरीतता । मकारपकारौ संयोगः । अनुत्तम इति किम् ।
(३३अ० ४२क०) तन्नो मिन्नो वरुणः) । अत्र द्विरुक्तिर्भवत्येव ॥

अवसितं च ॥ ११६ ॥

निरर्थकं व्यञ्जनमवसानगतमवसितशब्देनोच्यते । अव-
सितं व्यञ्जनं न द्विरुच्यते । यथा (१८अ० ८क०) ऊर्क् । रेफ-
ककारौ संयोगः । अवसितमिति किम् । (१८अ० ८क०) ऊर्क्
च मे । “परन्तु रेफहकाराभ्याम्” इति प्राप्तिः । रेफस्यात्र
द्विरुक्तिर्न भवति ॥

नान्तःपदे स्वरपञ्चमान्तस्यासु ॥ ११७ ॥

स्वरे प्रत्यये पञ्चमे च परे अन्तस्यासु च प्रत्ययभूतासु यद्व-
क्ष्यति तदन्तःपदे न भवति पदान्तीयस्य स विकार इत्यर्थः ।

यथा (३४अ० ४१क०) पूषन् । पकारस्य प्रथमस्य स्वरं द्वितीय-
भाव उक्तः सोऽन्तःपदे न भवति । पञ्चमे यथा (२०अ० ४५क०)
कन्या समञ्चन् । (२८अ० ४१क०) अक्षींऽइमे विष्पु^१रन्तो^१
ऽमित्रान् । अत्र “पञ्चमे पञ्चमम्” इति पञ्चमभाव उक्तः
सोऽन्तःपदे न भवति । अन्तस्यासु यथा (१अ० १क०) इषे त्वा
(१२अ० १११क०) आ प्यायस्व । प्रथमस्य द्वितीयभाव उक्तः
सोऽन्तःपदे न भवति । वक्ष्यमाणप्रकरणस्यास्यापवादभूतोऽयं
योगः । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

स्पर्शोऽपञ्चमः स्वरधौ द्वितीयम् ॥ ११८ ॥

अपञ्चमः स्पर्शः स्वरं प्रत्यये धिसंज्ञके च द्वितीयमापद्यते ।
स्वरे परे भवति यथा (१७अ० ४८क०) उत् एनम् । उदे^१न-
सुत्तरा^१न्नय । (१७अ० ८८क०) समुद्रात् जमिः । समुद्रा-
दमिः । धौ परे यथा (३अ० ४५क०) यत् ग्रामे । यद्ग्रामे^१ ।
(२८अ० ३८क०) यत् वर्मी । यद्दुर्मी^१ ॥

जिति प्रथमम् ॥ ११९ ॥

जित्संज्ञके प्रत्यये स्पर्शोऽपञ्चमः प्रथममापद्यते । यथा
(८अ० ४७क०) अनुषट्पु^१त्ते^१भिगुरः । (१८अ० ८क०) जक्^१ च
मे । (३अ० ३५क०) तत्स^१वितुः । (१३अ० ५७क०) अनुषट्पु^१प्-
शारदी ॥

असस्थाने मुदि द्वितीयर्थः शौनकस्य ॥ १२० ॥

असमानस्थाने मुत्संज्ञके प्रत्यये स्पर्शोऽपञ्चमो द्वितीयमा-
पद्यते शौनकस्याचार्यस्य मतेन । यथा (१३अ० ३८क०) सम्यक्
संवन्ति । सम्यक् संवन्ति । (१३अ० ५७क०) अनुषट्पु^१ शारदी ।
अनुषट्पु^१ शारदी । असस्थान इति किम् । (३अ० ३५क०)
तत्स^१वितुः । केचिदत्र द्वितीयम् “अवसाने च” इत्येतत्सूत्रं पठन्ति

सोऽपपाठः । यतः “प्रथमोत्तमाः पदान्तीयाः” इत्यधस्तादुक्तम् ॥

पञ्चमे पञ्चमम् ॥ १२१ ॥

पञ्चमे स्पर्शे प्रत्यये अपञ्चमः स्पर्शः पञ्चममापद्यते । यथा (१३अ० ५८क०) वाक् मात्या । वाङ् मात्या । (१३अ० ३८क०) वट् महान् । वण् महान् । (१३अ० ३८क०) तत् मितस्य । तन्मित्रस्य ॥

हश्च तस्मात् पूर्वचतुर्थम् ॥ १२२ ॥

हश्च तस्मादपञ्चमात् स्पर्शान्तृतीयभूतादुत्तरः सन्नधस्तनस्य स्पर्शस्य चतुर्थमापद्यते । यथा (१७अ० ४२क०) उट् हर्षय । उड्वर्षय । (१८अ० ६६क०) अवाट् हव्यानि । अवाड्व्यानि ॥

नकारपरो जातूकर्ण्यस्य ॥ १२३ ॥

ऋकारपरो हकारः अपञ्चमस्पर्शादुत्तरो न चतुर्थमापद्यते । न च पूर्वस्तृतीयं जातूकर्ण्यस्याचार्यस्य मतेन । यथा । (१८अ० ५८क०) सममुस्रोत् हृदः । सममुस्रोद्दृदः । जातूकर्ण्यस्येति किम् (१८अ० ५८क०) सममुस्रोद्दृदो वा ॥

हि ॥ १२४ ॥

“ह्यन्तराः कालाः” इत्यधस्तादुक्तं कालशब्दश्चेहाऽवधिवचनः । अतोऽवधिपरिज्ञापनार्थमिदं सूत्रम् । अवधेः प्रयोजनं “न परकालः पूर्वकाले पुनः” इत्यधस्तादेवोक्तम् ॥

यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः ॥ १२५ ॥

यकारवकारयोः पदान्तभूतयोः स्वरमध्ये वर्त्तमानयोर्लोपो भवति । अश्रवणमनुच्चारणं भवतीत्यर्थः । अधस्तात् सूत्रकारेण यो यकारवकारौ विहितौ तयोरनेन लोपः क्रियते । पदान्ती-

ययोर्यकारवकारयोरसम्भवात् । यथा (३अ० १३क०)
 “आकारोपधो यकारम्” । यथा । (७अ० ३८क०) मह्यिन्द्रः ।
 मह्यिन्द्रः । (११अ० ८२क०) स्वाय अहम् । स्वाय अहम् ।
 तथा “कण्ठपूर्वो यकारमरिफितः” । (२४अ० ३८क०)
 शिवय आदित्यानाम् । शिव आदित्यानाम् । (१२अ० ५५क०)
 ता य अस्य । ता अस्मिन् सूदोहसः । “सन्ध्यन्तरमयवाया-
 वम्” । (३अ० २०क०) इड य एहि । इड एहि । (३अ० २०क०)
 अदित य एहि । अदित एहि । (२४अ० २६क०) भूम्या य
 आखून् । भूम्या आखून् (८अ० १क०) विष्णु उरुगाय ।
 विष्णु उरुगाय । (२३अ० २०क०) ता व उभौ । ता उभौ
 चतुर । लुप्तयोश्च यकारवकारयोर्यः स्वरसन्धिः प्राप्नोति सः “न
 परकालः” इत्यादिना निषिध्यते ॥

न वकारस्यासस्थान एकेषाम् ॥ १२६ ॥

वकारस्य पदान्तस्य असस्थाने स्वरं प्रत्यये लोपो न भव-
 त्येकेषामाचार्याणां मतेन । यथा (५अ० १६क०) विष्णवेते
 दाधत्ये । (४अ० २०क०) कुशानवेते व । असस्थान इति
 किम् । (८अ० १क०) विष्णु उरुगाय । (१०अ० १६क०)
 हिरण्यरूपा उषसः ॥

असौ च शाकटायनः ॥ १२७ ॥

असावित्येतस्य पदस्य असस्थाने प्रत्यये वकारो न लुप्यते ।
 शाकटायनस्य मतेन । (३८अ० २क०) असौ एहि । असा-
 वेहि । एके एतत्सूत्रं पठन्ति सोऽपपाठः पूर्वैरेव सिद्धत्वात् ॥

प्रउगमिति यकारलोपः ॥ १२८ ॥

प्रथुगमित्येतस्मिन् पदे यकारलोपः प्रत्येतव्यः कर्त्तव्यो

वा । प्रयुज्यत इति प्रयुगम् । तत्र युजैर्यकारो लुप्यते । यथा (१५ अ० ८ क०) प्रऽउ'गमुक्कमव्य'थायै । “न परकालः” इत्यनेन स्वरसन्धिर्न भवति ॥

अनादेशेऽविकारः ॥ १२६ ॥

इत उत्तरं स्वराणामुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानामेकी-
भावगतं विकारं विवक्षुः परिभाषां चकाराऽऽचार्योऽनादेशे-
ऽविकार इति । यत्रोदात्तादीनां स्वराणां सन्धादेशो न
क्रियते तत्राविकारः प्रत्येतव्यः । यथा (३ अ० १२ क०) अग्नि-
र्मूढं द्विवः) कुकुत् । तथा (१३ अ० ५८ क०) इयमुपरि ॥

प्रागुवर्णादचराणामेकीभावः ॥ १३० ॥

उवर्णोपलक्षितात् सूत्रात् “उदात्ताच्चानुदात्तश्च स्वरितम्”
इत्येतस्मात्प्राग्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राचराणामेकी-
भावोऽधिकृतो वेदितव्यः । “स्वरोऽक्षरम्” इत्यधस्तादुक्त-
मित्यतः स्वराणामेकीभावोऽधिकृतो वेदितव्यः । अधिकार-
सूत्रमेतत् ॥

स्वरितवान् स्वरितः ॥ १३१ ॥

स्वरितवानेकीभावः स्वरितो भवति । यथा (११ अ०
४ क०) पथा इव । पृथ्वीव मूरेः) । (२० अ० ७० क०) चम्ब्वी
इव । चम्ब्वीव सोमः । जात्योदाहरणे यथा (१४ अ० २२ क०)
ब्रह्म असृज्यत ब्रह्माऽसृज्यत । (२४ अ० ३७ क०) मृत्यवे असितः ।
मृत्यवेऽमितः) । तैरोव्यञ्जनोदाहरणे ॥

उदात्तवानुदात्तः ॥ १३२ ॥

उदात्तोऽस्मिन्नस्तीति उदात्तवान् । उदात्तवानेकीभाव
उदात्तो भवति । स चोदात्तः पुरस्तात्पञ्चाङ्गा भवति । इत-

रत्रोदात्तानुदात्तस्वरितप्रचिताः । यथा (१६अ० ६१क०) उभ-
यत्रोदात्तो भवति । ये अत्रेषु । येऽत्रेषु । (१३अ० ८क०)
दूणानः अस्ता । दूणानोऽस्ताऽसि । उदात्तपूर्वोऽनुदात्तपरो
भवति यथा (१अ० १क०) प्र अर्पयतु । प्रार्पयतु । (४अ०
१क०) आ इदम् । एदम् । उदात्तपरोऽनुदात्तपूर्वो यथा (१अ०
१८क०) त्वा आशाभ्यः । त्वाशाभ्याः । (२०अ० ७क०) मे
अङ्गानि । मेऽङ्गानि सर्वतः । उदात्तपूर्वः स्वरितपरो यथा
(१६अ० ४५क०) सु ऊर्ध्वाय । नमुऽऊर्ध्वाय च सुर्ध्वाय च ।
अवग्रह एतदुदाहरणम् । स्वरितपूर्व उदात्तपरो यथा (३४अ०
२८क०) अद्यत्वे अवसे । अद्यत्वेऽवसे । (१अ० ३क०) सुप्वा
इति । सुप्वेति पदसंहितायामुदाहरणम् । अत्रोदात्तस्वरित-
सम्बन्धौ “विप्रतिषेधोत्तरं बलवदलोपः” इति परिभाषासूत्रेणो-
दात्त एव भवति । उदात्तशास्त्रस्य परत्वात् । न तु स्वरितः ।
स्वरितशास्त्रस्य पूर्वत्वात् । उदात्तपरः प्रचितपूर्वो यथा (८अ०
३८क०) ओजिष्ठ ओजिष्ठः । इन्द्रो जिष्ठोः । (८अ० १३क०)
वाजजितः अश्वनः । वाजिनो वाजजितोऽश्वनः । अधस्त-
नयोमापवादः ॥

इवर्णमुभयतो ऋस्वमुदात्तपूर्वमनुदात्तपर
स्वरितम् ॥ १३३ ॥

इकारो वर्णो यस्याक्षरस्येति इवर्णमक्षरम् । बहुव्रीहिर-
यमक्षरप्रधानः । इवर्णमक्षरं स्वरितं भवति । कथंभूत उभ-
यतो ऋस्वम् । उभयत इवर्णो ऋस्वस्याक्षरस्येत्युभयतो ऋस्व-
स्वम् । उदात्तपूर्वो यस्याक्षरस्येत्युदात्तपूर्वमक्षरम् । अनुदात्त-
परो यस्येत्यनुदात्तपरमक्षरम् । यथा (२०अ० ७०क०) सुचि
इव । सुचौव घृतम् । (११अ० ६१क०) अभि इत्यताम् । अभौ-

न्यताम्, खे । उभयतो ऋस्वमिति किम् । (१२अ० ६क०)
हि ईम् । विहोमिहः । उदात्तवर्ममिति किम् । (२८अ०
३४क०) इमेऽइतीमे । (१६अ० ३८क०) वीध्रयायेति वि । ईध्रयाय ।
अधस्तनयोगापवादः ॥

वौक्षितायेति च ॥ १३४ ॥

वौक्षितायेत्ययं च एकौभावः स्वरितो भवति । यथा (२२अ०
८क०) वौक्षितायेति वि । ईक्षिताय । उदात्तपूर्वोऽनुदात्तपर
एकौभावो भवति । उभयतो ऋस्वस्तु न भवति । अतो
निपात्यते ॥

उदात्ताच्चानुदात्तः स्वरितम् ॥ १३५ ॥

अचराणामेकौभावस्य पूर्वे विधिः । इदानीमचराणां
व्यञ्जनव्यवहितानां यः स्वरसंहितायां भवति स उच्यते ।
उदात्ताच्चाचरात्परं व्यञ्जनव्यवहितमनुदात्तमचरं स्वरितं
भवति । यथा (४अ० ५क०) स्वाहा । (१८अ० १क०) वाजः ।
(१८अ० ३५क०) पर्यः । (१६अ० १क०) नमः । (३अ०
४५क०) मो सु नः । मो षूणः । (३अ० ४५क०) हि स्म । हि
स्माते ॥

निहितमुदात्तस्वरितपरम् ॥ १३६ ॥

निहन्यते स्वरितमुदात्तपरं स्वरितपरं च । (१०अ० ५क०)
स्वाहा सोमाय । (१६अ० १७क०) नमः हिरण्यवाहवे ।
नमो हिरण्यवाहवे । (२अ० २७क०) अस्थुरि णौ गार्हप-
त्यानि सन्तु । (१३अ० ३८क०) भासे त्वा ज्योतिषे त्वा ।
(१८अ० ५०क०) स्वर्णं घुर्मः । (११अ० २क०) स्वर्ग्यायेति स्तुः ।
ग्याय । (१अ० १०क०) प्रसवे ऽश्विनोः । (१७अ० ३८क०)

अयुद्धोऽस्माकम् । (८अ० ५४क०) परमेष्ठ्याभिधीतः । (२०अ०
७०क०) सुचीवेति सुचि । इव घृतम् । (६अ० ४क०) द्विवी-
वेति द्विवि इव चक्षुः । एवमेतत्तैरोव्यञ्जनजात्याभिनिहित-
चैप्रप्रश्निष्टाः स्वरिता उदात्तेऽनुदात्तोभूताः प्रदर्शिताः । अथे-
दानीं स्वरिते यथासम्भवं प्रदर्शयन्ते । (३अ० ५क०) भूर्भुवः
स्वः दीरिव । (१८अ० ५०) स्वर्णं घर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः ॥

अनवग्रहे ॥ १३७ ॥

यदेतत् “निहितमुदात्तस्वरितपरम्” इत्यधस्तादुक्तम् । एत-
देके आचार्या अनवग्रहे मन्यन्ते । अवग्रहे तु स्वरित एव
भवति । यथा (२१अ० १०क०) तन्नूनपादिति तन्न । नपात् ।
(५अ० ५क०) तन्ननप्लव इति तन्न । नप्लवे । एतच्च परमतम् ।
यत् औज्जिहायनकैरिदमुक्तम् । अवग्रहो यदा नौचउच्चयोर्म-
ध्यतः क्वचित् । तायाभाव्यो भवेत् कम्पस्तन्ननप्लवे निदर्शन-
मिति ॥

स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिहन्त्यते ॥ १३८ ॥

स्वरितस्य य उत्तरो भागः स निहन्त्यते । उदात्ते स्वरिते
वा परभूते एकेषामाचार्याणां मतेन । अत्र च जात्याभिनि-
हितचैप्रप्रश्निष्टा एवोदाहरणम् । तथाभूतं तेषां शाखिनां हि
स्मरणम् । यथा (१८अ० ४६क०) स्वर्णं घर्मः । (१अ० ११क०)
प्र सुवेऽश्विनोः । (८अ० ५४क०) परमेष्ठ्याभिधीतः । (२०अ०
७०क०) सुचीवेति सुचि । इव । वाजसनेयिनान्तु अनुदात्त
एव भवति । “निहितमुदात्तस्वरितपरम्” इत्यनेन सूत्रेणानु-
दात्त एवेति ज्ञेयम् ॥

स्वरितात्परमनुदात्तमुदात्तमयम् ॥ १३९ ॥

स्वरितादचरात्परं व्यवहितं यदनुदात्तमचरं तदुदात्तमयं

भवति । उदात्तमयं प्रचितमेकश्रुतीति पर्यायाः (१३० १क०)
वायवस्थ । व्यञ्जनव्यवहितं प्रायो निदर्शनं दृश्यते । यथा
(१२३० ८क०) अग्ने^१ शङ्किरः ॥

अनेकमपि ॥ १४० ॥

स्वरितादक्षरात्परं व्यञ्जनव्यवहितं यदनुदात्तमक्षरमेक-
मनेकं वा तत्त्वमनुदात्तमयं भवति । प्रचितं भवतीत्यर्थः ।
यथा (१३० १८क०) वाजे^१ वाजे^१ऽवत वाजिनः । (२१३०
६१क०) त्वामद्यऽऋषऽश्वार्षेयऽऋषीणाम् ॥

नोदात्तस्वरितोदयम् ॥ १४१ ॥

स्वरितादक्षरात्परस्यानुदात्तस्योदात्तमयत्वं विधायाधुना
तदपवादति । उदात्तोदयं स्वरितोदयं च नोदात्तमयं भवति
किन्त्वनुदात्तमेव भवति । उदात्तोदयं भवति यथा (३८३०
५क०) सरस्वति^१ तमिह धातवेऽकः । (१८३० १८क०) वाजे^१
वाजे^१ऽवत वाजिनो नो धने^१षु । स्वरितपरं यथा (१५३० १५क०)
रथीजाश्च सेनानीग्रामख्यौ । (७३० ३०क०) उपयामगृही-
तोऽसि सहस्राय त्वा ॥

दिवर्णमेकवर्णवद्धारणात् स्वरमध्ये समान- पदे ॥ १४२ ॥

“स्वरात्मयोगादिः” इत्यादिना प्रकरणेन यस्य द्विर्भाव उक्तः
तस्यैतदुच्यते । वर्णं द्विवर्णसंयोग एकवर्णवत्कर्तव्यः । मुख-
सन्धारणाविशेषात् स्वरयोर्मध्ये वर्तमानमेकस्मिन् पदे भवति ।
एतच्चाभिधानमुच्यते इत उत्तरं द्वयोर्वर्णयोरेकौभावः प्रायशो
निरूप्यते । यथा (३१३० २२क०) व्यात्तम् । (१३० १६क०)
ककुटः । द्विवर्णस्वरमध्य इति किम् (२३० ८क०) आज्ञ्यम् ।

(१८अ० ४२क०) भुज्ज्युः । अत्र जकारस्य द्विर्भवति न तु स्वरयोर्मध्ये यकारेण व्यवधानात् । समानपदग्रहणेन च संहिता लक्ष्यते । पदविच्छेदे न भवति । यथा (२१अ० १क०) इमम् । मे । इमस्मे^१ वरुण ॥

ऐकारौकारौ च ॥ १४३ ॥

ऐकार औकारश्च द्विवर्णौ सन्तौ एकवर्णवद्धारणादेकवर्णौ भवतः । एकप्रयत्ननिर्वर्त्यौ भवतः । यथा (१अ० ६क०) कस्मै^१ । (१अ० ६क०) तस्मै^१ । (२अ० ८क०) आनन्दमन्दौ आण्डौ ॥

उठौ लल्लावेकिषाम् ॥ १४४ ॥

उकारठकारौ एकेषामाचार्याणां मतेन यथासंख्यं लकारल्लकारावापद्येते । स्वरमध्ये समानपद इत्यनुवर्तते । यथा (८अ० ४३क०) इले^१ । (१३अ० २६क०) अर्षाल्ला । स्वरमध्ये समानपद इति किम् । यथा (१६अ० ५०क०) वनस्यते वीड्वङ्गाः^१ । मीढ्व^१स्तोकाय । एतच्च परमतम् । तथाहि वक्ष्यति । तस्मिंल्लल्लजिह्वामूलीयोपश्चानीयनासिका न सन्ति माध्यन्दिनानामिति ॥

द्विसकारं शास्त्रास्वेति ॥ १४५ ॥

द्वौ सकारौ अस्मिन् पदद्वय इति द्विसकारं पदद्वयम् । कतमन्तदित्यत आह । शास्त्र । रास्त्र । यथा (२१अ० ६१क०) आ च शास्त्रा च । (४अ० १६क०) रास्त्रेयत्सोम । शास्त्रे रास्त्रेयैकः प्रकृतिसकारः प्रथमः स्वेति प्रत्ययस्य द्वितीयः तृतीयः क्रमजः प्राप्नोति सोऽन्यत्र निषिध्यतेऽनेन सूत्रारम्भसामर्थ्येनेति ॥

ऋलवर्णं रेफलकारौ सञ्ज्ञिष्टावश्रुतिधरा-
वेकवर्णौ ॥ १४६ ॥

ऋकारे लकारे च यथासङ्ख्यं रेफलकारौ कण्ठगण-
मात्रयोर्मध्येऽर्द्धमात्रिकौ संज्ञिष्टौ एकीभूतौ अविद्यमानपृथक्-
श्रुतिधरो एकश्रुतिभूतौ भवतः । तथाहि वैयाकरणाः “उरण-
परः” इति रेफमधिकं विदधति । यथा (३अ० १क०) कृत्ति-
वासाः । (१८अ० ११क०) ऋद्धि + । (१८अ० ११क०) कृत्ति + ॥

माचाणुमात्रा वर्णापत्तीनाम् ॥ १४७ ॥

“ऋलवर्णं रेफलकारौ” इत्यनेन सूत्रेण ऋलवर्णयोर्रेफ-
लकारौ विद्येते । इत्येतत्प्रतिपादितमिदमिदानीं चिन्त्यते
कियती मात्रा कण्ठस्य कियती मात्रा रेफलकारयोस्तद्व्यसङ्गे-
नान्याऽपि वर्णापत्तिश्चिन्त्यते । वर्णापत्तीनां त्रयः काला
भवन्ति मात्रार्द्धमात्राणामात्रोपलक्षिताः एतच्च “विकारो यथा-
सन्नम्” इत्यनेन व्यवस्थाप्यते ॥

अनुस्वारो ऋस्वपूर्वोऽर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्ध-
मात्रेति ॥ १४८ ॥

“नानुस्वारः” इत्यनेन सूत्रेण संयोगपरस्यानुस्वारस्यार्द्ध-
मात्राकाल इत्यवधारितत्वादयमसंयोगपरार्थ आरम्भः । अनु-
स्वारो ऋस्वपूर्वोऽर्द्धमात्राकालो भवति । पूर्वश्च ऋस्वोऽर्द्ध-
मात्राकालो भवति । यथा (१अ० १क०) माऽऽद्यर्द्धं सो-
ऽद्भुवाः । (२७अ० ४०क०) मर्ठं हिष्ठो मल्दन्धसः ॥

दीर्घाद्वर्द्धमात्रा पूर्वा चाध्यर्द्धा ॥ १४९ ॥

दीर्घात् स्वरात् परोऽनुस्वारोऽर्द्धमात्राकालो भवति । यथा
(२०अ० १३क०) माएस्म । (३३अ० १३क०) त्वाए हि ॥

द्वियकारम् ॥ १५० ॥

हो यकारो समाहृतौ द्वियकारम् । इत उत्तरं द्वियकार-
मधिकृतं वेदितव्यम् ॥

आप्यायमानो यमो रय्यै धाय्या रूपठं
श्रवाय्यं नृपाय्यं पौरुषेय्या हृदय्या सहरय्या
निचाय्य सान्नाय्य सन्ताय्येति च ॥ १५१ ॥

एते द्वियकाराः संयोगा भवन्ति । क्रमजस्तृतीयः प्राप्नोति
स निषिध्यते । यथा (८अ० ५७क०) आप्यायमानो यमः ।
(१४अ० २२क०) रय्यै त्वा पोषाय त्वा । (१८अ० २४क०)
यजेति धाय्या रूपम् । (१८अ० ६४क०) तन्नो गौर्भिः श्रवा-
य्यम् । (२०अ० ८१क०) वृत्तीं रुद्रा नृपाय्यम् । (२१अ० ४३क०)
पौरुषेय्या गृभः । (१६अ० ४४क०) नमो हृदय्याय च ।
(१२अ० १०क०) सहरय्या निर्वर्त्तस्व । (११अ० १क०) अग्ने-
ज्योतिर्निचाय्य । सान्नाय्यभाजनावा अमावास्या । (३८अ०
५क०) मूत्रः शरसि सन्ताय्यमाने ॥

एकः ॥ १५२ ॥

इत उत्तरमेकयकाराः संयोगा भवन्तीत्यधिकृतं वेदित-
व्यम् । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

ज्योतिश्चावनः श्येनः श्यामश्च श्यामाकाः
श्येतो ज्येष्ठो ज्योग्ज्याच्छाति ॥ १५३ ॥

एते संयोगा एकयकारा भवन्ति । अस्त्रपूर्वार्थ आरम्भः ।
स्त्रपूर्वास्तु “स्त्रपूर्वाश्च श्रवजाः” इत्यनेनैव सेव्यन्ति । कस्वा-
च्छातीत्येतदधिकमुदाहरणं विहितम् । प्रचुराण्येवोदाहर-
णानि । (११अ० ३क०) बृहज्ज्योतिः करिष्यतः । (१७अ०

३८क०) दध्रवन् । पृ'तनाषाट् । (१८अ० ५३क०) इन्दुर्दत्तः
 श्येनऽसृता वा । (१८अ० १३क०) श्यामं च मे लोहं च मे ।
 (१८अ० १२क०) श्यामाकाश मे । श्येतो मल्हविः । सारस्वतः ।
 यो ह वै ज्यैष्ठ्यं च श्यैष्ठ्यं च । (३६अ० १८क०) ज्योत्स्ना
 सन्द्दिशि जीव्यासम् । (२८अ० ४०क०) ज्याऽद्वयठं समने ।
 (२३अ० ३८क०) कस्त्राऽऽच्छति । इति विहितान्युदाहर-
 णानि ॥

जुषस्व यविष्ठ शोचा यविष्ठेति च ॥ १५४ ॥

एतौ द्वौ यविष्ठशब्दसंयोगावेक्यकारौ भवतः । (११अ०
 ७३क०) तच्चुषस्व यविष्ठ । (३अ० ३क०) वृद्धो चा यविष्ठ ।
 एताविति किम् । (१७अ० ७६क०) मस्युं यविष्ठ ॥

स्येति स्यत्वं च ॥ १५५ ॥

स्य इत्ययं पदावयवो स्यत्वं च पदावयवभूतं गृह्यते । एतौ
 च संयोगावेक्यकारौ भवतः । (२३अ० ४७क०) कस्य । (७अ०
 २८क०) यस्य । (३४अ० ५२क०) हिरस्यम् । (४अ० २५क०)
 ओष्यो ऽः कृविक्रतुम् ॥

स्वरपूर्वाश्च शचजाः समानपदे द्विरुक्ताः ॥ १५६ ॥

स्वरपूर्वाः शकारचकारजकारा एकस्मिन् पदे वर्त्तमाना
 द्विरुक्ताः सन्त एक्यकारा भवन्ति । यथा (१८अ० ७४क०)
 शुश्र्याम् तङ्गाभम् । (३६अ० २४क०) पशुश्र्ये'म श्रुद' = श्रुतम् ।
 (२२अ० २४क०) प्राचै' दिशि । (१८अ० ६२क०) आचु'मा
 जानु' । (१८अ० ४२क०) भुज्ज्यु' सु'पुर्णः । स्वरपूर्वाः समानपदे
 इति किम् । (३६अ० ३४क०) तच्चु' = । (११अ० ७३क०)
 तच्चुषस्व ॥

व्यञ्जनपराञ्च न ॥ १५७ ॥

व्यञ्जनपराञ्च शचजाः चशब्दाद्व्यञ्जनपूर्वा वा द्विरुक्ताः सन्तो
यकारा न भवन्ति । (८अ० ४०क०) अट्टशब्दस्य केतवः ।
(११अ० ३७क०) प्रश्नस्तु दर्शितम् । अर्धैरपि । कूर्चः । (१०अ०
२१क०) वज्रः । वर्जयन्ति ॥

कश्यपस्यानार्षेये जातूकर्णस्य ॥ १५८ ॥

कश्यपशब्दस्यार्षेयवर्जं जातूकर्णस्याचार्यस्य मतेन
यकारो न भवति एतदुक्तं भवति कश्यपे वाच्ये द्विरुक्ता सत्यां
यकारो न भवति । यथा (२४अ० ३७क०) अणामुहो मासाह-
श्यपः । अनार्षेय इति किम् । (३अ० ६२क०) त्रायुषश्चम-
दन्ते । कश्यपस्य । अत्र ऋष्यभिधानं कश्यपशब्दो जमदग्न्या-
दिभिः सहोच्चारणात् । जातूकर्णस्येति किम् । (२४अ०
३७क०) कश्यपो रोहित् । “स्वरपूर्वाञ्च शचजाः” इत्यस्या-
पवादः ॥

उच्चैरज्जुमज्जानञ्च ॥ १५९ ॥

उच्चैः रज्जुः मज्जानः इत्येतानि पदानि सयकाराणि न
भवन्ति । यथा (१६अ० १८क०) उच्चैर्वोषाय । वाल्जो-
भौरज्जुभिर्युता भवति । रज्जुसन्दानमादाय । (३०अ० ७क०)
रज्जुसूर्जम् । (१८अ० ८२क०) अस्मि मज्जान्मासरैः । इद-
मपि “स्वरपूर्वाञ्च शचजाः” इत्यस्यापवादभूतम् ॥

मर्त्तो वुरीत मर्त्तेष्वग्निः परो मर्त्तस्ते मर्त्तं
इति च ॥ १६० ॥

एते मर्त्तशब्दाः सयकारा न भवन्ति । यथा (४अ० ८क०)
मर्त्तो वुरीत सुखम् । (१२अ० २४क०) मर्त्तेष्वग्निरुच्यते

निधायि । (२१अ० ५क०) पुरो मर्त्तुः पुरो ष्वा । (२८अ० १८क०) युदा ते मर्त्तोऽश्नु । एत इति किम् । (४अ० १६क०) देवोऽग्रमर्त्येष्वा । (३१अ० १७क०) तन्मर्त्यस्य । (२१अ० १४क०) सोमो देवोऽग्रमर्त्यः ।

अन्तःपदेऽपञ्चमः पञ्चमेषु विच्छेदम् ॥ १६१ ॥

पदमध्येऽपञ्चमः स्पर्शः पञ्चमेषु स्पर्शेषु प्रत्ययेषु विच्छेद-
मापद्यते । विच्छेदो यम इत्यनर्थान्तरम् । रुक्क इत्यत्र
“स्वरात्मयोगादिः” इत्यादिना ककारस्य द्विभावे कृतेऽनेन
सूत्रेण द्वितीयस्य ककारस्य यम इत्ययं कार्यक्रमः क्रियते ।
यथा (८अ० ४क०) यज्जः । जकारयमौ जकारश्च संयोगः ।
ददध्रा । दकारधकारयमौ नकारश्च संयोगः । अन्तःपद इति
किम् । (२०अ० ४५क०) तन्या समञ्जन् । अत्र द्विरुक्त्यभावा-
त्तकारमकारौ संयोगः ॥

जञभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोषः ॥ १६२ ॥

एवमधस्तनसूत्रेण यमापत्तिं विधायाधुना यत्र यमा
नेष्यन्ते तत्र दोषमाह । जञभ्यः परेषु पञ्चमेषु “जञान्तस्था-
भ्यश्च स्पर्शः” इत्यनेन सूत्रेण पञ्चमानां स्पर्शानां द्विरुक्तौ
कृतायां प्रथमानां स्पर्शानां यमापत्तिः सम्भवति स चात्र
दोषः ॥

स्फोटनं च ककारवर्गे वा स्पर्शात् ॥ १६३ ॥

स्फोटनं च स्पर्शानां दोषमापद्यते ककारवर्गे परभूते ।
स्फोटनं नाम पिण्डीभूतस्य संयोगस्य पृथगुच्चारणं स्फोटनाख्यो
दोषो वा न दोषः । यथा (१३अ० २०क०) काण्डात् काण्डात् ।
(७अ० २६क०) वषट् कृतम् । (१८अ० ८५क०) यकृत् क्रीमानम् ।

यथा सूत्रकारप्रस्थानं तथा स्फोटनं दोषः “स्वरासंयोगादिः”
इति द्विरुक्तेर्विधानं न च स्फोटने सति द्विरुक्तिः सम्भवति ।
तथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन “यमान्विद्यादर्यास्त्रिण्डान् सान्तस्था-
न्दारुपिण्डवत् । अन्तस्था यमवर्जन्तु ऊर्णापिण्डं विनिर्दि-
शेत्” । यथाऽयस्त्रिण्डादौनामान्ते प्रस्तुतैतेषां व्यञ्जनानामिति
श्लोकार्थः ॥

स्वरात् स्वरे समानपदे जोयन्तु ऋकारे ॥१६४॥

वाशब्दो विकल्पार्थः पूर्वसूत्रादिहानुवर्तते । स्वरात्परौ
जकारो वा यकारमापद्यते । स्वरे परभूते समानपदे न तु
ऋकारे परे । यथा (१३अ० ५१क०) अजो ह्यग्नेरजनिष्ट ।
स्वरादिति किम् । (१०अ० २४क०) अजा गोजाः । स्वर इति
किम् । (१८अ० ४२क०) भुज्ज्यः । (२अ० ८क०) आज्यम् ।
समानपद इति किम् । (१७अ० ३४क०) तदिद्रेण जयत ।
नत्वृकार इति किम् । (२२अ० ७क०) विजृम्भमाणाय ॥

**ख्यातेः खयौ कशौ गार्ग्यः सकृद्योक्ख्य-
मुक्ख्यवर्जम् ॥ १६५ ॥**

ख्या प्रकथन इत्यस्य धातोः खकारयकारौ संयोगमाहुः
केचित् । यथा (११अ० २०क०) विख्याय चक्षुषा । आख्या-
तम् । ककारशकारौ संयोगार्थं गार्ग्य आह । विक्षाय
चक्षुषा । आक्शातम् । एतानि पदानि वर्जयित्वा सकृद्यम् ।
उक्ख्यम् । मुक्ख्यम् । अधस्तनयोगे जकारस्य यकारापत्त-
रुक्ता या चास्मिन् योगे ख्यातेः क्शापत्तिरुक्ता एते चरकाणां
इतरेषां माध्यन्दिनानां न भवत इति ॥

त्रिपदाद्यावर्तमाने संक्रमः ॥ १६६ ॥

“सठ्ठं हितायाम्” इत्यत आरभ्य संहिताया लक्षणं विधा-
याधुना पदसंहितालक्षणं विधित्वयेदमाह । त्रिपदप्रभृत्या-
वर्त्तमाने ग्रन्थे सङ्क्रमो भवति । आवर्त्तमानानि पदानि अति-
क्रम्यानावर्त्तमानेन पदेन सह सम्भिर्भवतीत्यर्थः । यथा
वयम् । स्थाम् । पतयः । रयूणाम् । स्वाहा । रुद्र ।
यत् । तस्मै । ते । इन्द्रो । हविषा । विधेम । बर्हिषदाः ।
पितरः । इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो । सुताः ।
इमे । त्वायवः । अखीभिः । तना । पूतासः । धिया ।
इषितः । अयं तावदुत्सर्गः ॥

द्विपदैकपदान्यप्यनुवाके ॥ १६७ ॥

हे पदे समाह्वते द्विपदं एकं च तत्पदं च एकपदं द्विप-
दानि च एकपदानि च बहुवचनोपदेशात् त्रिवर्त्तमानानि
सङ्क्रम्यन्ते । अतिक्रम्यन्त इत्यर्थः । त्रिरावृत्त इति द्वि-
वक्ष्यति । वाजः । च । मे । प्रसवः । प्रयतिः । एक-
पदे यथा (१४ अ० १४ क०) मा । कन्दः । प्रमा । प्रति मा ।
अनुवाक इति किम् । (१ अ० २ क०) वसोः । पविशम् ।
असि । द्यौः । पृथिवी । (१ अ० १६ क०) कुकुटः । असि ।
त्रिरावृत्त इति किम् । (४ अ० ११ क०) व्रतम् । क्षुणुत । व्रतम् ।
क्षुणुत । (७ अ० २० क०) सोमः । पवते । सोमः ।
पवते । (१ अ० १ क०) इषे । स्वा । ऊर्जं । स्वा ॥

अनन्तरे ॥ १६८ ॥

उभयोरपि योगयोरयं योगविशेषः । “त्रिपदाद्यावर्त्त-
मान” इति यदुक्तं तदनन्तरे पुनरुक्ते भवति । आनन्तर्यं
चार्थकृतं शब्दकृतं च गृह्यते । यत्नानन्तरोऽर्थो व्यवहितो वा
बुद्धौ विपरिवर्त्तते तदर्थकृतमानन्तर्यम् । यथा (२ अ० ३ क०)

नस्त्वर्वाः । त्वा । विश्वावसुः । परि । दधातु । अरिष्टैः ।
 यजमानस्य । परिधिः । अ॒सि । अग्निः । इडः । ई॒डितः ।
 इन्द्रस्य । बाहुः । अ॒मि । दक्षिणः । मि॒त्रावरु॑णौ । त्वा ।
 अनन्तरैर्धे एतदुदाहरणम् । व्यवहिते तु । यथा (१३अ०
 २३क०) मधु॑ ÷ । च॒ । माध॑वः । च॒ । वास॑न्तिकौ । ऋतू ।
 (१४अ० ५क०) शुक्रः । शुचि॑ ÷ । यै॒श्वी । स्वय॑मावणायासु
 एवं स्वमहर्षिणा प्रथमादिचितिषु ऋतव्योपधाने दृष्टासु
 कण्डिकासु अर्थकृतमानन्तर्यं द्रष्टव्यम् । शब्दकृतं तु यथा
 (१अ० १४।१५क०) हविः॑कृत् । आ । इ॒हि । कु॒कुटः । अ॒सि
 “हिपदैकपदान्यप्यनुवाके” इत्यन्वयानन्तर्यमुच्यते । यथा
 (१अ० ६क०) कः । त्वा । यु॒नक्ति॑ । सः । क॒स्मै । त॒स्मै ।
 (११अ० २४क०) त्वम् । अ॒ग्ने । द्यु॒मि- । अ॒शुशु॑क्षणिः ।
 (१२अ० ६६क०) याः । ओष॑धौः । पूर्वा॑ ÷ । ज॒ताः । अत्र
 या इत्येतदोषधिविषयं पदम् । याः फलिनीरित्येतदपि
 ओषधिविषयं तदर्थव्यवधानात् लुप्यते । कतो याः ।
 फ॒लिनीः । अ॒फ॒लाः । इत्यत्र सन्निधानाल्लुप्यते । यद्येवं
 अ॒प॒घ्नाः । याः । पु॒ष्पिणीः । इत्यत्र कस्माद्या इत्येतत्पदं
 न लुप्यते शृणु । (१२अ० ८०क०) याः । फ॒लिनीः । याः ।
 अ॒फ॒लाः । याः । अ॒प॒घ्नाः । याः । च॒ । पु॒ष्पिणीः । एवं
 चत्वारोऽत्र याःशब्दा अर्थदृष्टा भवन्ति । तत्र प्रथमस्य द्विती-
 येन सम्बन्धः । तृतीयस्य चतुर्थेन सम्बन्धः । तत्र तृतीयं या
 इत्येतत्पदं न विद्यत इत्येतस्य स्थापनार्थं चतुर्थं न लुप्यते या
 इत्येतत्पदम् । शब्दानन्तर्यं तु यथा (३८अ० २क०) अ॒ग्नि-
 भ्या॒मिन्द्र॑स्य सर॑स्वत्यै । इन्द्रा॑य । स्वाहा॑ । इन्द्र॑वत् । यः ।
 ते । (३७अ० ६।७क०) दि॒वः । स॒ं॒सृ॒जः । प्रा॒हि । मधु॑ ।
 गर्भ॑- । दे॒वाना॑म् ॥

अपराङ्गे ॥ १७० ॥

अपरस्य अन्यस्याङ्गभूते पुनरुक्ते सङ्क्रमो भवति । यथा (४अ० ६क०) स्वाहा । यज्जम् । मनसः । उरोः । अन्त-
रिचात् । द्यावापृथिवीभ्याम् । वातात् । आ । रुभे । अत्र
स्वाहाकारः अपराङ्गम् । अपराङ्गत्वात्तोपः । अपराङ्ग इति
किम् । (४अ० ७क०) स्वाहा । चाकूत्यै । प्रयुजे । अयं च
स्वाहाकारः अपराङ्गं न भवति केवलत्वात् ॥

अस्वरविकारे ॥ १७१ ॥

न विद्यते स्वरविकारो यस्मिन् पुनरुक्ते तदस्वरविकारं
पुनरुक्तं तस्मिन् पुनरुक्ते सङ्क्रमो भवति । यथा (१अ०
३१क०) तेजः । अस्मि । शुक्रम् । असृतम् । धाम । नाम ।
अस्वरविकार इति किम् । (१अ० २७क०) मुक्त्वा । च । असि ।
शिवा । च । असि । स्योना । (२अ० १०क०) देवाः । यज्ज-
म् । अतन्वत् । भेषजम् । (३अ० १३क०) यत् । पुरु-
षेण । हविषा । देवाः । यज्जम् । अतन्वत् ॥

अलिङ्गविकारे ॥ १७२ ॥

लिङ्गविकारो न विद्यते यस्मिन् पुनरुक्ते तदतिक्रम्यते ।
यथा (१४अ० १८क०) अग्नेः । भागः । असि । द्रौचायाः ।
आधिपत्यम् । ब्रह्म । सृतम् । त्रिवृत् । स्तोमः । इन्द्रस्य ।
विष्णोः । क्षत्रम् । पञ्चदशः । अत्र सृतशब्दो नपुंसकविषयो
नोऽतिक्रम्यते । अलिङ्गविकार इति किम् । (१४अ० २०क०)
आदित्यानाम् । मरुताम् । गर्भाः । सृताः । देवस्य ।
सवितुः । बृहस्पतेः । समीचीः । दिशः । सृताः ।
एकत्र शब्दः पुरुषविषयः । एकत्र स्त्रीविषयो नो गृह्यतेऽपि

न लुप्यते । १२७० १०३क०) सम । ते । पयांसि । सम ।
ऊ । युन्तु । वाजाः । वृष्ण्यानि । अत्र त्रयाणां समशब्दानां
मध्ये प्रथमो नपुंसकविषयो द्वितीयः पुरुषविषयोऽतो गृह्यते ।
तृतीयो नपुंसकविषय एव अतो लिङ्गस्य भेदादतिक्रम्यते ॥

असमाने ॥ १७३ ॥

असमानविषये आवर्त्तमाने पुनरुक्ते संक्रमो भवति ।
यथा (८७० २०क०) आयुः । यज्ज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः ।
चक्षुः । श्रोत्रम् । पृष्ठम् । अत्र आयुरादयो यज्ञकृत्सरस-
मानाः । असमान इति किम् । यज्ज्ञो यज्ज्ञेन कल्पताम् ।
अत्र यज्ज्ञो यज्ज्ञेनेति । यज्ञकृत्सः समानोऽतो गृह्यते ॥

विराट्ते ॥ १७४ ॥

विराट्ते पुनरुक्ते संक्रमो भवति । “द्विपदैकपदान्यप्यनु-
वाके” इत्यस्यायं शेषः । यथा (१४७० १७क०) इषे । ऊर्जे ।
रुथै । पोषाय । आशुः । त्रिवत् । विराट्ते इति किम् ।
(१७० १क०) इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः ॥

गूढे ॥ १७५ ॥

गूढेऽपि विराट्ते सङ्क्रमो भवति । गूढं नाम यत्र
तृतीयपदस्यावृत्तिरनुषङ्गापेक्षितत्वात्पदस्याधस्तनपदानुषङ्गेण
भवति । यथा (८७० २२क०) इयम् । ते । राट् । युन्ता ।
असि । यमनः । ध्रुवः । धरुणः । अत्रासिशब्दो युन्ता ध्रुव
इत्यनयोः पदयोः संलग्नः पठ्यते । यमनधरुणपदयोस्तु अनु-
पच्यते । अनुषङ्गापेक्षिणी हि ती । अतः स एवं गूढश्चतुरा-
वर्त्तमानः श्रुत्या विराट्ते अतिक्रम्यते । गूढ इति किम् ।
१७० १क०) इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा ॥

पदसमूहे ॥ १७६ ॥

पदसमूहः पदसङ्घातः । यत्रैकादि पदं बहु कृत्वा आवर्त्तते स पदसमूहोऽत्राभिप्रेतः । “त्रिपदाद्यावर्त्तमानः” इत्यनेनैवेतरस्य गतार्थत्वात् । यथा (१६अ० १७क०) शतरुद्रियाध्याये । नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ध्रु । (१८अ० १क०) वाजः । च । मे । प्रसवः । प्रयुतिः । ननु स्वरिति स्तुः । च । मे । युज्जे न । कल्पताम् । इत्यत्र कस्मान्न लोपो भवति । शृणु । अविकारार्थं च पुनरुक्तस्य ग्रहणमित्युपरिष्ठाद्व्यति । तेन सूत्रेणैह पुनरुक्तं गृह्यते । एवमर्थविशेषात् पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति । अर्थसामान्यात् पुनरुक्तस्यातिक्रमः । तथा चोक्तम् । द्रव्यदेवतार्थलिङ्गवचनस्वरकर्तृभेदैः पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति । आह च । पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानौल्याह शाकलः अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति ॥

सठं हितायाम् ॥ १७७ ॥

अर्थां च संहितायां पुनरुक्ते आवर्त्तमाने सङ्क्रमो भवति । यथा (१२अ० ५४क०) लोकन्ताऽइन्द्रम् । (३२।३।२४ अ० १०।११।१२।१३क०) हिरण्यगर्भऽइत्येषः (१२अ० १०२क०) मा मा हिठं सौदित्येषा (८अ० ३६।३७क०) यस्मान्न जातऽइत्येषः । एवं च कृत्वा ब्रह्मयज्ञसंहितायां गलिता ऋचोऽध्येतव्याः । ब्रह्मयज्ञसंहितायाः परिपूर्णतायै इति बोध्यम् ॥

अवसानार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ १७८ ॥

एवमधस्तादर्थनिबन्धनं पुनरुक्तस्य ग्रहणं चोक्तायेदानीं संहितार्थमाह । संहिताऽवसानार्थं च न पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति । यथा आकूत्ये । प्रयुजे । अन्त्ये । स्वाहा ।

मेघायै । मनसे । द्रौक्षायै । तपसे । सरस्वत्ये । पण्ये ।
अग्नये । स्वाहा । अग्नये स्वाहेत्येतदत्र पुनरुक्तमवसानार्थं
गृह्यते । बृहस्पतये । इविषा । विधेम । स्वाहा । नात्रावसा-
नादन्यत्रयोजनमस्तीति ॥

अविकारार्थं च ॥ १७६ ॥

पदाविकारज्ञापनार्थं च पुनरुक्तं गृह्यते । यथा (२२अ०
२७क०) इषायै । ऊर्जायै । स्वरिति खुः । स्वाहा । मद्भू-
व्यशुविने । अत्र स्वरित्येतस्य पदस्य परतो यत् स्वाहाका-
रस्य ग्रहणं तदविकारार्थम् । यदिह स्वाहाकारो लुप्यते ।
तदा क्रमसंहितायामप्यस्य पदस्य विकारः स्यात् । स्वमूद्भू-
मद्भू व्यशुविने । तथा च सति दृष्टरेफत्वादस्य पदस्य क्रम-
संहितायां वेष्टको न स्यात् । अतः पदक्रमसंहितायां विका-
रार्थं स्वाहेत्यस्य पदस्य ग्रहणम् ॥

उत्सर्गश्च ॥ १८० ॥

उत्सर्गः परित्यागः । परित्यागश्चाधस्तानसूत्रविहितस्य
लक्षणस्य भवति केषाञ्चिदाचार्याणां मतेन । यथा स्वमू-
द्भू । मूद्भू व्यशुविने । एवं च कृत्वा विकल्पेनैतल्लक्षणम् ॥

क्रमः स्मृतिप्रयोजनः ॥ १८१ ॥

क्रम इत्ययमधिकार आऽध्यायपरिसमाप्तेः । संहिताध्ययने
प्रयोजनं प्रसिद्धम् । यत्र स्वाध्याये च संहितायाः सम्बन्धात्
पदाध्ययने संहितार्थपरिज्ञानं प्रयोजनमिति गम्यते । उक्तं च
भाष्यकारेण “पदानि स्वस्वमर्थङ्गमयन्तीति” । पदानि स्व
स्वमर्थमभिधाय चित्तवृत्तिव्यापाराण्यर्थमवगमयन्ति । अथे-
दानीं पदार्था अवगताः वाक्यार्थमवगमयन्तीति पदपूर्वकं

पदार्थपरिज्ञानं पदार्थपरिज्ञानपूर्वकवाक्यार्थपरिज्ञानं दर्शयति । एवं संहितापाठे पदपाठे च प्रसिद्धं प्रयोजनम् । न तथा क्रमपाठ इत्यत आह । स्मृतिः प्रयोजन इति । स्मृतिः प्रयोजनमस्येति स्मृतिप्रयोजनः । संहिताविषयं दृढस्मरणं करोति पदविषयं च । प्रयोजनदिगियं सूत्रकृता प्रदर्शिता । प्रयोजनानि तु अस्यान्यानि बहूनि यथा द्वयोर्द्वयोः पदयोर्वर्णसंहितोदात्तादिस्मरसंहिता च क्रमं सुक्ता नान्येन ज्ञायते । संहितावसानं च । उत्तमं चैतत् । पदकारणं क्रमः, क्रमणं क्रमः, सम्मानं च शिष्टानां मध्ये क्रमं करोति । व्याकरण-स्मृतिश्च क्रमाध्यायिनि प्रत्ययं विदधाति । तदधीते तद्देद इत्युपक्रम्य “क्रमादिभ्यो वृत्तिरिति” अत्र क्रममधीते क्रमकः । पदमधीते पदकः । सिद्धक्रमस्याध्ययनं दर्शयति । अतो हि क्रमो बहुप्रयोजनवान् ॥

इ इ पदे सन्दधात्युत्तरेणोत्तरमाऽवसाना-
दपृक्तवर्जम् ॥ १८२ ॥

इ इ पदे सन्दधाति कथं सन्दधाति उत्तरेणोत्तरं पदं सन्दधाति । ततस्तेनान्यदुत्तरमेवमवसानं यावत् अपृक्तं वजयित्वा । अपृक्ते वक्ष्यति । यथा (३अ० ४क०) उपत्त्वा । त्वाग्ने । अग्ने हविषतीः । हविषतीघृताचीः । घृताचीर्यन्त । यन्तहर्थेयत । हर्थेयते हर्थेयत । अपृक्तमिति । कम् । (२४अ० २२क०) सोमाय हृष्टं सान् । हृष्टं सानालभते । आलभते । (१अ० १क०) कर्मणः आप्यायध्वम् । आप्यायध्वम् । प्यायध्वमग्न्याः । (१२अ० २७क०) उदुत्त्वा । ऊँ इत्यु । त्वा । विश्वे । (७अ० ४१क०) उदुत्यम् । ऊँ इत्यु । त्यम् ।

जातवे दसम् । (११अ० ३०क०) तमुत्वा । ऊँ इत्यूँ । त्वा ।
दृष्ट्वाङ् ।

अष्टतमध्यानि त्रीणि स त्रिक्रमः ॥ १८३ ॥

अष्टतम आकार उकारश्च अष्टतम एषां मध्य इत्यष्टतमध्यानि
तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बकर्णवत् । त्रीणि मध्यानि स
त्रिक्रमो भवति । यथा (२४अ० २२क०) सोमाय हृठं सान् ।
हृठं सानालभते । आलभते । (११अ० १क०) कर्मणः आप्याय-
ध्वम् । आप्यायध्वम् । (११अ० २७क०) उदुत्वा । ऊँ इत्यूँ ।
त्वा विश्वे । (११अ० २८क०) तमुत्वा । ऊँ इत्यूँ । त्वा दृष्ट्वाङ् ॥

पुनराकारेणोत्तरम् ॥ १८४ ॥

आकार उकारश्चाष्टतमौ तयोर्नकारस्य षष्ठ्यत्वादुपरिष्ठा-
द्वैष्टकं वक्ष्यति । आकारस्य यद्वक्तव्यं तदाह त्रिक्रमं कृत्वा
पुनराकारेणोत्तरं पदं सन्दधाति । यथा सोमाय हृठं सान् ।
हृठं सानालभते । आलभते । कर्मणः आप्यायध्वम् । आप्या-
यध्वम् ॥

मोषूणाभीषुणौ च ॥ १८५ ॥

एतौ त्रिक्रमौ भवतः । यथा (३अ० ४१क०) मोषूण- ।
मो इति मो । सु न- । नः इन्द्र । (२७अ० ४०क०) अभी-
षुण- । सु न- । नः सखीनाम् ॥

चत्वार्यष्टतपूर्वे नकारपरे सौ ॥ १८६ ॥

चत्वारि पदानि सन्दधाति सुइत्येतस्मिन् पदेऽष्टतपूर्वे
नकारपरे च । यथा (११अ० ३८क०) ऊँ इज्जुषुण- । ऊँ
इत्यूँ । सु न- । नः ज्जुतये । (१७अ० ७७क०) एतादृश-
सज्जुषुण- । ऊँ इत्यूँ । सु न- । नः सद्दृशः । (२०अ०

७२क०) गोमट्पुणोसत्या । गोमदिति गो । मत् । ऊँइत्य० ।
सुनासत्या । नामत्याश्वावत् ॥

मकारपरं चैके ॥ १८७ ॥

सु इत्येतस्मिन् पदे अष्टकपूर्वं मकारपरं च एके आचार्या-
श्चत्वारि प्रदानि सन्दधति । यथा (२१अ० ४क०) महीमूषु
मातरम् । ऊँइत्य० । सु मातरम् । मातरंठ० । सुव्रतानाम् ।
मकारपर इति जघन्यश्वायमेकौवः पक्षः । अतश्चतुःक्रमेषु
सर्वेषु पूर्वो भावो उत्तरं सुपदं ततो नकारादिपदम् । यथा
गोमत् । ऊ । सु । नामत्येति । तत्र उकारो भावो सुपदस्य
षत्वे निमित्तम् । सुपदे षत्वं नकारादौ षदे णत्वे निमित्तम् ।
तत्र यदि चतुःक्रमो न स्यात्तर्हि णत्वं विहन्येत । ततस्तु आर्षी
संहिता न स्यात् । चतुःक्रमे तु सा स्मृता भवति । न च
कश्चिदिह सुशब्दं विना मकारादेः पदस्य विकारः सम्भवति ।
अतस्त्रिक्रम एवायम् । महीमूषु । ऊँइत्य० । सु मातरम् ।
एवं त्रिक्रमेवपि प्रयोजनान्यन्वेष्टव्यानि ॥

पुनः सुपदेनोत्तरम् ॥ १८८ ॥

यत्र सुपदनिमित्तस्त्रिक्रमश्चतुःक्रमो वा कृतस्तत्र पुनः
सुपदेनोत्तरं पदं सन्दधति । यथा (३अ० ४५क०) मो
षूणः । मोइति मो । सुनः । (२७अ० ४०क०) अभी-
षूणः । नः सखी नाम् । (२०अ० ७२क०) गोमट्पुणोसत्या ।
गोमदिति गो । मत् । ऊँइत्य० । सु नामत्या ॥

पूर्वस्योत्तरसंठोहितस्य स्थितोपस्थितमव-
गच्छत्य ॥ १८९ ॥

एवं द्वित्रिक्रमाद्यनन्तरं परिशिष्टं क्रमविधिमाह । पूर्व-

स्थोत्तरपदस्य विपदचतुःक्रमसम्बद्धस्य सतः पश्चात् स्थितोप-
स्थितं कर्त्तव्यम् । स्थितोपस्थितशब्देन वेष्टकोऽभिधीयते । यथा
(१३० १क) अष्टतमाय कर्मणे । अष्टतमायेति अष्ट ।
तमाय । (३३० ११क०) उपप्रयन्तोऽअध्वरम् । उपप्रयन्त-
इत्युप । प्रयन्तः । एतच्च पदप्रदर्शनार्थं क्रियते ॥

सुपदे शाकटायनः ॥ १६० ॥

सुपदे स्थितोपस्थितं शाकटायन आचार्यो मन्यते । पूर्व-
स्थोत्तरसंज्ञितस्येति वर्त्तते । यथा (३३० ४५क०) मो षूणः ।
मोऽइति मो । स्थिति सु । (१०३० ७२क०) गोमदूषुणासत्या ।
गोमदिति गो । मत् । ऊऽइत्यू । स्थिति सु । एतच्च पद-
स्वरूपज्ञापनार्थं विनापि वेष्टकेन पदस्वरूपं ज्ञायते इति शाक-
टायनमतं न साधेयः ॥

अन्तःपददीर्घाभावे ॥ १६१ ॥

पूर्वस्थोत्तरसंज्ञितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्त्तते । पद-
मध्ये दीर्घाभावोऽन्तःपददीर्घाभावस्तस्मिन्नन्तःपददीर्घाभावे
पूर्वस्थोत्तरसंज्ञितस्य स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । यथा (३३३०
३८क०) मामहन्तामदिति । ममहन्तामिति ममहन्ताम् ।
(३४३० २१क०) सादन्यु विदथ्युम् । सदन्युमिति सदन्युम् ॥

विनामे ॥ १६२ ॥

पूर्वस्थोत्तरसंज्ञितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्त्तते ।
विनामशब्देन दन्त्यस्य मूर्धन्यभाव उच्यते । विनामशेष इत्य-
भूतो गृह्यते । यत्र निमित्तनैमित्तिकावेकपदस्थौ भवतः पूर्व-
पदस्य विनामे उत्तरपदसंज्ञितस्य स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् ।
यथा (२६३० १७क०) सिषासन्तो वनामहे । सिषासन्त-

इति सिंहासनाः । (१८अ० २क०) सुषाव सोमम् । सुषावेति
सुषाव ॥

प्रगृह्ये ॥ १८३ ॥

“प्रगृह्यम्” इत्यधिकृत्य याद्विहितं तस्यायं विधिः । पूर्व-
स्योत्तरसठं हितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्तते । पूर्वे प्रगृह्ये
उत्तरपदसंहिते स्थितोपस्थितं कर्तव्यम् । यथा (३३अ०
८३क०) इन्द्राग्नीऽश्रपात् । इन्द्राग्नीऽद्वतीन्द्राग्नी । (१२अ०
२७क०) उदुत्वा । ऊँ इत्यू । त्वा विश्वे (१३अ० ७क०)
अमी रोचने । अमी इत्यमी । रोचने दिवः ॥

रिफिते निरुक्ते ॥ १८४ ॥

“विसर्जनीयो रिफितः” इत्यस्मिन्नधिकारे यानि रिफि-
तानि पदानि विहितानि तेषामत्र ग्रहणम् । “पूर्वस्योत्तर-
सठं हितस्य स्थितोपस्थितम्” इति वर्तते । सप्तमौकृतवि-
भक्तिव्यत्ययम् । पूर्वे रिफिते पदे निरुक्ते संहितायामनिर्जात-
रेफे उत्तरपदसंहिते स्थितोपस्थितं कर्तव्यम् । यथा (७अ०
५क०) अन्तस्ते । अन्तरित्यन्तः । ते द्यावापृथिवी । (२६अ०
२०क०) नेष्टः पिव । नेष्टरिति नेष्टः । पिवऽऋतुना ।
सर्वे एते वेष्टकाः पदप्रकृतिज्ञापनार्थाः ॥

अवसाने च ॥ १८५ ॥

“विरामोऽवसानम्” इत्युच्यते । अवसाने विरामे स्थितो-
पस्थितं कर्तव्यम् । संहितावसानज्ञापनार्थम् । (३अ० २क०)
अग्नये जातवे दसे । जातवे दस इति जात । वे दसे ॥

यथासमाम्नातं क्रमावसानठं सङ्-

क्रमेषु ॥ १८६ ॥

अवसाने सन्धिः सङ्क्रम इत्युच्यते । गलत्यदमतिक्रम्या-
गलता सङ्ग सन्धानं सङ्क्रमः । क्रमसन्धिविषयभूतेषु येन प्रका-
रेण क्रमावसानं परिपठितं तेनैव भवति । यथा (१५०
२।३०) विश्वधा + परमेष्ठि । हार्षार्चितधारम् । अधस्तन-
सूत्रापवादः ॥

दृष्टं दृष्टिः ॥ १८७ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृते प्रातिशाख्यसूत्रे
चतुर्थोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवषट्सूत्रनोव्यटेन कृते मातृमो दाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

समासेऽवग्रहो ऋस्वसमकालः ॥ १ ॥

संहितापदलक्षणं वक्तव्यमिति शास्त्रमारब्धं कात्यायनेना-
चार्येण तत्र संहितायामित्यधिकृत्य “पदान्तपदाद्योः सन्धिः”
इत्यादिना ग्रन्थेन संहितालक्षणमशेषमुक्तं तथा “क्रमः स्मृति-
प्रयोजनः” इत्यादिना ग्रन्थेन क्रमलक्षणमुक्तम् । तथा “अर्थः
पदम्” इति पदलक्षणमुक्तम् । स्वरश्च “स्वरितवर्जमेकोदात्तं
पदम्” इत्यनेनाध्यायेन विहितः । अर्थविशेषाच्चतुःप्रकारं तत्
पदं भवतीत्युपरिष्ठाद्वक्ष्यति । “क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो
विशेषकत् । सूत्राभिधायकं नाम निपातः पादपूरण” इति
तत्राख्यातं भवति । यथा प्राहि । रच । यज । युच्छेति । उप-

सर्गा भवन्ति यथा । “परोपापावप्रतिपरी”त्यादयः । निपाता भवन्ति । यथा । “वा च कमुचितसमस्मात्” इत्यादयः । नाम त्रिप्रकारं भवति । कृतद्वितसमाससंज्ञाभेदेन भिन्नम् । कृतः । यज्ज्ञः । वेदः । याज्ञा । भूतिः । तद्विताः । आग्नेयः । अग्नीषोमीयः । ऐन्द्राग्नः । वैश्वदेवः । समासा भवन्ति यथा विश्वकर्मा विर्मनाः । विहायाः । सदहः । तत्र समासपदेऽवग्रहो भवति द्वयोः पदयोर्वङ्गनां वा परस्परकाङ्क्षया सम्बद्धानां यत्र द्वित्रादिपदसमूहोच्चारणं स समासः । स च समासश्चतुःप्रकारो भवति । यथा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहयः । तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । यथा समभूमि । विषुरूपम् । अन्तःपदम् । अनुरूपम् । उत्तरप्रधानस्तत्पुरुषः । यथा अघर्षेठः सः । व्रतपते । आखरेष्टः । उपप्रयन्तः । उभयपदप्रधानो द्वन्द्वः । यथा अग्नीषोमी । इन्द्राग्नी । मित्रावरुणौ । द्रोणात्पसोः । अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहिः । यथा अनमीवाः । कृष्णग्रीवाः । श्रितिकक्षः । एवमेतस्मिन् चतुःप्रकारेऽपि समासपदेऽवग्रहो भवति । द्वयोः पदयोः पृथग्वग्रहणमवग्रहः । नाना ग्रह इत्यर्थः । स च द्रष्टव्यसमकालो द्रष्टाचरतुल्यकालो भवति । यथा (४अ० १क०) ऋक्सा-
माभ्यामित्यृक् । सामाभ्याम् । मन्तरन्तः इति सम् । तरन्तः । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

तरतमयोश्चातिशयेऽदक्षिणप्रत्यासङ्गे ॥२॥

तरतमयोश्च प्रत्यययोः परभूतयोरतिशयवाचिनोरवग्रहो भवति । न चेदक्षिणशब्दस्तत्र प्रत्यासक्तो भवति । यथा (१८अ० १०क०) पूर्णतरमिति पूर्णम् । तरम् । (१अ० ८क०) वङ्कितममिति वङ्कितम् । तमम् । सङ्कितममिति सङ्कितम् । तमम् ।

अतिशय इति किम् । (१८अ० ८०क०) कारोत्तरेण दधतः ।
(१८अ० ८०क०) यदा पिपेष् मातरम् । अदक्षिणप्रत्यासङ्ग इति
किम् । (१५अ० ५क०) द्यावापृथिव्योदक्षिणं पार्श्वं विश्वं पा-
देवानामुत्तरम् । असमासार्थ आरम्भः ॥

वीतमहृतमसूतमगोपातमरत्नधातमवमुधा-
तमाः पूर्वेण ॥ ३ ॥

एतानि पदानि तमपः पूर्वेण पदेनावगृह्यन्ते । वीतम
यथा (११अ० ३४क०) देववीतमसूतमिति देव । वीतमः । (१अ०
८क०) देवहृतममिति देव । हृतमम् । (६अ० २८क०)
इन्द्राय । सुषूतमम् । सुसूतममिति सु । सूतमम् । (८अ०
२८क०) सः । सुगोपातमसूतमिति सु । गोपातमः । (२६अ०
२०क०) रत्नधातममिति रत्न । धातमम् । (२७अ० १४क०)
वमुधातमसूतमिति वमु । धातमः ॥

सर्पदेवजनेभ्यश्च ॥ ४ ॥

सर्पदेवजनेभ्य इत्येतच्च पदं पूर्वेण पदेनावगृह्यते । यथा
(३०अ० ६क०) सर्पदेवजनेभ्यसूतमिति सर्प । देवजनेभ्यः ।
उपरिष्ठाह्वयति “बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा” इत्यस्यापवादः ॥

तूष्णवधमुत्तरेण ॥ ५ ॥

तूष्णवधमित्येतत्पदं उत्तरेण पदेनावगृह्यते । यथा (३अ०
१८क०) क्रीणाय । तूष्णवधमिति तूष्णव । धम् ॥

रायस्योषदे विजाविति च ॥ ६ ॥

रायस्योषदे विजावा इत्येते च पदे चण्डादुत्तरेण पदे-
नावगृह्यते । यथा (५अ० १क०) रायस्योषदसूतमिति रायस्योष ।

दे । (१२अ० ४४क०) स्यात् । नः । सूनूऽ । तनयः । विजा-
वेति वि । जाव । ॥

बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा ॥ ७ ॥

बह्विनि पदानि यत्र तद्वहुप्रकृतिपदं तत्र आगन्तुना पर्वणा
समासलक्षणेन यत्पश्चात्कालिकं पदं भवति तेनावग्रहो भवति ।
यथा (३१अ० १८क०) प्रजापतिरिति प्रजा । पतिः । (१३अ०
३८क०) प्रजापतिगृह्यतेति प्रजापति । गृह्यते यथा । समा-
सलक्षणेन यदाऽऽगन्तुकं पदं तदिह गृह्यते न तु पाठेन
तेनैतद्भवति । यथा (३अ० ३७क०) सुप्रजाऽइति सु । प्रजाः ।
(२८अ० ५क०) सुप्रयुनाऽइति सु । प्रयुनाः ॥

तद्वति तद्विते न्यायसंज्ञां हितं चेत् ॥ ८ ॥

तद्वतीत्यत्र एकस्य वतिशब्दस्य तन्त्रेणोच्चारणं द्रष्टव्यम् ।
तद्वति मत्वर्थीये तद्विते वती च परभूतेऽवग्रहो भवति न्याय-
संज्ञितं व्याकरणशास्त्रोक्तसन्धिमत् पदं चेद्भवति । यथा (१३अ०
२६क०) मधुमदिति मधु । मत् । (८अ० ५७क०) हिरण्य-
वदिति हिरण्य । वत् । वती खल्वपि यथा (११अ० १०क०)
वरिष्ठाम् । अनु । मवतमिति मम् । वतम् । तद्वतीति किम् ।
(३१अ० ३क०) एतावान् । अस्य । महिमा । न्यायसंज्ञित-
मिति किम् । (६अ० २८क०) जज्जस्वन्तम् । (६अ० २८क०
पर्यस्वन्तम् । (७अ० ३६क०) मरुत्वन्तम् ॥

शस्त्वन्तातातिषु च ॥ ९ ॥

शस् । त्वम् । ता । ताति । एतेषु तद्वितेषु अवग्रहो
भवति । शस् यथा (२३अ० ५०क०) कति । होतारः । ऋत-
शऽइत्युत्तु । शः । त्वम् यथा (३१अ० १७क०) मर्यस्य । देव-
त्वमिति देव । त्वम् । ता यथा (६अ० १८क०) देववेति देव ।

वा । यन्तम् । ताति यथा (७अ० ११क०) ज्येष्ठतातिमिति
ज्येष्ठ । तातिम् ॥ बृहस्पदम् ॥

धात्वर्थे यकारे स्वरपूर्वे ॥ १० ॥

प्रातिपदिकं सुखातुर्भवतीति क्त्वा यकार उपादीयते स
धात्वर्थो यकारः “सुप आत्मनः क्वच्” इत्यादिभिः सूत्रैर्यो
विहितः स इह गृह्यते । तस्मिन् धात्वर्थे यकारे प्रत्यये स्वर-
पूर्वेऽवग्रहो भवति । यथा (२०अ० ३८क०) वृषायमाणः ।
वृषयमाणऽइति वृष । यमाणः । (३अ० २६क०) अघायतः ।
अघयतऽइत्यघ । यतः । धात्वर्थ इति किम् । (२८अ०
१२क०) यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः । स्वरपूर्वे इति किम् ।
(२१अ० ५२क०) इन्द्राय पच्यते मधु । वाच्यति । रूपोदाहर-
णम् ॥

वाऽसौ च भूतकाले स्वरेण ऋखादनुषि

॥ ११ ॥

वांसौ च प्रत्यये परभूतेऽवग्रहो भवति । भूतकालार्थाभि-
धायिनि स्वरेण ऋखात् स्वराद्ध्रस्वात्परभूते स्वरेण वा ऋखेनोप-
हिते । एवं तृतीया पञ्चम्यर्थे इति विभक्तिव्यत्ययेन योजना ।
अनुषि वाऽसौ उषिपरभूतेऽवग्रहो न भवति । यथा (८अ०
१८क०) युद्धिवाऽसुऽइति युद्धि । वाऽसुः । (८अ० १८क०)
पुष्टिवाऽसुऽइति पुष्टि । वाऽसुः । (८अ० १८क०) समु-
वाऽसुऽइति समु । वाऽसुः । भूतकाल इति किम् । (१७अ०
६३क०) सुविद्वाऽसुऽइति सु । विद्वाऽसुः । स्वरेण ऋखादिति
किम् । जिगीवाऽसुः । स्वरादिति किम् । (११अ० ३२क०)
चिकित्वान्तसादय । अनुषीति । किम् । (७अ० ४४क०)
सूयः । आत्मा । जगतः । वृक्षः । ॥

प्रत्यपूर्वविश्वेमर्त्तुभ्यस्या ॥ १२ ॥

एभ्यः परस्याप्रत्ययोऽवगृह्यते । प्रत्य यथा (७अ० ११क०)
प्रत्ययेति प्रत्यया । (७अ० ११क०) पूर्वयेति पूर्व । या ।
(७अ० ११क०) विश्वयेति विश्व । या । (७अ० ११क०) इमये-
तीम । या । (२०अ० ५८क०) ऋत्येत्यु । या । इन्द्र + ।
वनस्यति + । शशमानः । परिस्रतेति परि । सुता ॥

ऋस्वयञ्जनाभ्यां भकारादौ विभक्तिप्रत्यये

॥ १३ ॥

ऋस्वात् स्वरान्ननाच्च परभूते भकारादिविभक्तिप्रत्यये-
ऽवग्रहो भवति । ऋस्वाद्भवति यथा (१६अ० २७क०) तर्चभ्य-
ऽइति तर्च । भ्यः । (१६अ० २७क०) अग्निभिरित्यग्नि ।
भिः । व्यञ्जनाद्भवति यथा (१६अ० २३क०) तिष्ठद्भ्यऽइति
तिष्ठत् । भ्यः । (१६अ० २३क०) धावद्भ्यऽइति धावत् ।
भ्यः । ऋस्वयञ्जनाभ्यामिति किम् । (१६अ० २७क०) रथ-
कारेभ्यऽइति रथ । कारेभ्यः + । (१६अ० २७क०) कुला-
लेभ्यः । भकारादौ विभक्तिप्रत्यय इति किम् । (२४अ०
४०क०) कर्णो गर्दभः । (१८अ० ८५क०) कुम्भो वनिष्ठुः । भका-
रादविति किम् । अग्निषु ॥

स्विति चानतौ ॥ १४ ॥

सु इत्येतस्मिंश्च विभक्तिप्रत्ययेऽनताववग्रहो भवति । यथा
(१२अ० ३१क०) अपस्वित्यप् । सु । अग्ने । सधिः + । (१७अ०
४१क०) अभि । प्र इहि । निः । दृष्ट । ह्रत्स्विति ह्रत् । सु ।
अनताविति किम् । ऋतु । अग्निषु । (१७अ० १३क०) सुषु ।
विभक्तीति किम् । (८अ० १८क०) असुम् । ऋस्वयञ्जनाभ्या-
मिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । ताभ्यामिति किम् । यासु ॥

वर्णसङ्ख्येऽन्यतरतः ॥ १५ ॥

वर्णसमासः सङ्ख्यासमासश्चान्यतरतो विकल्पेनावगृह्यते ।
वर्णसमासो भवति यथा (२४अ० २क०) धम्मरोहितोऽदिति
धम्म० रोहितः । कर्कसु० रोहितोऽदिति कर्कसु० । रोहितः ।
संख्यासमासो भवति यथा (१८अ० २४क०) पञ्चदशेति पञ्च ।
दश । तयोदशेति त्रयः । दश ॥

अनुदात्तोपसर्गे चाख्याते ॥ १६ ॥

अनुदात्त उपसर्गोऽस्येत्यनुदात्तोपसर्गमाख्यातं तस्मिन्नव-
ग्रहो भवति । यथा (२५अ० ३७क०) यत् । अश्वाय । वासः ।
उपस्तृणन्तीत्युप । स्तृणन्ति । (२५अ० ३२क०) अभि ।
शूलम् । निहतस्येति नि । हतस्य । अवधावतीत्यव । धावति ॥

गिरिचशयोः ॥ १७ ॥

गिरिशब्दोऽवगृह्यते त्रशयोः प्रत्यययोः परयोः । यथा
(१६अ० ३क०) शिवाम् । गिरिचेति गिरि । त्र । (१६अ० ४क०)
गिरिशेति गिरि । श । अच्छ । वटामसि ॥

इवकाराम्नेडितायनेषु च ॥ १८ ॥

इवकार आम्नेडित अयन एतेषु सुप्रत्ययेषु परभूतेषु
अवग्रहो भवति । इवे यथा (२०अ० ७०क०) सुचौवेति
सुचि । इव । घृतम् । च्छ्वीवेति च्छ्वी । इव । सोमः ।
कारे यथा । (२२अ० ७क०) हिङ्गारायेति हिम् । काराय ।
(१८अ० १७क०) वृष्टकारेभिरिति वषट् । कारेभिः ।
आहुतीरित्या । हुतीः । आम्नेडिते यथा (२७अ० ४१क०)
यज्ज्ञायज्ज्ञेति यज्ज्ञा । यज्ज्ञा । वः । (१५अ० २६क०)
सठ् । समिति सम् । सम् । इत् । (३६अ० १२क०) यतो यत्-

इति यत् + । यतः । अयने यथा (२२अ० ७क०) आर्यना-
येत्या । अयनाय । (२२अ० ७क०) प्रायनायेति पु । अयनाय ॥

एकात्ममीची ॥ १६ ॥

एकशब्दात्परः समीचीशब्दोऽवगच्छते । यथा (१२अ०
२क०) शिशुम् । एकम् । समीचीइति सम् । ईची । एका-
दिति किम् । (११अ० २८क०) सुर्विदेति सुः । विदा । समी-
चीइति समीची । उरसा । लना ॥

त्वायवः श्रय्योर्वह्निर्वाऽस्त्रयुं मृगमयीं सुम्न-
याऽऽशुया साधुया धृष्णुया विशालमनुया ॥ २० ॥

एतानि पदानि सावग्रहाणि भवन्ति । त्वायवो यथा
(२०अ० ७८क०) सुताः । इमे । त्वायवइति त्वा । यव + ।
श्रय्योर्यथा (३अ० ४२क०) शिवम् । शम्भम् । श्रय्योरिति
शम् । योः । बहिर्वा यथा (५अ० ११क०) इदम् । अहम् ।
तप्तम् । वाः । बहिर्वेति बहिः । धा । यज्ज्ञात् । अस्त्रयुंय्यथा
(११अ० ११क०) अग्निम् । भरन्तम् । अस्त्रयुमित्यस्त्र । युम् ।
मृगमयीं यथा (११अ० ५६क०) मृहीम् । मृगमयीमिति मृत् ।
मयीम् । योनिम् । अग्नये । सुम्नया यथा (१२अ० ५४क०)
धीराः । देवेषु । सुम्नयेति सुम्न । या । आशुया यथा (१३अ०
८क०) तव । असास + । आशुयेत्याशु । या । साधुया यथा
(१४अ० १क०) आ । सीद । साधुयेति साधु । या । धृष्णुया
यथा (२७अ० ३७क०) चित्र । वज्रहस्तेति वज्र । हस्त ।
धृष्णुयेति धृष्णु । या । महः । विशालंय्यथा (१४अ० ८क०)
वष्टि + । विशालमिति वि । शालम् । पुरुषः । अनुया यथा
(१५अ० ६क०) अह + । अनुयेत्यनु । या । आत्रा । रात्रीम् ।
उशिजा । वसुभ्यइति वसु । भ्यः ॥

मृगयुमुभयादतोऽपामार्गकिम्पूरुषमिति च

॥ २१ ॥

एतानि पदानि सावग्रहाणि भवन्ति । सृगयुंयथा (३० अ०
५ क०) सृत्ववे । सृगयुमिति सृग । युम् । उभयादतो यथा
(३१ अ० ८ क०) ये । के । च । उभयदत्त इत्युभय । दत्तः ।
अपामार्गं यथा (३५ अ० १० क०) अपामार्गं । अपामार्गत्वपः
मार्गं । त्वम् । अस्मत् । किम्युरुष्यथा (३० अ० १४ क०) पर्व-
तेभ्यः । किम्युरुषम् । किम्युरुषमिति किम् । पुरुषम् ॥

पारावतानाग्निमारुताञ्चेति जातूकर्णस्य

॥ २२ ॥

पारावतान् आग्निमाहता इत्येते पदे सावग्रहे भवतो
जातूकर्ण्य स्वाचार्यस्य मतेन । यथा (२४अ० २५क०) अङ्गे ।
पारावतान् । (२४अ० ७क०) कृत्वाघाः । आग्निमाहता-
इत्यग्नि । माहताः । जातूकर्ण्यस्येति किम् (२४अ० ७क०)
पारावतान् । आग्निमाहताः ॥

अधीवासमित्येके ॥ २३ ॥

अधीवासमित्येतत्पदमेकं आचार्याः सावग्रहं कुर्वन्ति ।
(२५ अ० ३७ क०) अधिवासमित्यधि। वासम् । या । हिर-
ण्यानि । एक इति किम् । अधीवासम् (२५ अ० ३७ क०) ॥

प्रतिषेधेनावग्रहः ॥ २४ ॥

“समाप्तेऽवग्रहः” इति योऽवग्रहाधिकारः कृतस्तस्यामपवादः । प्रतिषेधवाचिना नञा निपातेन सह समाप्ते सति अवग्रहो न भवति । यथा (११अ० २१क०) न रक्षसा । अरक्षसा । मनसा । (११अ० ४४क०) न इराः । अनिराः ।

अमीवाः। निषीदन् । अत्र “नलोपो नञः” इति नकार-
लोपः । “तस्मान्नुडचि” इति नुडागमः । प्रतिषेधेनेति किम् ।
(१अ० २८क०) अनिशितऽइत्यनि । शितः । असि ॥

उत्तरेण चाकारेण ॥ २५ ॥

प्रतिषेधवाचिनो नञ्निपातादुत्तरेण चाकारेण सह
समासेऽवग्रहो न भवति । यथा (१६अ० १४क०) अनात-
ताय । धृणवे । (२०अ० ७क०) अनाधृष्यः । जातवेदाऽइति
जात । वेदाः ॥

धापूर्वम् ॥ २६ ॥

धापदपूर्वं समासपदं नावगृह्यते । यथा (१७अ० २५क०)
दार्दश । (१४अ० १८क०) द्वाविर्ठंशः । (१७अ० २५क०)
द्वाविर्ठंशत् ॥

सङ्ख्यापूर्वश्च धा ॥ २७ ॥

सङ्ख्यापूर्वपदो धापदोत्तरपदः समासो नावगृह्यते । यथा
(८अ० ५५क०) अष्टधा । दिवम् । (२३अ० ५०क०) कर्ति ।
होमासः । कतिधा । समिद्धऽइति सम् । इद्धः । सङ्ख्यापूर्व-
इति किम् । (५अ० ११क०) इदम् । अहम् । तप्तम् । वाः ।
बहिर्द्वेति बहिः । धा ॥

द्वन्द्वानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि

॥ २८ ॥

द्वन्द्वसमासपदानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि
नावगृह्यन्ते । यथा (७अ० ८क०) अयम् । वाम् । मित्रा-
वरुणा । (७अ० ३०क०) इन्द्राग्नीऽव्यार्जतम् । (२अ० १५क०)
अग्नीषोमयोः । उज्जितम् । द्वन्द्वानौति किम् । (१अ० ८क०)

अद्भुतमसि । हविर्दानमिति हविः । धानम् । खरान्तपूर्व-
पदानोति किम् । (४अ० ८क०) ऋक्सामयोरित्यृक् ।
सामयोः । शिष्ये ॥

तद्धिते चैकाक्षरवृद्धावनिहिते ॥ २६ ॥

समासादुत्तरकासं तद्धिते उत्पन्नेऽवग्रहो न भवति यत्र
तद्धितजनितैवैकाक्षरे पूर्वपदे हृदिर्भवति । यदि च तत्पूर्व-
पदेन सह अनिहितं भवति अव्यवहितं भवति यदि पूर्वपद-
वृद्धा उत्तरपदमव्यवहितं भवतीत्यर्थः । यथा (११अ० ७क०)
चैष्टुभेन कन्दसा । (२०अ० ८क०) मे । भागः । सौभाग्यं
पसः । तद्धित इति किम् । (२३अ० ३१क०) गायत्री ।
विष्टुप् । त्रिस्तुबिति त्रि । स्तुप् । (२५अ० १४क०) सुभगेति
सु । भगा । एकाक्षरवृद्धाविति किम् । (२४अ० ३१क०)
मुयुः । प्राज्ञापत्यऽइति प्राजा । पत्यः । अनिहित इति
किम् । साम्राज्यमिति साम् । राज्यम् । अत्र पूर्वपदोत्तरपद-
योर्व्यञ्जनेन व्यवधानं कृतम् ॥

अञ्चतिसहस्रोः कल्लोपे ॥ ३० ॥

अञ्चतेर्धातोः सहतेष्व कल्लोपे सति अवग्रहो न
भवति । अञ्चतेर्न भवति यथा (१८अ० २क०) प्राड् (१०अ०
२८क०) प्रप्यड् । सहतेः खल्वपि यथा (१८अ० ३६क०) ऋत-
धामा । (१७अ० ३६क०) दुष्टावनः । पृतनाषाट् । अञ्चतिसह-
स्रोरिति किम् । (२७अ० १२क०) सुकृदिति सु । कृत् । देवः ।
सुविता । कल्लोप इति किम् । (१८अ० ५०क०) आच्येत्या ।
अच्य । जानु (१८अ० ६२क०) पृतनासह्यायेति पृतना ।
सह्याय ।

अनुरुसुभ्याम् ॥ ३१ ॥

उरु सु इत्येताभ्यां परयोरञ्चतिसहस्रोः कृत्तोपे सत्यव-
ग्रहो भवति । यथा (१५ अ० २२ क०) उरुव्यञ्जमित्यु^१रु ।
व्यञ्जम् । अञ्जेत् । (१३ अ० २ क०) सुरुचइति^१ सु । रुचः ।
वेनः । आवः । (२५ अ० २३ क०) सुप्राडिति^१ सु । प्राड् ।
अजः । अधस्तनयोगस्यापवादः ॥

समिदाभ्यां वत्सरः ॥ ३२ ॥

सम् इदा एताभ्यां परो वत्सरशब्दो नावगृह्यते । यथा
(२७ अ० ४४ क०) सँवत्सरः । अस्मि । इदावत्सरः । समिदाभ्या-
मिति किम् । (२७ अ० ४४ क०) परिवत्सरइति^१ परि ।
वत्सरः । इद्वत्सरइती^१त् । वत्सरः ॥

प्राग्निभ्यामनिन्धौ प्रश्नो षे ॥ ३३ ॥

प्र अग्नि इत्येताभ्यां प्रश्निष्टसन्धाववग्रहो न भवति ।
इन्धिदीप्तावित्यमुन्धातुं वर्जयित्वा । प्रश्नोऽङ्गवति यथा
(१८ अ० २ क०) प्राणः । अग्निशब्दोऽङ्गवति यथा (१८ अ०
१६ क०) आग्नी^१ध्रम् । यत् । सरस्वति । प्राग्निभ्यामिति किम् ।
(१६ अ० ३८ क०) वीध्रायेति^१ वि । ई^१ध्राय । अनिन्धाविति
किम् । प्रेङ्इति^१ प्र । ई^१ङ् । प्रश्नो ष इति किम् । (२२ अ०
७ क०) प्रायणाय । प्रायनायेति^१ प्र । अयुनाय ॥

पाङ्चानुद्द्रोऽब्भाय सठं शयात् ॥ ३४ ॥

पाङ्चान् उद्द्रः अब्भाय एतानि पदानि संशयाद्भावगृ-
ह्यन्ते । पक्तेः पूर्वपदं त्रायतेरुत्तरपदं, पातेर्वा पूर्वपदं तनो-
तेरुत्तरपदम् । तथा उद्द्रः उत् ऊर्ध्वं द्रवतीति उद्द्रः उत्शब्दः
पूर्वपदं द्रवतेरुत्तरपदम् । यद्वा उत् रातीति उद्द्रः । उत् पूर्व-
पदं रातेरुत्तरपदम् । तथा अब्भशब्दः अपो बिभर्त्ति धारय-

तीत्यब्धः । अप्रशब्दः पूर्वपदं विभर्तेत्तरपदम् । यद्वा । अभ-
वभ्रंमभ्रचरगत्यर्थाः । इत्यभ्रतेरेवाभ्रम् । एवमेतानि पदानि
पूर्वोत्तरपदसंशयाद्भावगृह्यन्ते । हेतुवचनादन्यत्रापि यत्र
संशयस्तत्रावग्रहो न भवति । यथा (२४अ० २६क०) अन्तरि-
न्नाय पाङ्त्वान् । (२२अ० २४क०) अपामुद्गो मासाम् ।
(२२अ० २४क०) अद्भाय स्वाहा । एतान्युदाहरणानि पद-
संहिताया अन्यान्यपि यथासम्भवमूह्यानि चेति ॥

जनयत्याऽओषधयो वृषायिषत च नाम्-
भ्यमजावयो वलगम् ॥ ३५ ॥

एतानि पदानि नावगृह्यन्ते । यथा (१अ० २२क०) जन-
यत्यै । त्वा । (११अ० ४४क०) ओषधयः । प्रति । मोदध्वम् ।
(२अ० ३०क०) आ । वृषायिषत । (३अ० ३२क०) नहि ।
तेषाम् । अमा । चन । (३अ० ३२क०) कदा । चन । स्रोः ।
असि । (४अ० १७क०) पावकः । अस्मार्थम् । शिवः । भव ।
ऋष्यञ्जनाभ्यां भकारादौ विभक्तिप्रत्ययः । इत्यस्यापवादः ।
अजावयो यथा (३अ० ४२क०) उपहृताऽइत्युप । हृताः ।
अजावय + । “समासेऽवग्रहः” इत्यस्यापवादः । वलग यथा
(५अ० २३क०) इदमहन्तं वलगमुक्त्वा रामि ॥

समानोऽनश्ममेधे ॥ ३६ ॥

समानशब्दोऽश्ममेधमन्त्रमुक्त्वाऽन्यत्र नावगृह्यते । यथा
(५अ० २३क०) यमि समानः । यमसमानः । अनश्ममेध
इति किम् । (२२अ० ३३क०) समानो यज्ञेन कल्पता ए स्वाहा ।
समानऽइति सम् । अानः । एकस्मै । हाभ्याम् ॥

वायुरसजातः समुद्रमहोरात्रे विश्वानरो

विश्वाहाऽऽग्रयोऽसपत्न्या गोधा गोधूमाऽआशुशु-
 क्षणिर्न्यग्रोधः पुरोडाशः प्रावण्येभिरशीतम तस्करा
 मम्मसाऽश्वत्थऽउपस्तिर्माकिर्विश्वामित्रो गोपा-
 म्प्रऽउगमङ्गानि कक्षीवन्तमदधात्यवौरवद्वीहारेण
 प्रावृता घनाघनऽईदृङ्चान्यादृङ्शूघनासः कुयवं
 कुचरः प्रियङ्गवो नौवाराऽएकादश षोडश चन्द्र-
 माऽआयुवो व्याघ्राऽनड्वान् गविष्ठिरः कपर्दिने
 पुलस्तये निष्पद्भिः कुलालेभ्यः कर्मरिभ्यः पुञ्चि-
 ष्ठेभ्यो द्वीष्याय नौष्याय किठं० शिलायैलट्टदाः
 शूकाराय शूकृताय चराचरेभ्यः पारावतान् गोल-
 त्तिकाऽऽखुरजगरो विपन्यवो दाक्षायणाऽआयु-
 धर्ठं० सुरामं बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशर्ठं० सः सुर-
 भिर्नरिष्ठायै ॥ ३७ ॥

वायुरित्यादीनि पदानि नावगृह्यन्ते । वायुर्यथा (३३अ०
 ४४क०) वायुः । एषा स्वस्तये । असजातो यथा (५अ० २३क०)
 यमसजातो निचखान । समुद्रं यथा (६अ० २१क०) समुद्रं
 गच्छ स्वाहा । अहोरात्रे यथा (३१अ० २२क०) अहोरात्रे
 एतर्ध्वे । विश्वानरो यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वानराय ।
 विश्वाहा यथा (१७अ० ४८क०) विश्वाहा शर्म यच्छतु ।
 आग्रयो यथा (७अ० २०क०) आग्रयोऽसि । असपत्न्या यथा
 (७अ० २५क०) असपत्न्याऽसमनसस्करत् । गोधा यथा
 २४अ० ३५क०) गोधा कालका । गोधूमा यथा (१८अ०

१२क०) गोधूमाश्च मे । आशुशुचिर्यथा (११अ० २७क०)
 त्वमाशुशुचिर्- । न्यग्रोधो यथा (२२अ० १४क०) न्यग्रोधश्च-
 मसैः । पुरोडाशो यथा (२१अ० ५८क०) पचन् पुरोडाशान् ।
 प्रावणेभिर्यथा (१२अ० ५०क०) प्रावणेभि- । सुजोषसः ।
 अशीतम यथा (२अ० २०क०) अग्नेऽदव्यायोऽशीतम ।
 तस्करा यथा (११अ० ७७क०) तस्कराँरुऽउत । मच्छसा यथा
 (११अ० ७८क०) सर्वन्तमस्मसा कुह । अश्वत्ये यथा (११अ०
 ७८क०) अश्वत्ये वो निषदनम् । उपस्तिर्यथा (११अ० १०१क०)
 उपस्तिरस्तु सोऽस्माकम् । माकिर्यथा (१३अ० ११क०) अग्ने
 माकिष्टे व्यधि- । विश्वामितो यथा । (१३अ० ५७क०)
 विश्वामित्रादृषि- । गोपां यथा (३अ० २३क०) गोपासुतस्य
 दौर्दिवम् । प्रउगं यथा (१५अ० ११क०) प्रउगमुक्थमव्य-
 थायै । अङ्गानि यथा (१८अ० ३क०) अङ्गानि च मे । कक्षी-
 वन्तं यथा (३अ० २८क०) कक्षीवन्तं व्यऽशौ शिजः । अदधा-
 द्यथा (१८अ० ७७क०) अश्वहामनृतेऽदधात् । पवीरवद्यथा
 (११अ० ७१क०) लाङ्गलं पवीरवत् । नौहारेण प्रावृता यथा
 (१७अ० ३१क०) नौहारेण प्रावृता । हे पदे अनन्तर्हिते यथा
 (१७अ० ३३क०) घनाघनः क्षोभणः । (१६अ० ८१क०) ईदृङ्
 चान्द्रादृङ् । हे पदे यथा (१७अ० १४क०) सिन्धोर्विव प्राध्वने
 शूघ्रनास- । कुयवं यथा (१८अ० १०क०) कुयवश्च मे ।
 कुचरो यथा (५अ० २०क०) मृगो न भीमः । कुचरो गिरिष्ठाः ।
 प्रियङ्गवो यथा (१८अ० १२क०) प्रियङ्गवश्च मे । नौवारा
 यथा (१८अ० १२क०) नौवाराश्च मे । एकादश यथा (१८अ०
 २४क०) एकादश च मे । षोडश यथा (१८अ० २५क०) षोडश
 च मे । चन्द्रमा यथा (३३अ० ८०क०) चन्द्रमाऽग्रसु । आयुवो
 यथा (१८अ० ३८क०) आयुवो नाम । व्याघ्रा यथा (१५अ०

१७क०) अ॒घ्ना हे॒तिः । अ॒न॒ड्वा॒न्यथा (२८अ० ५८क०) अ॒न॒ड्वा॒-
 न॒धो॒रा॒मौ । ग॒वि॒ष्टि॒रो यथा (१५अ० २५क०) ग॒वि॒ष्टि॒रो
 नम॑सा । क॒प॒र्दि॒ने पु॒ल॒स्तये॑ यथा (१६अ० ४३क०) नम॑-+ क॒प॒-
 र्दि॒ने च पु॒ल॒स्तये॑ । इ॒ पदे॑ यथा (१६अ० २०क०) नि॒ष॒ङ्गि॒णे ।
 (१६अ० २७क०) कु॒ला॒ले॒भ्यः । (१६अ० २७क०) कु॒मा॒रे॒भ्यः । इ॒
 पदे॑ अ॒न॒न्त॒र्हि॒ते यथा (१६अ० २७क०) नमः॑ कु॒ला॒ले॒भ्यः ।
 कु॒मा॒रे॒भ्यः । पु॒ञ्चि॒ष्ठे॒भ्यो यथा (१६अ० २७क०) पु॒ञ्चि॒ष्ठे॒-
 भ्यश्च॑ । द्वा॒प्याय॑ यथा (१६अ० ३१क०) द्वा॒प्याय॑ च । नौ॒प्याय॑
 यथा (१६अ० ३७क०) नौ॒प्याय॑ च । कि॒ठं॒शि॒लाय॑ यथा
 (१६अ० ४३क०) कि॒ठं॒शि॒लाय॑ च । ऐ॒ल॒व॒दा यथा (१६अ०
 ६०क०) ऐ॒ल॒व॒दा॒ऽआयु॑र्ध्व॑-+ । शू॒का॒राय॑ शू॒क्ताय॑ यथा
 (२१अ० ८क०) शू॒का॒राय॑ स्वा॒हा शू॒क्ताय॑ । च॒रा॒च॒रे॒भ्यो यथा
 (२२अ० २८क०) च॒रा॒च॒रे॒भ्यः स्वा॒हा । पा॒रा॒व॒ता॒न्यथा
 (२४अ० २५क०) अ॒ङ्गे पा॒रा॒व॒ता॒न् । गो॒ल॒त्ति॒का यथा
 (२४अ० ३७क०) गो॒ल॒त्ति॒का तु॒ऽस॒र॒सा॒म् । आ॒खु॒र्यथा
 (३अ० ५७क०) आ॒खु॒स्ते॑ प॒शुः । अ॒ज॒ग॒रो यथा
 २४अ० ३८क०) अ॒ज॒ग॒रो व॒सू॒ना॒म् । वि॒प॒न्य॒वो यथा (३४अ०
 ४४क०) तद्वि॒प्र॒ा॒सो वि॒प॒न्य॒व॑-+ । दा॒चा॒य॒णा यथा (३४अ०
 ५२क०) य॒दा॒व॒ध॒न्दा॒चा॒य॒णाः । आ॒यु॒धं यथा (१६अ० ५१क०)
 प॒र॒मे वृ॒क्ष॒ऽआयु॑ध॒न्नि॒धाय॑ । सु॒रा॒मं यथा (१०अ० ३४क०)
 य॒क्षु॒रा॒मं व्य॒पि॒वः । वृ॒ह॒स्प॒ति॒र्यथा । (२६अ० ३क०) वृ॒ह॒स्प॒ते
 ऽअ॒ति॒ यत् । व॒न॒स्प॒ति॒र्यथा (२८अ० ३५क०) व॒न॒स्प॒ति॑-+ श॒मि॒-
 ता॒ट्टे॒) । न॒रा॒श॒ठं॒सो यथा (२८अ० २७क०) न॒रा॒श॒ठं॒स॒स्य
 म॒हि॒मा॒न॒म् । सु॒र॒भि॒र्यथा (२५अ० ३५क०) य॒ऽई॒मा॒हुः
 सु॒र॒भिः । न॒रि॒ष्ठा॒यै यथा (३अ० ६क०) न॒रि॒ष्ठा॒यै भौ॒म॒ल॒म् ।
 यैश्च॑ हेतुभिरेतानि पदानि नावगच्छन्ते तान् हेतूनन्यपद-

व्याजेन विचित्र्यासुराचार्यो वक्ष्यमाणस्तु वैर्वक्ष्यति । येषु च
पदेषु वक्ष्यमाणहेतवो न सन्ति ते जातिवचनाः प्रत्येतव्याः ।
यथा (१७अ० १२क०) गोधूमपारावतादयः ॥

उत्तम्भनादीन्यादिसर्ठंशयात् ॥ ३८ ॥

उत्तम्भनादीनि पदानि आदिसंशयान्नावगृह्यन्ते । यथा
(४अ० ३६क०) वस्तुस्थित्युत्तम्भनमसि । (११अ० ६४क०) उत्थाय
बृहती भव । (२२अ० ८क०) उत्थिताय स्वाहा । एतानि त्रीणि
पदान्युदाहरणानि । उत्पूर्वपदानि स्तम्भेत्युत्तरपदं प्रथममु-
दाहरणम् । तिष्ठत्युत्तरपदे उत्तरे तत्र “उदः स्वास्तम्भोः पूर्वस्व”
इति सकारस्य पाणिनिः पूर्वरूपतां विदधाति । अन्ये तु
सकारलोपं विदधति । अत उत्तरपदस्यादिसंशयादेतानि
पदानि नावगृह्यन्ते । यथैतान्येवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि ॥

विशौजा इत्यन्यायसमासात् ॥ ३९ ॥

विशौजा इत्येतत्पदमन्यायसमासान्नावगृह्यते । दिडौजा
इति प्राप्ते यथा (१०अ० २८क०) विशौजाः । इन्द्रोऽसि
विजौजाः ॥

दित्यौही तुय्यौही पद्यौही हृदयौपशेनेति

च ॥ ४० ॥

एतानि च पदान्यन्यायसमासान्नावगृह्यन्ते । अत्र च
“उवर्ण ओकारम्” इति ओकारे प्राप्ते ओकारोऽन्यायसमा-
सजः ॥

दुष्टरो विष्टरो विष्टपो विष्टम्भो विष्टम्भनौम्

॥ ४१ ॥

दुष्टर इत्यादीनि पदानि नावगृह्यन्ते । अत्राचार्येण

कारणबोपन्यस्तम् । तत्र तावत् दुष्टरपदं धातुसंशयान्नाव-
गच्छते । दुष्टरपसर्गः पूर्वपदन्तरतः स्तृणातेर्वीत्तरपदमतो धातु-
संशयान्नावगच्छते । विष्टरादीनि तु अन्यायषत्वसंहितानि ।
अतः षत्वागमोऽपि पदकारैर्न कृतः ॥

अवध्यमुगणाऽऽखऽइष्कृतिरिष्कृत्तारमुद-
रमित्युपसर्गैकदेशलोपात् ॥ ४२ ॥

एतानि पदान्युपसर्गैकदेशलोपान्नावगच्छन्ते । तत्र
इष्कृतिः । इष्कृत्तारमित्यनयोः पदयोर्नेरुपसर्गस्य नकार-
लोपान्नावग्रहः शेषाणामुद उपसर्गस्यान्त्यवर्णलोपान्नावग्रहः ।
अवध्यं यथा (१८अ० ८४क०) अवद्धुं वार्तठं सुब्वन्तद्वारात् ।
उगणा यथा (१६अ० २४क०) नमुऽउगणाभ्यः । उखे यथा
(११अ० ६१क०) अभीन्वतामुखे । इष्कृतिर्यथा (१२अ० ७४क०)
इष्कृतिर्नाम वः । इष्कृत्तारं यथा (१२अ० १०१क०) इष्कृत्ता-
रमध्वरस्य । उदरं यथा (२०अ० ८क०) पृष्टीर्मे ग्राहमुदरम् ॥

संस्कृतं संस्कृतिर्मांस्यचन्याः पूंश्चलूमित्य-
नुनासिकोपधत्वात् ॥ ४३ ॥

एतानि पदानि अनुनासिकोपधत्वानावगच्छन्ते । अत्र
च “शङ्गे पकारादुकारोदयात्” इत्यादिभिः सूत्रैरुपधानु-
नासिकत्वमुक्तम् । अत्र चानुस्वारः, अतो वाजसनेयिनामुप-
धानुनासिकत्वान्नावग्रहः । काखानां तु वक्ष्यमाणसूत्रेण ।
संस्कृतं यथा (४अ० ३४क०) तन्नौ संस्कृतम् । संस्कृतिर्यथा
(७अ० १४क०) सा प्रथमा संस्कृतिः । मांस्यचन्या यथा
(२५अ० ३६क०) मांस्यचन्याऽऽख्यायाऽ । पूंश्चलं यथा
(३०अ० २०क०) नृमां पं पूंश्चलुं हसाय ॥

अनुस्वारागमत्वादित्येके ॥ ४४ ॥

अनुस्वारागमत्वादेतोरैव आचार्या एतान्येव पदानि
नावगृह्णन्ति । सठं स्तुतम् । सठं स्तुतिः । मां स्पचन्याः ।
पूँश्चलम् । काण्वादीनामयं पाठो बोध्यः ॥

परीत्तोऽवत्तानां सुविताय सन्धिरिति च

॥ ४५ ॥

एतानि पदानि यथायोगं कारणैर्नावगृह्णन्ते । तत्र ताव-
त्परीत्तः । अवत्तानाम् । सन्धिः । एतानि धात्वेकदेशलोपान्ना-
वगृह्णन्ते । सुवितायेत्येतत्पदं सुइताय सुगताय वा गृह्यते ।
सुताय प्रजायै वा इति धातुसंशयान्नावगृह्णते । यथा (६अ०
८क०) श्युने परीत्तोऽश्चरत् । (२१अ० ४३क०) अङ्गादङ्गाद-
वत्तानाम् । (१५अ० २७क०) अग्निः सुदत्तः सुविताय । (१८अ०
८क०) सन्धिश्च मे सपीतिश्च मे । इतिशब्दोऽन्यपदप्रदर्श-
नार्थः । यद्येतानि पदानि एतैर्हेतुभिर्नावगृह्णन्ते । एवमन्या-
न्यपि द्रष्टव्यानि । तथा चोक्तम् । आदिमध्यान्तलुप्तानि समा-
सान्यायभाञ्चि च । नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति
च ॥ १ ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ४६ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे

पञ्चमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटसूनुनोव्वटेन कृते माहमोदाख्ये

प्रातिशाख्यभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अनुदात्तमाख्यातमामन्वितवत् ॥ १ ॥

“स्वरितवर्जमेकोदात्तम्पदम्” इत्यत्र नामाख्यातोपसर्ग-
निपातानां सामान्येन स्वरोऽभिहितः । यथा “नो नो मे
मदर्थः” इत्यादिभिर्नानां विशेषस्वरोऽभिहितः । यथा “वा
च कमुचित्” इत्यादिसूत्रेण निपातानां च विशेषस्वरोऽभि-
हितः । तथा नामाख्यातोपसर्गाणां विशेषस्वरोऽभिहितः ।
अतस्तत्प्रतिपादनार्थमाह । “अनुदात्तमाख्यातमामन्वितवत्”
इति । आमन्वितपदवदनुदात्तमाख्यातं पदं भवति । यैरेव
कारणैरनुदात्तमामन्वितं भवति तैरेव कारणैराख्यातमपी-
त्यर्थः । “पदपूर्वमामन्वितमनानार्थं पादादौ” इत्यामन्वित-
स्यानुदात्तत्वमुक्तिमिहाऽपि तथैव भवति । एतदुक्तं भवति पूर्व-
पदमाख्यातमनुदात्तमभवति तच्च नानार्थं न भवति । अपादादौ
च भवति पदपूर्वमभवति (१ अ० १ क०) । तद्यथा । मा वस्तेन-
ऽईशत । (१ अ० १ क०) गोपती स्यात् । अनानार्थ इति किम् ।
(२ अ० ६ क०) प्राहि यज्ज्ञं प्राहि यज्ज्ञर्पातम् । अपादादा-
विति किम् । (१५ अ० ४४ क०) ऋद्धामा तुऽओहैः । (१८ अ०
२ क०) सषाव सोममर्द्रभिः ॥

उपसर्ग उपसर्गे ॥ २ ॥

उपसर्गोऽनुदात्तो भवत्युपसर्गे प्रत्यये । एतच्च समासपदे
एव द्रष्टव्यम् । यथा (१५ अ० १३ क०) सम्मृचवध्वम् । सम्मृचा-
ताग्ने पृथः । अत्र समुपसर्ग उपसर्गोऽनुदात्तः । उपसर्ग इति
किम् । (१८ अ० १ क०) प्रयातः । प्रसितिः ॥

आमेडिते जीत्तरः ॥ ३ ॥

आम्नेडिते च पदे उत्तर उपसर्गोऽनुदात्तो भवति । यथा
(६अ० १८क०) सठं समिति सम् । सम् । (३अ० ३४क०) उणो-
पेत्युप । उप । अधस्तनयोगापवादः ॥

कदाख्यातयोश्चोदात्तयोः ॥ ४ ॥

उदात्ते कृत्यत्यये चाख्याते परभूते उपसर्गोऽनुदात्तो
भवति । कृति भवति यथा (१५अ० ४४क०) ख + । आ ।
भरन्तः । (१५अ० ४७क०) विभाजमानः सरिरस्य मध्ये ।
आख्याते भवति यथा (२५अ० २६क०) ये चार्वाते पचनठं
सुभरन्ति । (२५अ० ३३क०) दूदूवध्यसुदरस्यापुवति । कदा-
ख्यातयोरिति किम् । (२६अ० १६क०) अनुगावोऽनु भग-
कनौनेम् । उदात्तयोरिति किम् । (१८अ० १क०) प्रयतिः ।
प्रसितिः । (४अ० २क०) शिवाय् श्रग्माप्पारि दधे । यत्र चानु-
दात्तत्वमुपसर्गस्य न भवति । तत्र पृथक्पदत्वमपि भवति ।
“स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम्” इति परिभाषितत्वात् ॥

नाम्येकाक्षरस्य स्वरसन्धयेऽकृति ॥ ५ ॥

अभ्युपसर्ग एकाक्षरस्योपसर्गः स्वरात्मके उपसर्गे स्वरसन्धये
चाकृति प्रत्यये नानुदात्तो भवति । अभेः स्वरात्मके भवति
यथा (१२अ० ८४क०) अभि । आ । वृत्तं सु । अभेः स्वरसन्धये
अकृति भवति यथा (१०अ० १क०) यामि + । मित्रावरुणौ ।
अभि । असिञ्चन् । (३२अ० ७क०) अभि । ऐच्छेताम् ।
मनेसा । एकाक्षरस्य स्वरात्मके भवति यथा (१६अ० ७५क०)
वि । आ । अकरोत् । (१७अ० १६क०) नि । असीदत् । एका-
क्षरस्य स्वरसन्धयेऽकृति भवति यथा (१२अ० १०२क०) सुत्य-
धर्मा वि श्रान्त् । (३१अ० १०क०) यत् । पुरुषम् । वि ।
अदुधुः । अधस्तनयोगापवादः ॥

आ पूतजातयोः ॥ ६ ॥

आ इत्ययमुपसर्गः पूतजातयोः प्रत्यययोर्नानुदात्तो भवति ।
यथा (४अ० २क०) आ पूतः एमि । (१२अ० १३क०) आ
जातो विश्वा ॥

अधिनिप्रप्रति श्रिताऽत्रिणभानवपचतेषु ॥ ७ ॥

अधि नि प्र प्रति एते उपसर्गाः श्रित अत्रिण भानव
पचत एषु प्रत्ययेषु नानुदात्तो भवति । अधि यथा (२०अ०
३२क०) अधि श्रिताऽ । नि यथा (१७अ० १६क०) विश्वन्व्यु-
त्रिणम् । प्र यथा (१५अ० २४क०) प्रभानवः । प्रति यथा
(२१अ० ६०क०) प्रति पचता गृभौषत ॥

उज्जेषमावर्त्तऽआपनीफणत्सनिष्यदत्संवतं
प्रयाणठं सञ्चरन्तठं सठं रभध्वं प्रसितिं विक्र-
मस्वत्येतेष्वनु ॥ ८ ॥

उज्जेषम्, आवर्त्तं, आपनीफणत्, सनिष्यदत्, संवतम्,
प्रयाणम्, सञ्चरन्तम्, सठं रभध्वम्, प्रसितिम् । विक्रमस्व, एतेषु
प्रत्ययेषु अन्वित्ययमुपसर्गो नानुदात्तो भवति । उज्जेषं यथा
(२अ० १५क०) अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषम् । आवर्त्तं
यथा (२अ० २७क०) सूर्यं स्थावृतमन्वावर्त्तं । आपनीफणद्वयथा
(८अ० १४क०) पथामङ्गात्स्यन्वापनीफणत् । सनिष्यद्वयथा
(८अ० १४क०) कनु सठं सनिष्यदत् । संवतं यथा (११अ० १२क०)
वरिष्ठामनु संवतम् । प्रयाणं यथा (१२अ० ३क०) कनु प्रयाण-
मुषसो विराजति । सञ्चरन्तं यथा (१३अ० ५क०) मसान्व्योनि-
मनु सञ्चरन्तम् । सठं रभध्वं यथा (१७अ० ३८क०) इन्द्रं
सखायोनो सठं रभध्वम् । प्रसितिं यथा (१३अ० ८क०) तृष्वी-

मनु प्रसितिन्द्रणानः । विक्रमस्व यथा (१२अ० ५क०) पृथिवी-
मन विक्रमस्व ॥

ओपप्रोदात्ते ॥ ८ ॥

आ उप एतौ प्रोपसर्गे उदात्ते प्रत्यये नानुदात्तौ भवतः ।
आ यथा (१८अ० ७२क०) आ प्रयातु परावर्तः । (५अ०
१८क०) आ प्रयच्छ दक्षिणात् । उप यथा (३४अ० १८क०)
उप प्रयाहि । (२८अ० २३क०) उप प्रागाच्छसनम् ॥

अभिप्रेक्ष्युपसम्प्रयातप्रत्यातनुष्वासुषाव ॥ १० ॥

अभि प्रेहि उपसम्प्रयात प्रत्यातनुष्वा आसुषाव एते चोप-
सर्गा यथागृहीता नानुदात्ता भवन्ति । यथा (१७अ० ४४क०)
अभि प्रेहि निर्देह । (१५अ० ५३क०) उप सम्प्रयाताग्ने पृथः ।
(१३अ० १२क०) उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्वा । (१८अ० २क०)
आ सुषाव सोममद्रिभिः ॥

प्रकृत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् ॥ ११ ॥

यदुक्तम् “अनुदात्तमाख्यातमामन्वितवत्” इति तस्यायमप-
वादः । आख्यातपूर्वमाख्यातं प्रकृतिस्वरं भवति । उदात्तपूर्वं
भवति यथा (२१अ० ४२क०) पिबन्तु । मर्दन्तु । व्यन्तु ॥

उदात्ताच्चाामन्वितादनन्तरम् ॥ १२ ॥

उदात्तस्वराच्चाामन्वितपदादनन्तरमाख्यातं पदं प्रकृति-
स्वरं भवति । यथा (८अ० ३८क०) अग्ने पर्वस्व (२१अ०
२८क०) होतव्यं ज ॥

एकान्तरादपि ॥ १३ ॥

एकेन पदेन व्यवहितादप्यामन्वितपदात्परमाख्यातं प्रकृति-
स्वरं भवति । यथा (२२अ० १क०) ब्रह्मवक्षन्त्यामि ।

(१८अ० ६०क०) देवाः । मधुस्थः । विद । रूपम् । अस्य ।
अपिशब्देन विकल्पो ज्ञेयः । क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवति ।
यथा । (३अ० २८क०) इडे । आ । इहि ॥

यद्वृत्तोपपदाच्च ॥ १४ ॥

यदो वृत्तं यद्वृत्तं सर्वविभक्त्यन्तं सर्वप्रत्ययान्तं च गृह्यते ।
यत् । यम् । येन । यतः । यथा । यत्र । यदि । इत्यादि । यद्वृत्तोपपदात्परमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । (१५अ० ४८क०)
यमाहुर्मनवस्तोर्णवर्हिषम् । (१५अ० ४८क०) येनऽवृत्तयस्त-
पसा सुत्रमायन् । (३अ० १४क०) यतो जातोऽग्नो चथाः ।
(८अ० २८क०) यथाऽयं वायुरेजति । (१८अ० ५८क०) यत्रऽवृत्त-
यथो जुजग्मुः । (२०अ० १५क०) यद्वि दिवा यदि नक्तमे-
नाऽसि चक्षुम् । अत्र सर्वत्र यदि यद्वृत्तस्याख्यातपदेन सह
सम्बन्धो भवति तदेवाख्यातपदं विक्रियते न तु सन्निधिमा-
त्रेण । यथा (२०अ० १७क०) यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावय-
जनमसि । तथा चोक्तम् । यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि
तस्य तत् । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणमिति ॥

हिञ्च ॥ १५ ॥

हिञ्चब्दाच्च परमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । यथा (११अ०
५०क०) आपो हिष्ठा मयोभुवः ॥

उत्तरेऽपि ॥ १६ ॥

उत्तरेऽपि हिञ्चब्दे आख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । यथा
(७अ० ८क०) इन्द्रो वा मुशन्ति हि ॥

नेत् ॥ १७ ॥

नेदित्यस्मान्निपातसमाहारात्परमाख्यातपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । यथा (२३० १७क०) ए॒षने॒खद॒र्प॒चे॒त॒ या॒तै ॥

समनसस्करत् ॥ १८ ॥

करदित्येतदाख्यातं पदं समनस इत्येतत्पूर्वं प्रकृत्या
भवति । यथा (७३० २५क०) अ॒म॒प॒क्ताऽ॒स॒म॒न॒स॒स्कर॒त् ।
समनस इत्येतत्पूर्वमिति किम् । (२१३० २२क०) सु॒क्ष्मो
मे॒षजुं॑ कर॒त् ॥

द्वयोः पूर्वठे० समुच्चये ॥ १९ ॥

द्वयोराख्यातयोः समुच्चयेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं पदं
प्रकृत्या भवति । समुच्चयो नाम द्वयोराख्यातयोरैकस्मिन्नर्थे
समावेशः । यथा (११ प्र० २७क०) श॒र्म॑ च॒ स्थः । व॒र्म॑ च॒ स्थः ।
(८३० २२क०) श॒म् । च॒ व॒क्ष॑ परि॒ च॒ वृ॒क्ष॑ ॥

वा विचारणे ॥ २० ॥

द्वयोराख्यातयोर्विचारणार्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातस्य
कृत्या भवति, वा शब्देन चेदाख्यातयोर्योगो भवति । संहि-
तायां प्रायश उदाहरणानि न लभ्यन्ते । रूपोदाहरणानि तु
दीयन्ते । देवदत्तो भुङ्क्तां वा यज्ञदत्तो वा भुङ्क्ताम् ॥

अहविनियोगे ॥ २१ ॥

द्वयोराख्यातयोर्विनियोगार्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं
प्रकृत्या भवति । अहशब्देन चेदाख्यातयोर्योगो भवति ।
विनियोगो नाम द्वयोः पुरुषयोरैकस्मिन् कर्मणि एकस्य पुरु-
षस्य सम्बन्धः । अन्यस्मिन् कर्मण्यपरस्य सम्बन्धः । रूपोदाहर-
णन्दीयते । यथा “देवदत्तोऽहं ग्रामं गच्छतु” यज्ञदत्तोऽहं गा-
पालयतु ॥

एवावधारणे ॥ २२ ॥

द्वयोराख्यातयोरवधारणेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं प्रकृत्या भवति । एवशब्देन चाख्यातयोर्योगो भवति । अवधारणं नाम द्वयोः कर्मणोर्द्वयोश्च कर्त्तोरैकस्मिन् कर्मस्थे कः कर्त्ताऽवधियते परस्मिन्नन्यः । यथा देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, यन्नदत्त एव भुङ्क्ताम् ॥

उपपदाप्रयोगेऽपि च ॥ २३ ॥

च वा ह चह एव एतानि च प्रभृतीनि यान्युपपदानि उक्तान्याख्यातस्य विकारीणि तेषामर्थो यदि कथञ्चिदवगम्यते । तथा चोक्तम् । उपसर्गात्परो यस्तु पदादिरपि दृश्यते । उच्चस्थानास्थितो यत्र गुरुं तत्रैव कारयेत् । इति तदा एतेषामुपपदानामुच्चारणेऽपि आख्यातं न विक्रियते । तथा रूपोदाहरणम् । सुखं भवथ । पवित्रकं भवथ । चशब्दोऽत्र लुप्तः । इत्यभूतानि कृन्दस्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि ॥

परोपापावप्रतिपर्यन्वयव्याङ्प्रसन्निर्दु- रन्निविस्त्रभि ॥ २४ ॥

परा उप अप अव प्रति परि अनु अपि अति अधि आङ् प्र सम् निर् दुर् उद् नि वि सु अभि एते विंशतिरुपसर्गाः प्रकृतिस्त्ररा भवन्ति । अस्य चोपसर्गस्य “उपसर्ग उपसर्गे” इत्यादिकः पुरस्तादपवादो द्रष्टव्यः । प्रकृतिस्त्ररस्तु व्याकरणपठितोऽत्र गृह्यते । तथा च तत्सूत्रम् । “निपाता आद्युदात्ताः” “उपसर्गाश्चाभिवर्जम्” इति । तथा चोक्तम् । एकारोऽथ चकारो वा रेफा दीर्घपरिषु च । समुपसर्गव्येतष्टेद्गुरेव न संशयः ॥ १ ॥ उक्तानामुपसर्गाणामनित्यमुपसर्गगुरु । यथा (३च० ५३क०)

अनु योजान्विन्द्र ते हरी' । विंशतेरुपसर्गाणामुच्चा एकाक्षरा
नव । आद्युदात्ता दशैतेषामन्तोदात्तस्त्वभौत्ययम् ॥

द्विस्पर्शम् ॥ २५ ॥

द्वौ स्पर्शौ यस्मिन् पदे तद्विस्पर्शं पदम् । अधिकारसूत्र-
मेतत् ॥

वेत्तु वित्त्वाऽस्मद्द्रव्यक्पात्तमभित्यम्सृत्ति-
काङ्क्षन्दात्तठं० समाववर्त्यद्विर्वृद्धिरराध्याऽर्द्ध-
शुद्धवृद्धनतानिषस्वस्विन्नान्नसन्नाच्च ॥ २६ ॥

एतेषु पदेषु द्वौ स्पर्शौ भवतः । वेत्तु यथा (१अ० १८क०)
प्रति॑ त्वा पर्व॑ती वे॑त्तु । द्वौ तकारौ संयोगः । वित्त्वा यथा ।
(२अ० २१क०) वित्त्वा गा॑तुमि॑त । द्वौ तकारौ वकारश्च संयोगः,
अस्मद्द्रव्य॑ यथा (७अ० ३८क०) अस्मद्द्रव्य॑ वाह॒ये । पात्तं॑ यथा
(७अ० २४क०) आसन्ना पात्त॑ज्जनयन्त दे॒वाः । द्वौ तकारौ
रेफश्च संयोगः । अभित्यं॑ यथा (४अ० २५क०) अ॒भित्य॑न्दे॒वम् ।
द्वौ तकारौ यकारश्च संयोगः । सृत्तिका॑ यथा (१८अ० १३क०)
अ॒श्मा च॑ मे॒ सृत्ति॑का च॑ मे । द्वौ तकारौ संयोगः । ङं॑ यथा
(१२अ० ७९क०) विमु॑च्यद्भुम॒न्ना दे॒वयानाः॑ । दकारधकारौ
वकारश्च संयोगः । दात्तं॑ यथा (१अ० ६क०) सोम॑स्य दा॒त्तम॑सि
स्वाहा । द्वौ तकारौ रेफश्च संयोगः । समाववर्त्ति॑ यथा (२०अ०
१३क०) म॒माव॑वर्त्ति॑ पृ॒थि॒वी । रेफो॑ द्वौ तकारौ संयोगः ।
वृद्धिर्यथा (८अ० ८२क०) म॒त्रस्य॑ वृद्धि॑रसि । दकारधकारौ
संयोगः । वृद्धिर्यथा (१८अ० ४क०) वृद्धि॑ मे॒ वृद्धि॑ मे । दकार-
धकारौ संयोगः । अराद्धे॑ यथा (३०अ० ८क०) अ॒राद्धाऽएदि॑-
धिषुः॑ पु॒तिम् । दकारधकारौ यकारश्च संयोगः । अर्द्धौ॑ यथा

(१७अ० २क०) अन्तश्च पराङ्मुखोऽसौ मे । रेफदकारधकाराः
 संयोगः । शुद्धो यथा (२४अ० ३क०) शुद्धबालः सर्वशुद्धबालः ।
 दकारधकारौ संयोगः । बुद्धो यथा (२२अ० ७क०) प्रबुद्धाय
 स्वाहा । दकारधकारौ संयोगः । नक्तं यथा (१३अ० २८क०)
 मधु नक्तमुतोषसः । द्वौ ककारौ तकारश्च संयोगः । निषस्यो
 यथा (२२अ० ८क०) निषस्याय स्वाहा । द्वौ णकारौ संयोगः ।
 खिन्नो यथा (२०अ० २०क०) खिन्नः स्नातो मलादिव । द्वौ
 नकारौ संयोगः । अन्नं यथा (११अ० ८३क०) अन्नपुतेऽन्नस्य ।
 द्वौ नकारौ संयोगः । सन्नो यथा (८अ० ६८क०) मन्त्रः
 सिन्धुः । द्वौ नकारौ संयोगः । “स्वरात् संयोगादिः” इत्यस्य
 प्रायशोऽपवादभूतमेतत् सूत्रम् ॥

न क्षवचिश्चिसतयेभ्यस्त्वैकम् ॥ २७ ॥

क्ष व चि शि स त य एतेभ्यः परस्त्वशब्दो न हिरुच्यते
 एकमेव व्यञ्जनं भवति । क्ष यथा (१०अ० ८क०) क्षत्रस्य योनि-
 रसि । व यथा (१०अ० ८क०) वृत्तं वधेत् । चि यथा (७अ०
 ४२क०) चित्रं देवानाम् । शि यथा (२४अ० ३८क०) शिवः शिव-
 दिव्यानाम् । स यथा (८अ० ५२क०) सत्त्वस्यऽच्छदिः । त
 यथा (१३अ० ३१क०) तत्र गच्छ । य यथा (१३अ० ३१क०)
 यत्र पूर्वे परेताः । “स्वरात् संयोगादिः” इत्यस्यायमपवादः ॥

ईध्रायवाध्रीनसोद्राश्चराश्चेत् ॥ २८ ॥

ईध्राय वाध्रीनस उद्रः एते स्पर्शाः संयोगादयो न हिरु-
 च्यन्ते । चरद्रव्यवचनाश्चेद्भवन्ति । ईध्राय यथा (१६अ० ३८क०)
 नमोऽवीध्राय च । धकाररेफौ यकारश्च संयोगः । वाध्रीनसो
 यथा (२४अ० ३८क०) वाध्रीनसस्ते । रेफधकारौ रेफश्च संयोगः ।

उद्गो यथा (२४अ० ३७क०) अपामुद्गो मासाङ्कश्चपः ।
चरद्रव्यवचना इति किम् । (२४अ० २१क०) समुद्गोय शिश-
मारान् । अत्र समुद्गशब्देन पार्थिवः समुद्र उच्यते ॥

उपोत्थित उत्तम्भनमुत्तभानोत्थायोत्थिता-
येति त्रीणि ॥ २९ ॥

उपोत्थितः उत्तम्भनम् उत्तभान उत्थाय उत्थिताय एतेषु
पदेषु त्रीणि स्पर्शाख्यानि व्यञ्जनानि भवन्ति । उपोत्थितो
यथा (८अ० ५५क०) क्रयायोपोत्थितोऽसुरः । द्वौ तकारौ
थकारश्च संयोगः । उत्तम्भनं यथा (४अ० ३६क०) वक्त्रस्थो-
त्तम्भनम् । त्रयस्तकाराः संयोगः । उत्तभान यथा (१७अ०
७२क०) दिवमुत्तभान् तेजसा । त्रयस्तकाराः संयोगः ।
उत्थाय यथा (११अ० ६४क०) उत्थाय हृत्तौ भव । द्वौ तकारौ
थकारश्च संयोगः । उत्थिताय यथा (२२क० ८क०) उत्थिताय
स्वाहा । द्वौ तकारौ थकारश्च संयोगः ॥

बर्हिरङ्क्ताभद्रेण पृङ्क्तं पङ्क्तिः सम-
ङ्धि परिवृङ्धि पाङ्चानिति द्वावनुनासिकौ
पूर्वावारपन्तीवर्जमिति च ॥ ३० ॥

बर्हिरङ्क्ताम् भद्रेण पृङ्क्तम् पङ्क्तिः समङ्धि परिवृङ्धि
पाङ्चान् । एवं जातीयकेषु स्पर्शात्पूर्वौ द्वावनुनासिकौ
ङकारौ भवतः । आरपन्तीशब्दं वर्जयित्वा । बर्हिरङ्क्तां यथा
(२अ० २२क०) सम्बर्हिरङ्क्ताम् । भद्रेण पृङ्क्तं यथा (८अ०
४क०) सम्भा भद्रेण पृङ्क्तम् । पङ्क्तिर्यथा (१४अ० १७क०)
पृङ्ङक्तिश्चन्दः । समङ्धि यथा (१३अ० ४१क०) पर्यसा
समङ्धि । परिवृङ्धि यथा (१३अ० ४१क०) परि वृङ्धि

हरसा । पाङ्चान्यथा (२४अ० २६क०) अन्तरिक्षाय पाङ्ङ-
वान् । चारपन्तीवर्जमिति किम् (२२अ० २क०) कृतस्य
सामे त्तरमारपन्ती ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ३१ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे

षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटसूनुनोव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथावसानानि ॥ १

अथशब्दोऽधिकारार्थः । पदावसानान्यधिकृतानि वेदि-
तव्यानि । पदान्तस्येति करणस्यादेश्च यः सन्धिः स उच्यते इति
यावत् ॥

कण्ठस्वरमेकारेण परिगृह्णीयात् सुतवर्जम् ॥ २ ॥

कण्ठो ऋस्वोऽकारो दीर्घश्चाकारः स्वरस्तमेकारेण परि-
गृह्णीयात् सुतमाकारं वर्जयित्वा । यथा (१अ० ८क०) यच्छन्तां
पञ्च । पञ्चेति पञ्च । (३२अ० ८क०) द्विणस्युर्विपुन्यया ।
विपुन्ययेति विपुन्यया । सुतवर्जमिति किम् । (२२अ० ४८क०)
विवेशा ३ इति विवेशा ॥

द्विवर्णमीकारेण ॥ ३ ॥

द्विवर्णमीकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (१अ० १क०) पशून्

पाहि । पाहीति पाहि । (७अ० १०क०) अखिना स्रुतावती ।
स्रुतावतीति स्रु । नृतावती ॥

उवर्णं वकारेण ॥ ४ ॥

उवर्णं वकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (३३अ० १२क०)
तव दुस्त्रान्युत्तमानि सन्तु । सन्त्विति सन्तु ॥

औकारं च ॥ ५ ॥

औकारं च वकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (८अ० ३०क०)
अभिषिञ्चाम्यसौ । असावित्यसौ ॥

ऋक्कण्ठोपधं विसर्जनीयान्तमरिफितं

विट्छा ॥ ६ ॥

विसर्जनीयान्तस्यदं ऋक्कारोपधं रिफितं यन्न भवति
तद्विट्छा परिगृह्णीयात् । यथा (३अ० १५क०) होता यजि-
ष्ठोऽग्रध्वरेष्वीड्य + । ईड्यऽइतीड्य + । (३अ० १६क०) शुक्क-
न्दुदुह्नेऽग्रयः । अग्रयुऽइत्यग्रयः । अरिफितमिति किम् ।
(१३अ० ३क०) सुतश्च योनिमसतश्च वि व + । वरिति वः ।
सुरुचो वेनऽआवः । आवरित्यवः ॥

दीर्घकण्ठोपधं विसर्जनीयान्तमेकारान्तमेका-

रान्तं भुतं प्रगृह्यं च ॥ ७ ॥

दीर्घाकारोपधं विसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्विट्छा परि-
गृह्णीयात् । एकारान्तमेकारान्तं भुतं प्रगृह्यं च । एतानि च
पदानि विट्छा परिगृह्णीयात् । दीर्घाकारोपधं विसर्जनी-
यान्तमुदाहरणं यथा (३अ० १५क०) यतो जातोऽग्रो चथाः ।
अग्रो चथाऽइत्यग्रो चथाः । एकारान्तं यथा (३अ० ११क०)
मन्त्रं वोचेमानये । अग्नयुऽइत्यग्नये । एकारान्तं यथा

(३२० १३क०) उभा राघसः सह मादयद्वै । मादयद्वग-
इति मादयद्वै । भुतं यथा (२३अ० ४८क०) भुवनमा
विवेशा । विवेशा इति विवेशा । प्रगृह्यं यथा (३३अ०
५क०) अन्यान्वित्वसुपधापयेते । धापयेते इति धापयेते ॥

औकारान्तञ्चैके ॥ ८ ॥

औकारान्तं च पदमेके आचार्या विवृत्त्या परिगृह्णन्ति ।
यथा (८अ० ३०क०) अभिषिञ्चाम्यसौ । असा इत्यसौ । एक
इति किम् । असावित्यसौ ॥

भाव्यपधं च रिद्विसर्जनीयान्तानि ररेण

॥ ९ ॥

अकण्ठो भावीत्युक्तम् । भाव्यपधं रिद्विसर्जनीयान्तं
रिफितविसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्रेफेण परिगृह्णीयात् ।
यथा (१३अ० ४३क०) अग्निमीडे पूर्वचित्तिन्नमोभिः । नमो-
भिरिति नमः । भिः । (३३अ० ५८क०) सुभृगः । कुरिति
कः, (१३अ० ३क०) सुतश्च योनिमसतश्च विवः । वुरिति
वः ॥

प्रथमान्तन्तृतीयेन ॥ १० ॥

प्रथमान्ताः कचटतपाः तृतीयान्ता गजडदवाः वर्गप्रथ-
मान्तं पदं स्ववर्गतृतीयेन वर्णेन परिगृह्णीयात् । यथा (२१अ०
२क०) विष्ठा द्वेषाऽसि प्र सुमुगृह्यस्यत् । अस्मदित्यस्यत् ।
(१७अ० ८८क०) समस्यत्त्वमानट् । आनडित्यानट् ॥

उत्तमान्तमुत्तमेन ॥ ११ ॥

उत्तमान्तं पदमुत्तमेनैव परिगृह्णीयात् । यथा (२०अ०
८१क०) वृत्ती रुद्रा नृपाय्यम् । नृपाय्यमिति नृपाय्यम् ॥

दृङ् दृङ्गिः ॥ १२ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे

सप्तमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटसूनुनोव्वटेन कृते मादमोदाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो वर्णसमान्नायं व्याख्यास्यामः ॥

अथातःशब्दादुक्तार्था वर्णा यस्मिन् समान्नाये पठ्यन्ते स
वर्णसमान्नायस्तं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा समाधानार्थम् ॥

तत्र स्वराः प्रथमम् ॥ १ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । तद्यथा । अइति । आइति ।
आइइति । इइति । ईइति । ईइइति । उइति । ऊइति । ऊइ-
इति । ऋइति । ॠइति । ऋइइति । ॠइइति । ऌइति । ॡइति । ऌइ-
इति ॥

अथ सन्ध्यक्षराणि ॥ २ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः । एइति । ऐइति । ऐइइति ।
ऐइइइति । ओइति । औइति । औइइति । औइइइति ॥

इति स्वराः ॥ ३ ॥

व्याख्याता इति सूत्रशेषः ॥

अथ व्यञ्जनानि ॥ ४ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः । तद्यथा । किति खिति गिति

घिति डिति कवर्गः । चिति छिति जिति भिति जिति चवर्गः ।
 टिति ठिति डिति ढिति णिति टवर्गः । तिति थिति दिति
 धिति निति तवर्गः । पिति फिति बिति भिति मिति पवर्गः ॥

इति स्पर्शाः ॥ ५ ॥

व्याख्याताः इति सूत्रशेषः ॥

अथान्तस्थाः ॥ ६ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । यिति रिति लिति विति ॥

अथोष्माणः ॥ ७ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । शिति धिति सिति हिति ॥

अथायोगवाहाः ॥ ८ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । अकारादिना वर्णसमास्त्रायेन
 संहिताः सन्त एते वहन्त्यात्मलाभं प्राप्नुवन्त्ययोगवाहाः ।
 तथाहि ॥

॥ क इति जिह्वामूलीयः ॥ ९ ॥

इति ककारपूर्वं जिह्वामूलीयं दर्शयति तथा ॥

॥ प इत्युपध्वानीयः ॥ १० ॥

इति पकारपूर्वमुपध्वानीयं दर्शयति एवमन्यत्रापि द्रष्ट-
 व्यम् ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ ११ ॥

इति स्वरपूर्वमनुस्वारं दर्शयति ॥

अः इति विसर्जनौयः ॥ १२ ॥

इति स्वरपूर्वं विसर्जनौयं दर्शयति ॥

हुँ इति नासिक्चः ॥ १३ ॥

अयमृक्शाखायां प्रसिद्धः ॥

कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः ॥ १४ ॥

इति यमसंज्ञका वर्णा विंशतिसंख्यका भवन्तीत्येतच्च-
तु र्थाध्याये व्याख्यातम् ॥

एते पञ्चषष्टिवर्णा ब्रह्मराशिरात्मवाचः ॥ १५ ॥

य एते पञ्चषष्टिवर्णास्ते समस्ता एव त्रयीलक्षणो ब्रह्म-
राशिः । एत एव कदाचिदानुपूर्वा व्यवस्थिताः सन्त ऋग्यजुः-
सामाख्या भवन्तीत्यर्थः । लौकिक्या अपि वाचोऽयमेवाद्या ।
एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह ॥

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके सर्वमत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १६ ॥

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके इत्यादि, एते पञ्चषष्टिवर्णा लोके
वेदे च प्रतिज्ञाताः । यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके इत्यादिना ते च
लोके लोकेरनियतदेशकालाः प्रयुज्यमानाः सन्तो दृष्टाः । अतो
वेदे तन्नियमार्थः स्वाध्यायविधिः क्रियते ॥

शुचिना ॥ १७ ॥

स्नानाचमनादिभिः शौचयुक्तेन ब्रह्मचर्यवता त्रैवर्णिकेन
स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥

शुचौ देशे ॥ १८ ॥

अनुपहतदेशे स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । तथा चोक्तम् । द्वावेतौ
वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं
चाशुचिं हिजः ॥ १ ॥

शूद्रपतितयोरसंश्रावः स्वाध्यायोऽध्येतव्यः

॥ १६ ॥

शूद्रपतितादयो न शृण्वन्ति तथा स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥

ज्ञाने ॥ २० ॥

एवं स्वाध्यायविधिमुक्त्वाऽधुना वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च परि-
ज्ञाने फलमाह ॥

पौरुष्यम् ॥ २१ ॥

पुरुष आत्मा तस्य विवेकस्य साधकं पौरुष्यं मुक्तिप्रद-
मित्यर्थः ॥

स्वर्ग्यम् ॥ २२ ॥

स्वर्गसाधकञ्च ॥

यशस्यम् ॥ २३ ॥

यशः कीर्तिस्तस्याः साधकम् ॥

आयुष्यम् ॥ २४ ॥

आयुषो वर्द्धनम् । यद्वेदस्यार्थज्ञाने तन्मुक्तिसाधकं स्वर्ग-
साधकं च भवति ॥

तथा विभक्तिपरिज्ञानम् ॥ २५ ॥

पदार्थज्ञानं तन्मुक्तिसाधकम् । यत्प्रकृतिप्रत्ययादिपरि-
ज्ञानं तत् स्वर्गयश आयुषां साधकमित्ययं विभागो ज्ञानस्य
द्रष्टव्यः ॥

अथापि भवति ॥ २६ ॥

अयमेवार्थः प्रकृत्या । अन्योऽपि श्लोको भवति, वेदस्याध्या-
यनाहर्मः सम्प्रदानात्तथा श्रुतेः ॥

वर्णशोऽक्षरशो ज्ञानाद्विभक्तिपदशोऽपि च

॥ २७ ॥

वेदस्य पाठमात्रात्तावद्धर्मो भवति तथा शिष्येभ्यः सम्प्रदानात् । तथा श्रवणात्तथा वर्णपरिज्ञानात्तथाऽक्षरपरिज्ञानात् विभक्तिपरिज्ञानाच्च पदपरिज्ञानाच्चोत्तरोत्तरं धर्मो भवति । इत्येतदेवानुवर्तते ॥

त्रयोविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः ।

द्विचत्वारिंशद्व्यञ्जनान्येतावान्वर्णसंग्रहः ॥ २८ ॥

शब्दस्वरूपचिन्तकैस्त्रयोविंशतिः स्वरा अकारादय उक्ताः । द्विचत्वारिंशद्व्यञ्जनानि कादीनि एतावान् वर्णसङ्घातः ॥

तस्मिन् ह्रस्वजिह्वामूलौयोपध्मानौयनासिक्या न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥ २९ ॥

लृकारो दीर्घः श्रुताश्चोक्तवर्जम् ॥ ३० ॥

अधस्तनश्लोकरूपसूत्रेण वर्णानुक्ता अधुना ये माध्यन्दिनानान्नेष्यन्ते वर्णास्तान्निराकर्तुमाह । ढकारश्चवर्गीयो ढकारश्च तत्रकृतौ ह्रस्वकारौ जिह्वामूलौयो य उपध्मानौयश्च नासिक्यश्च एते वर्णा न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥ किमेतावन्त एव नेत्युच्यते । लृकारो दीर्घः । लाजौष्ठाचौनित्येवमादयो ये पठितास्तान् श्रुतान् वर्जयित्वा अन्ये श्रुता न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥

वर्णदेवताः ॥ ३१ ॥

प्रकृतानां वर्णानां देवता वक्ष्याम इति सूत्रशेषः ॥

आग्नेयाः कण्ठ्याः ॥ ३२ ॥

कण्ठस्थाना वर्णा अग्निदेवत्या भवन्ति ॥

नैऋत्या जिह्वामूलीयाः ॥ ३३ ॥

जिह्वामूलस्थाना वर्णा निऋतिदेवत्या भवन्ति ॥

सौम्यास्तालव्याः ॥ ३४ ॥

तालुस्थाना वर्णाः सोमदेवत्या भवन्ति ॥

रौद्रा दन्त्याः ॥ ३५ ॥

दन्तस्थाना वर्णाः रुद्रदेवत्या भवन्ति ॥

ओष्ठा आश्विनाः ॥ ३६ ॥

ओष्ठस्थाना वर्णा अश्विदेवत्या भवन्ति ॥

वायव्या मूर्धन्याः ॥ ३७ ॥

मूर्धस्थाना वर्णा वायुदेवत्या भवन्ति ॥

शेषा वैश्वदेवाः ॥ ३८ ॥

एतानि स्थानानि विहाय येऽन्यस्थानजन्या वर्णास्ते वैश्व-
देवा भवन्ति । स्पष्टार्थान्येतानि सूत्राणि ॥

तत्समुदायोऽक्षरम् ॥ ३९ ॥

तेषां वर्णानां एकीभावलक्षणः समुदायोऽक्षरं भवति ।
तद्यथा कखगघङेत्यादि ॥

वर्णी वा ॥ ४० ॥

वर्णसमुदायो वा वर्णो वाऽक्षरमभवति । तद्यथा । अत्रा-
इइउऊ इत्येवमादि । वर्णसमुदायोऽक्षरं भवति कखगघङ-
दध्रा । एवमादि । अथवा स्थितविभाषा चेयम् । स्वरः केवलोऽप्य-

क्षरं भवति । व्यञ्जनसमुदायस्तु स्वरसंहित एवाक्षरं भवति ।
तथा च प्रतिपादितम् । “स्वरोऽक्षरम्” । “सहाद्यैर्व्यञ्जनेः” ।
“उत्तरैश्चावसितैः” इति । प्रथमाध्याये एवेति ॥

अक्षरसमुदायः पदम् ॥ ४१ ॥

अक्षराणां समुदायः पदं भवति । तद्यथा । इषे त्वा ।
ऊर्जे । त्वा । (१८ अ० १ क०) वाज० । च । मे ॥

अक्षरं वा ॥ ४२ ॥

अक्षरं वा पदं भवत्यक्षरसमुदायो वा पदं भवति । (५५ अ०
५ क०) इन्द्र । आ याहि । (४० अ० ८० क०) यः । उ । विद्या-
याम् । उताः । अक्षरसमुदायः पदं भवति । इषे । त्वा ।
ऊर्जे । त्वा ॥

तच्चतुर्धा ॥ ४३ ॥

तदेतत्पदं चतुर्धा भिद्यत इति सूत्रशेषः ॥

नामाख्यातोपसर्गनिपाताः ॥ ४४ ॥

नामपदं यथा गौरश्चः पुरुषः हस्तीत्येवमादि । आख्यात-
पदं यथा पचति पठति गच्छति धावति वल्लतीत्येवमादि ।
उपसर्गपदं यथा प्र परा आ अभौत्येवमादि । निपातपदं
यथा वा च क्रम् उचित् इत्यादि । नामाख्यातोपसर्गनिपाता
इति बहुवचनं पदचतुष्टयापेक्षम् ॥

तत्र प्रति विशेषः ॥ ४५ ॥

तत्र च वाक्यपदचतुष्टयं प्रति यो विशेषः स प्रतिपाद्यते
वक्ष्यमाणेन सूत्रेणेति वाक्यशेषः ॥

क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् ।

सत्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥४६॥

अथ व्यवस्थया पदचतुष्टयस्य लक्षणं कर्तुमाह । क्रिया । कालः । कर्त्ता । सङ्ख्या । उपसर्गे विशेष इत्याख्यातार्थः । तत्र क्रियैव प्रधानमुपसर्गस्तु क्रियाया एव विशेषं करोति । यथा पचतीत्यत्र पाचकः प्रतीयते । पुनः प्रपचतीत्युक्ते आदिकर्त्ता प्रतीयते । एवं गच्छत्यागच्छतीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । सत्वं धातुः । कारकं विभक्तिरिति नाम्नोऽर्थः । तत्र सत्त्वमेव विशेषतोऽभिधीयते । निपातस्त्वर्थासम्भवे पादपूरणो भवति ॥

चतुर्दश निपाता येऽनुदात्तास्तेऽपि सञ्चिताः ।

निहन्यते खल्वाख्यातमुपसर्गचतुष्टये ॥ ४७ ॥

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानामर्थभेदं व्याख्यायाधुना स्वरसंस्कारावपि तत्रोक्तावेवैतौ प्रतिपादयति चतुर्दशेति । चतुर्दश निपाता येऽनुदात्तास्तेऽपि अधस्तात्सञ्चिता एव वा च कमुचिदित्यादिस्मृत्येण । निपातग्रहणमुपलक्षणम् । नाम्नामपि स्वरः सूत्रविहित एव । यथा “नो नौ मे मदर्थे त्रिवेदकेषु” इत्यादिना । यच्च पदचतुष्टये आख्यातमुक्तं तन्निहन्यते अनुदात्तं भवति उपसर्गादीनां पदानां परभूतम् । उपसर्गे विशेषकत् । सत्वाभिधायकनाम निपातः पादपूरणः इत्येतन्नामानुपूर्वीमङ्गीकृत्येतदुक्तम् । निहन्यते खल्वाख्यातमुपसर्गाणां चतुष्टय इति । खलुशब्द उपलक्षणार्थः । उपसर्गाणामपि तत्र स्वरः विहित इति “उपसर्गं उपसर्गे” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति । यदधस्तात्प्रतिज्ञातं “स्वरसंस्कारयोः शब्दसि नियमः” इति कृत्स्नं प्रतिपादितमित्यर्थः । अतः कृत्स्नमिदं शास्त्रमिति कृत्वा आदर्तव्यं शिष्यैः ॥

अथ पदगोत्राणि ॥ ४६ ॥

एवं पदचतुष्टयगोत्राणि वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ॥

भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्यते ।

वासिष्ठ उपसर्गस्तु निपातः काश्यपः स्मृतः ॥ ५० ॥

भरद्वाजेन दृष्टमाख्यातं भारद्वाजगोत्रं वा भारद्वाजस-
गोत्रं वा तथा मृगुणा दृष्टं नाम भार्गवगोत्रं भार्गवसगोत्रं
वा तथा वासिष्ठेन दृष्टा उपसर्गा वासिष्ठगोत्रं वासिष्ठसगोत्रं
वा तथा काश्यपेन दृष्टा निपाताः काश्यपगोत्राः काश्यप-
सगोत्रा वा ॥

अथ पददेवताः ॥ ५१ ॥

अथ पदानां देवता वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ॥

सर्वन्तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमिष्यते ॥

आग्नेयस्तूपसर्गः स्थान्निपातो वारुणः स्मृतः ॥ ५२ ॥

सर्वमाख्यातं सोमदैवत्यम् । सर्वन्नाम वायुदैवत्यम् ।
अग्निदैवत्या उपसर्गाः । निपाता वारुणदैवत्याः ॥

अथ वर्णदेवताः ॥ ५३ ॥

इत्याद्युपासनार्थमुक्तम् । एवं ह्युपासिताः सन्तोऽर्थानभिज्ञ-
स्यापि पुरुषस्य फलप्रदा भवन्ति । यो वा अविदितापेयच्छ-
न्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं
वर्च्छति गर्त्तं वाऽपयते प्रसीयते पापीयान् भवतीत्येवमादि-
दोषेण सम्बध्यते । घृतकुल्या मधुकुल्या इत्येवमादिभिस्तु गुणैः
सम्बध्यत एव ॥

इत्याह खरसठंस्कारप्रतिष्ठापयिता भग-
वान् कात्यायनः ॥ ५४ ॥

एवं खरसंस्कारयोः प्रतिष्ठापयिता भगवान् कात्यायनः ।
इदं शास्त्रमाह ॥

दृढं दृढिः ॥ ५५ ॥

इत्युक्तार्थः ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्य-
सूत्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटस्तुनोव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्येऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥